

सुन्दरी सुधाधना पंद्रमा वर्षनी के.

सरस्वती.

मे. समष्टिक रहेगा.

सं. ३. १२-०

સચિત્ર

સુન્દરી સુખોદ.

સ્રીઓ, બાલકો અને કુટુંબી જન માટે પ્રકટ થતું,—
સસ્તામાં સસ્તું અને મોટામાં મોટું,—

લોકપ્રિય માસિકપત્ર.

એ કદમાં ખ્હાર પડે છે:

“ માસિક વધારા ” શિવાયનું ન્હાનું માસિક—
વાર્ષિક લવાજમ દોઢ રૂપિયા.

“ માસિક વધારા ” સાથેનું મોટું માસિક—
વાર્ષિક લવાજમ: રજાવત્રણ રૂપિયા.

[હિન્દુસ્થાનની ખ્હાર-ત્રણ શીલિંગ અને ૭ શીલિંગ.]

દરેક કદના પ્રાદરને ભેટનું પુસ્તક મળે છે.

નવું વર્ષ જાન્યુઆરીથી શરૂ થાય છે.

નમૂનો મંગાવો:—

નીચેને સરનામે લખો:

સુન્દરી સુખોદ મન્દિર—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૧૧૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સ્ત્રી-સ્ત્રી

વિષય. ૬૪૨૪: ૩

मुन्दरी सुषोषणी पंद्रमा वर्षनी लेटः

सरस्वती.

सांसारिक नवलकथा.

लेखकः

सौ. रमणिक भट्टना.

मुन्दरी सुषोष मन्दिर-अमठावाड.

मूल्य ३, ०-१२-०

પ્રકાશક:-રામમોહનરાય જસવંતરાય, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાણ-સંગ્રહ

૮૧૧૮

આવૃત્તિ ૧ લી.

સને ૧૯૧૯.

પ્રત ૨૫૦૦.

છાપનાર: શંકરરાય અમૃતરાય; જ્ઞાનમંદિર પ્રેસ,

સયપુર-વાઘેશ્વરીની પોલી-અમદાવાદ.

નિવેદન.

આ રસીલી સાંસારિક નવલકથા મરાઠી ભાષાના એક ઉપન્યાસનો અનુવાદ છે. અને તેની વિશેષતા એ છે કે આ ભાષાન્તર કરનાર એક સંસ્કારી લેખક ભગિની છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં સ્ત્રી વાચનનો ફેલાવો કરવામાં તથા સ્ત્રી લેખકોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં સુન્દરી સુખોદે પણ યથાશક્તિ પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું છે. તે માસિકની ભેટ તરીકે લેખક બહેનો તરફથી રચાયેલાં “વાર્તાલહરી” અને “કમલિની” નાં પુસ્તકો પ્રકટ થયા પછી, એક આશાજનક યુવાન ભગિનીએ લખેલું—હિન્દુઓના અવિલકત ગૃહસંસારની દુઃખદ વાર્તા નિવેદિત કરતું—આ નવલકથાનું પુસ્તક પ્રાહુકોને ભેટ તરીકે આપવામાં આવે, તે સુયોગ્યજ છે; એમ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

અનુક્રમણિકા.

૧	દેરાણી જોડાણી.	૧
૨	જનાર્દન પંડિતનું મૃહરાજ્ય.	૮
૩	સરસ્વતી અને ચારણ.	૧૨
૪	" "	૨૦
૫	જનાર્દન પંડિત અને મણિલક્ષ્મી...	૨૫
૬	પતિ પત્ની.	૩૧
૭	આમ કેમ યાચ છે ?	૩૫
૮	ગુલાબની ભંભેરણી.	૪૨
૯	પિતા પુત્ર.	૪૯
૧૦	ત્રણ ભાઈઓ.	૫૬
૧૧	બે મિત્ર.	૬૩
૧૨	પત્ર અને જવાબ.	૭૦
૧૩	વધારે ખૂલાસો.	૮૦
૧૪	હવે આનંદની વાત તે શું ?	૮૪
૧૫	એવી તે શરમ.	૮૯
૧૬	મૃત્યુ શૈયા ઉપર.	૯૩
૧૭	છેવટનો ઉપદેશ.	૯૮
૧૮	પેટીમાં શું હતું ?	૧૦૬
૧૯	વિઠ્ઠલરાય ગભરાયા.	૧૧૦
૨૦	બહાઈટ સાહેબ.	૧૧૪
૨૧	જયનિલાલ અને ચારણ.	૧૧૮

૨૨	યુક્તિ સદ્ગુણ યદ્ય.	૧૨૩
૨૩	ચાકરી મળી.	૧૨૮
૨૪	બળતામાં ધી....	૧૩૧
૨૫	વિકૃલરાયની રીતભાત.	૧૪૧
૨૬	સારમણીનો સાર.	૧૪૪
૨૭	ધરને આગ લાગી.	૧૪૮
૨૮	એ મરણ.	૧૫૫
૨૯	વિનાયકની મંત્રીર માંદમી.	૧૬૨
૩૦	સરસ્વતીનું સૌભાગ્ય.	૧૬૯
૩૧	ભયંકર પ્રસંગ.	૧૭૩
૩૨	સ્માધલ સાહેબની ઉદારતા.	૧૭૭
૩૩	આ શું ?	૧૮૪
૩૪	મારો ક્રમુદ્ધ ક્યાં ગયો ?	૧૮૯
૩૫	આત્મહત્યા કે વંશચ્છેદ.	૧૯૧
૩૬	પાપનો ઘડો ભરાયો.	૧૯૯
૩૭	કરે તેવું પામે.	૨૦૨
૩૮	પાપનું પ્રાયશ્ચિત.	૨૦૬
૨૯	એટલાથી કંઈ પત્યું નહિ ?	૨૧૩
૪૦	કર્મ તેવાં ફળ.	૨૧૯
૪૧	રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?	૨૨૩
૪૨	શુભ શુકન.	૨૨૭
૪૩	શશિકાંત.	૨૩૧
૪૪	ઉપસંહાર.	૨૩૫

સ્ત્રી-ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તકો:

રસીલાં-મનોરંજક-સુખોદક.

આ પુસ્તકો દરેક કુટુંબે વાંચવા લાયક છે.

રામમોહનરાય જસવંતરાય—

તંત્રી-મુન્દરી સુખોદ, એએએ રચેલાં:

યોગિની (અથવા સરસ્વતીના જીવન સુવાસ.) પુણ્યશાળી સાધ્વીઓની રસીલી મધુરી સાંસારિક નવલકથા. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૮-૦

બાલા. (“ યોગિની ” માં ચર્ચાયેલા વિષયોનું રસમયું અનુ-સંધાન.) સામાજિક નવલકથા. મૂલ્ય. રૂ. ૧-૮-૦

નરંગાવલી. ગૃહ-સંસાર અને દેશ પ્રેમનાં “ મોહક મીઠાચ ” વાળાં કાવ્યો ગરબીઓ, ગીતો. મૂલ્ય. રૂ. ૦-૧૨-૦

રસીલી વાર્તાઓ. રસમરી, સુખોદક, વાંચવા લાયક વાર્તાઓનો સંગ્રહ. મૂલ્ય. રૂ. ૦-૮-૦

(દરેક પુસ્તકનું ટપાલ ખર્ચ જુદું.)

મળવાનું ઠેકાણું—

મુન્દરી સુખોદ મન્દિર—અમદાવાદ.

સુન્દરી સુખોધ મન્દિરમાં મળતાં—

શ્રી-ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તકો:

વાર્તાલહરી. મધુરી, રસભરી, મનોરંજક વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

(સંપાદક—બહેનો “ પ્રમીલા ” અને અરવિન્દા.) મૂલ્ય. રૂ. ૧-૦-૦

કમલિની. હિન્દુ સંસારની સુન્દર, આકર્ષક, સુખોદક

વાર્તા (દ્વિત્રેણ ઉપરથી ભાષાન્તર કરનાર સ્વ. સો. ઉર્મિલા.

મૂલ્ય. રૂ. ૧-૦-૦

અનંગભસ્મ. રસીલી, અદ્ભુત, મોહક નવલકથા. (દ્વિ-

ત્રેણ ઉપરથી ભાષાન્તર કરનાર—સાકરલાલ અ. દ્વે. બી. એ.)

મૂલ્ય. રૂ. ૦-૬-૦

શ્રી લેખનાં. સચિત્ર—ખાસ અંકો. સુન્દરી સુખોધનો

૧૯૧૩ નો ખાસ અંક—(૧૯ ચિત્રો—૧૯૨ પાનાં) મૂલ્ય. રૂ. ૧-૦-૦

સુન્દરી સુખોધનો ૧૯૧૪ નો ખાસ અંક—(૨૨ ચિત્રો

૧૩૬ પાનાં રંગીન ચિત્ર.)

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

(દરેકનું ટપાલ ખર્ચ જુદું.)

સ્ત્રીઓ-બાળકો અને કુટુંબીજનોને

ખાસ વાંચવા લાયક પુસ્તકો:

(હવે ફક્ત થોડીજ નકલો સિલિકમાં છે.)

સુન્દરી સુખોધનાં પાછલાં વર્ષનાં પુસ્તકો—

આઠમા વર્ષની ફાઇલ (અંકો ૧ થી ૧૨)	રૂ.	૧-૪-૦
*નવમા " " " " " "	"	૧-૮-૦
*દસમા " " " " " "	"	૧-૮-૦
*અગિયારમા " " " " " "	"	૧-૮-૦
બારમા " " " " " "	"	૧-૮-૦
તેરમા " " " " " "	"	૧-૮-૦
ચૌદમા " " " " " "	"	૧-૮-૦

“ માસિક વધારા ” સાથે સુન્દરી સુખોધનાં પુસ્તકો—

બારમા વર્ષની ફાઇલ (૧૧૧૨ પાનાં અને ધણાં ચિત્રો)	રૂ.	૩-૮-૦
ચૌદમા વર્ષ " (૧૮૮ પાનાં " ")	"	૩-૮-૦

(દરેક પુસ્તકનું ટપાલ ખર્ચ જૂડું.)

* નવમા વર્ષની ફાઇલમાં ખુલ્લા ત્રણ અંક ખૂટે છે. પણ તેમાં તથા ૧૦ અને ૧૧ મા વર્ષની ફાઇલોમાં ખાસઅંકો સામેલ છે.

સરસ્વતી.

પ્રકરણ ૧ લું.

દેરાણી જેઠાણી.

વૈશાખ મહિનામાં તાપ સખત પડતો હતો. તે વખતે ચોથા પહેરની શરૂઆતમાં જનાર્દન પંડિતના ઘરમાં બીજો માળે એક આરડીમાં આશરે પચીસેક વર્ગની એક યુવતિ કંઈ શીવતી બેઠી હતી. થોડીવારે એક બીજી યુવતિ તેની પાસે આવી ને બોલી, “બાબીજી, આમ તે તે કેમ આલશે? આજે રસોઈ કોણ કરવાનું છે?”

“એટલી બધી ઉતાવળ શું છે? હજી તો બહો વખત છે. હા, પણ ગુલાબ, આજે તો સસરાજી ઘેર વહેલા આવવાના છે. તેથી આપણે પણ જલદીજ કરવું પડશે.”

એમ કહીને જેઠાણીએ પોતાના હાથમાંનું શીવણકામ ઉંચું મુક્યું. અને ગુલાબની તરફ થોડીએક વાર એક સરખી નજરે જોતાં બોલ્યાં “હા, ઠીક યાદ આવ્યું! ગુલાબ, હું બધા દિવસ થયાં તમને કંઈ કહું એમ થાય છે. પણ તમે સાંભળો તો હું તમને કંઈ કહું.”

“શું? શું કહેવાનું છે, બાબીજી?” ગુલાબે ઉત્સુકતાથી પુછ્યું. મંમળા ગુલાબની પાસેજ બેઠી હતી તોપણ બધાજ ધીમા

અવાજથી તે બોલી: “ગુલાબ, મારે કહેવાનું તે બીજું શું હોય? તમને ખબર નથી એવું થોડુંએક છે! આ ધરમાં મરીમરીને કામ કરીએ તો પણ આપણો તો કંઈ હીસાબ જ નથી. કામ કરીએ આપણે ને જથ્થા ખાય નાની વહુ! સારે એ આપણા નશીબનોજ વાંક કેની!”

“ખરેખર, નશીબનો વાંક નહિ તો બીજું શું? આપણા હાથથી કંઈ પણ કામ પુરે પાકે ચતુજ નથી! નહિં તો આપણે કંઈ હજી ધરડાં થયાં છીએ અગર આપણને શું કામ કરતાં આવડતું નથી એવું તો કંઈ થોડુંએક છે! પણ એ તો કોમના નસીબમાં જથ્થા નથી હોતો. એટલે બાબીજી, મારા હાથને પણ ઈશ્વરે જથ્થા આપ્યો નથી, નહિં તો—એ જથ્થા હોત તો હું એકલી બધું કામ કરત!”

ગુલાબનું આવું બોલવું સાંભળીને એની જોડાણીને ધણીજ આનંદ થયો. ને તે બોલી: “એ વાત જવા દોની! પણ એનો કંઈ પણ ઉપાય કરવો જોઈએ. કંઈ પણ કરીને સરસ્વતીનું નાક કાપવું જોઈએ. ગુલાબ, હું ખરું કહું છું કે એમ કર્યા વગર તો કંઈ આપણો સાર બોજજ પડવાનો નથી.”

“કેટલાક દિવસ થયાં મારા પણ મનમાં તમને એ વાત કહેવાની હતી. પણ મને એ કહેવાની હીમતજ નહોતી. આજે તમેજ એ વાત કાઢી એ હીક થયું. હું કીઠાડની જોઉં છું કે જે તે વાતમાં એનોજ રોડ! એનો વર મુંગધમાં કોસેજમાં બણે છે તેના ઉપર બધી ધમાલ! પણ એટલામાં તો એન સાહેબનો રોડ માતોજ નથી! “એટલુંજ શું!” બાબીજી બોલ્યાં, “પણ એન સાહેબનો ભપકો જોઈને આપણને તો હસવુંજ આવે છે! લુગડાં જે સારાં ધોમલાં નહિ હોય તો એને ગમેજ નહિ. પથારીપરની ચાદર પણ જે જરા મેલી હોય તો એને ઉધજ નહિ આવે! આ બધું તો રહું પણ

ગુલાબ ઉપર અઠવાડીએ ને અઠવાડીએ ધણીના કામળ આવે છે તે તમને ખબર નથી કે ? શું જાણે બહુ કંઈ જુદું જ ! ” “ આપણે તો, ભઈ, કોઈ દિવસ એવા ચાળા નહિ જોયેલા ! ઠીક. પણ બાબીજી, આપણે એનું નાક કપાય એવું કરવું કેવી રીતે ? સામુજી ને સસરાજી બંને તેની તરફ છે. ”

જેઠાણી જરા આંખ ચઢાવીને તથા હાથ હલાવતાં બોલ્યાં : “ એમાં તે શું મોટી વાત છે ? તમે માફ સાંભળોની. સરસ્વતીનો જ્યારે રસોઈ કરવાનો વારો હોય ત્યારે દાળમાં થોડુંએક મીઠું વધારે નાંખવાનું અને ભાતમાં થોડા વાળ નાંખવા. એટલે એની મેળે એની ચતુરાઈ બધાથી દેખાશે ! ”

“ અરે, એટલું જ શું ? - પણ એનાં લુગડાં તો કાલે સુકવવા નાંખવા દો. હું તરતજ કાપ મુકી દઈશ. ”

“ હા, એવી તો બધી બહુયે યુક્તિઓ છે. જેવાંની સાથે તેવાં થયા વગર કામ ચાલ નહિ. વાંકાની સાથે વાંકા થયા વગર કંઈ ચાલે કે ? ત્યારે બોલો ગુલાબ, તમારે કબુલ છે ને ? ” “ અરે, એમાં પુછવાનું શું છે, બાબીજી ? પણ એમાં અગાડી તો તમારે પડતું પડશે, નહિં તો મારી ખુદિ એવી બાબતમાં બહુ ચાલશે નહિ. ”

એટલું કહીને ગુલાબે હસવા માંડ્યું. પછી જેઠાણી તરફ જોઈને બોલી. “ નહિ બાબીજી, હું ખરું જ કહું છું કે મારામાં એટલી હીમત નથી. ” “ તેની તો હરકત નહિં પણ તમે તમારી મેળે હું કહું તેમ કરજોની એટલે બસ. પણ એટલું યાદ રાખજો કે આમાંની વાતનો એક અક્ષર પણ કોઈને કાને જવો નહિ જોઈએ. ઘરમાં જો કોઈને એ વાતની ખબર પડશે તો આપણે બહાર મોઢું દેખાડવું ભારે પડશે. ”

એટલામાં દાદરેથી કોઈ ચઢતું હોય એવો જેઠાણીને વહેમ આવ્યો, એટલે તરતજ અટક્યાં ને કાન દબને “ચુપ રહો ! જુઓ પેલી ઉપર આવે છે.” એમ કહીને ગુલામના કાનમાં કંઈ કહ્યું ને પછી ત્યાંથી ઉઠીને ખારી આગળ જઈને ઉભાંને પોતાના વાળ છોડીને જાણે ચોટલો વાળતાં હોય તેવો ઢાંગ કર્યો. એમ બતાવવાને કે જાણે ગુલામ તરફ તેનું કંઈ ધ્યાનજ નથી.

ગુલામ દાદર તરફ એકી ટસે જોવા લાગી એટલામાં પંદર મોળ વર્ષની એક તરૂણ સુંદર યુવતિ કેડમાં બે વર્ષના છોકરાને લઈને હસતી હસતી ઓરડામાં આવી અને કોમળ મધુર અવાજથી બોલી: “જે તારી બા અડી આ રહી. ‘બા’, ‘બા’, કરીને એક સરખો રડતો હતો, તે કેમે કર્યો રહે નહિ.—તેને ઉચકીને નીચે બંધે મેં તમને શોધ્યાં ને છેવટે ઉપર આવી.” એમ કહીને સ્નેહથી છોકરાને બે ત્રણ ધપ્પા માર્યા.

ચોટલો વાળવાનું કામ પૂરું કરીને જેઠાણી તેના તરફ જોઈને બોલ્યાં:—“સરસ્વતી, તમે ઠીક કર્યું હો. એ તો હું બોળા શીવવા બેઠી હતી ને પછી વખત થયો જાણીને તે તેમને તેમ ઉંચી મુકી ને અમે હમણાંજ નીચે આવતાં હતાં. પણ એટલામાં તમેજ ઉપર આવ્યાં.” એટલું કહીને મંગળાએ ધવડાવવાને છોકરાને બોળામાં લીધા. ગુલામ તો સ્તબ્ધ થઈને ઉભી હતી. કોઈ કંઈ બોલે નહિ. છેવટે સરસ્વતીએ ખિન્ન સ્વરે કહ્યું:—“બાબીજી, હું આવી તેમાં તમે વાત કરતાં બંધ થયાં કેની. લ્યો ત્યારે, હું મારી મેજે જઈ છું પાછી.”

“નહિ, નહિ, જવાનું શું કામ છે ? મને કંઈ આ ઓરડો કોઈએ ધનામમાં આપ્યો નથી !” જેઠાણી જરા મીઠામીઠાં બોલ્યાં.

ખીચારી સરસ્વતી આ સાંભળીને ખીસીમાણી પડી ગઈ તે બોલી:-“ બાબીજી તમે આમ કેમ બોલો છો ? મારો કંઈ વાંક થયો છે ? હોય તો કહો. હું તમારી જોઈએ તો મારી માંગુ. પણ તમે મને આમ પારકી તરીકે નહિ ગણો. હું આ ઘરમાં હજી ન-ખીજ આવેલી છઉં. એટલે કામકાજની પણ મને ખરાબર ખબર નહિ. ને વખતે તમે મને એકાદ કામ શીખવશો તો હું કેમ નહિ શીખું ? હું પણ તમારામાંનીજ એક છઉંને ? તમારી સાથે મળી સમજીને રહેવાની મને ઘણીજ હોંસ છે. ”

નાની દેરાણીની વીનવણીથી પણ ખંતેમાંથી કોઈનું મન પીગળ્યું નહિ. જોદાણી રોજના પોતાના મીઠાજી અવાજથી બોલ્યાં, “ હા, એતો બધું ઠીક ! પણ તમે કેવી રીતે અમારા જેવાં થશો ? તમારા પર કોલેજમાં શીખે છે-ને તમે પણ બણેલાં છો. કેવા લાંબા લાંબા ટાગળો લખતાં આવડે છે ! ”

ગુલાબે પણ આવો સુયોગ ખાલી જવા દીધો નહિ ! તે પણ વચ્ચેજ તોરથી બોલી, “ અમે તે તમને શું શીખવવાનાં હતાં ? હલકાં તમેજ અમારા કાન પકડો એવાં છો ! અમને ધોળા ઉપર કાળું કેમ કરવું તેની પણ કંઈ ખબર નથી. ને તમારા જેવું સાફ સુદ્ધ રહેવાની પણ કંઈ ખબર છે કે ? અમારે તો બધું ગમે તેવું હોય તેવું ચાહે ! ”

ખીચારી સરસ્વતી આ સાંભળીને ઘણીજ દીલગીર થઈ. ને તેણે કહ્યું:-“ તમે મારી સામે મશ્કરી શું કામ કરો છો, બાબીજી ? ”

આ સાંભળીને ગુલાબે પોતાની મોટી જોદાણીના તરફ જોઈને કહ્યું. “ સાંભળ્યું કે બાબીજી ? એને મનથી તો બધી મશ્કરીજ છે !

સરસ્વતી, તમારી સાથે કેમ બોલવું, કેમ ચાલવું, એ અમારા જેવાં મામડાનાં માણસને ક્યાંથી ખબર હોય? તેમાં વળી અમે કંઈ ચોપડીઓ પણ વાંચી નથી!”

જેઠાણીએ શુભાખને ટેકો આપ્યો ને વચ્ચેજ બોલી:—“સરસ્વતી, એમાં તે મસ્કરી ક્યાંથી આવી? પણ જવાદોની; તમને જો શુસ્સો નહિ લાગે તો હું તમને કંઈ પુછું.”

શુભીથી પુછો, બાબીજી! તમારા બોલવાથી તે કંઈ મને શુસ્સો લાગે? મારા સારને વાસ્તેજ તમે કંઈ એક વાત પુછશો તેમાં હું બોલું. શું કામ લગાડું?”

“અરે ખરેજ કે શું?—ત્યારે હું પુછું છું કે આપણે બેરાં માણસને વાંચતાં લખતાં શીખીને કામ શું? આપણે કાંઈ દસ્તાવેજ લખવા જવા નથી. અગર નોકરી પણ કરવા જવું નથી—”

“તથા નિશાળ ઉઘાડીને છોકરાં પણ ભણાવવાં નથી!” શુભાખે વચ્ચેજ ટલુકો પુર્યો.

સરસ્વતીએ એક નીસાસો નાંખ્યેજ ને સરજ વૃત્તિથી કહ્યું:—“એમાં નફો નુકસાન શું છે તેની કંઈ મને સમજણ પડતી નથી. અતો એમણે મને કહ્યું છે કે વખત મળે ત્યારે એક બે પાનાં વાંચ્ય કરજે, ને મને પણ એમાં કંઈ ખરાબ હોય એમ લાગતું નથી.”

“એ ખરાબ છે કે નથી તે તો સૌ સૌની મરજની વાત છે. જેટલો ચોપડી વાંચવામાં વખત શુભાવો છો, તેટલો જો ધરકામમાં ગાળો તો સાફ કે નાહ?”

“પણ બાબીજી, કામને વખતે હું ક્યારે ચોપડી લઈને બેસું છઉં! એ તો બપોરે દુરસદ મળે ત્યારે અગર રાત્રે બધાંના મુઠ્ઠા ગયા પછી એકાદ બે પાનાં વાંચું છઉં.”

જેઠાણી એ વાતને ઉડાવીને બોલ્યાં. “ તમારી વાત તો બ્યારે ને ત્યારે એવીજ. ગમે તેટલું કહીએ તો પણ તમે તમારો કામો ખરો કરવાનાંજ ! સરસ્વતી, જુઓ રાતે દીવો બાળીને તમે ચોપડી વાંચો, તે દીવામાં તેલ બળે તે નુકસાન નહિ કે ? અરે, ધર ચલાવવામાં બધી તરફ નજર રાખવી પડે. જો એવી રીતે બધી ચીજોમાં ઉણકડ કરી તો પાસે જો પૈસા રહેશે કેવી રીતે ? ”

“ ઠીક ત્યારે બાબીજી, આજથી દીવો બાળીને હું કોઈ પણ દિવસ વાંચવાની નથી. તમે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશ. પછી તો થયું ને ? પણ બાબીજી, હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે, તમે મારા ઉપર આમ ખીજવાઓ નહિ. તમે ખીજવાઓ છો એટલે મને ધણુંજ ખરાબ લાગે છે. ”

ગુલાબ આની ઉપર કંઈ બોલવા જતી હતી. એટલામાં નીચેથી “ સરસ્વતી, ઓ સરસ્વતી ! તમે બધાં ગયાં ક્યાં ? ” આ શબ્દ તેને કાને આવ્યો.

“ સાચુજી યુમ પાડે છે ” એમ કહીને તરતજ સરસ્વતી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ને દાદરે ઝડપથી ઉતરીને નીચે ગઈ. આ લાગ જોઈને જેઠાણીએ ગુલાબને કહ્યું “ જોયું ગુલાબ, કેવી મજા, અહીંઆ પુછવાનું એમ કે ‘ તમે બધાં ગયાં ક્યાં ? ’ ” પણ નામ દેવાનું ફક્ત સરસ્વતીનું ! આપણે તો જાણે આ ઘરમાં કંઈ હીસાબ-નાંજ નથી. ”

પછી કેટલોક વાર લમણ બંને જણે કંઈક મસલત કરી. પછી છેક મોડેથી બંને જણાં સાથે ધીમે ધીમે નીચે આવ્યાં.

પ્રકરણ ૨ જી.

જનાર્દન પંડિતનું ગૃહરાજ્ય.

જનાર્દન પંડિતને આ વખતે પચાસ કરતાં વધારે વર્ષ થયાં હશે. ગમાં પચીસ છવીસ વર્ષ થયાં જનાર્દન પંડિત એક વેપારીને ત્યાં નોકરી કરતા હતા. તેના ગામથી દોઢેક ગાઉ ઉપર એક બંદર છે. ત્યાં તેના શેઠની મુખ્ય પેઢી હતી. આ પેઢી ઉપર જનાર્દન પંડિતના હાથ નીચે ખીજા ચાર પાંચ કારકુન હતા. જનાર્દન પંડિત સ્વભાવે સુશીલ, અને સત્યશીલ હોઈને અત્યંત પ્રમાણિક હતા. પોતાના શેઠના હિતને માટે તે અત્યંત પરિશ્રમ કરતા હતા. તેના આ સદ્ગુણોનો અનુભવ શેઠને વખતો વખત થવાથી, શેઠનો તેના ઉપર ખણેજ વિશ્વાસ હતો. પગાર ઉપરાંત વેપારના નફામાંથી કંઈક આગ તેને ધણેજ આનંદથી આપતા હતા. છતાં શેઠને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગ હોય ત્યારે આ પંડિતજીને ખોલાવીને તેનો યોગ્ય સત્કાર કરવાને તે કદાપી ચુકતા નહિ. શેઠના આવા ઉદાર સ્વભાવથી જનાર્દન પંડિતને ખેતાનું કામ કરવામાં ધણેજ ઉત્સાહ આવતો હતો. અને પોતાનો સંસાર સારી રીતે ચલાવીને તેણે બે પૈસા ઉંચા પણ મુક્યા હતા. એવી રીતે બચેલા પૈસા તે બ્યાજે ફેરવતા હતા. પચીસ વર્ષમાં એવી રીતે થોડું થોડું કરીને કંઈ નહિ તો પણ દશેક હજારની પુંજ ભેગી કરી હતી. એ ઉપરાંત તેની વડીલોપાછંત થોડી ધણી સ્થાવર મીલકત પણ હતી.

પંડિતજીના ઘરમાં નાના મોટાં મળીને એકંદરે તેર ચૌદ માણસો.

હતાં. પોતે, પોતાની પત્ની, ત્રણ છોકરા, ત્રણ વડુ, એ પૌત્ર, અને ત્રણ પૌત્રી હતી. ઉપરાંત એક નોકર અને કામ કરનારી એમ એ માણસ હતાં, તે જુદાં. વચ્ચે વચ્ચે પરાણા પણ આઝ્યા કરે. મોટા પુત્ર વિઠ્ઠલરાયની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. વચ્ચે જોવાવિંદરાય તેના કરતાં ત્રણ વર્ષ ન્હાનો, અને નાનો વિનાયક વીસ વર્ષનો હતો. જનાર્દન પંડિત દેખાવે કાળા હોઠને બાંધે મજબુત હતો. મુદ્રા ભવ્ય હોઠને તેજવાન હતી. તેની પત્ની મણિલક્ષ્મી ગોરી તેમજ હંમેશાં હસમુખી હતી. એનો સ્વભાવ ઘણો જ ભોળો હોઠને પ્રેમાળ હતો. વિઠ્ઠલરાય ને જોવાવિંદરાયનો રંગ બાપના જેવો જ હતો. નાના વિનાયકનો બાંધો બાપના જેવો અને રંગ માતા જેવો ગોરો હતો. મોટી વડુ મંગળા પચીસ વર્ષની હતી. ને તે ત્રણ છોકરાંનો મા યજ્ઞ હતી, પણ તેણીના શરીરનો બાંધો કંઈ એવો હતો કે જોનારાને વીસ વર્ષ કરતાં વધારે લાગે નહિ. એ કંઈ બહુ ગોરી હતી નહિ તેમજ કાળી પણ નહિ હતી. વચલી વડુ ગુલાબ ઝોમણીસ વર્ષની હતી. ને તેને એ છોકરાં હતાં. એ જરા કાળી હતી. પણ મોંઢાનો સિંકો સારો હતો. તેનો સુંદર ચહેરો, પાણીદાર આંખ, તથા તેના લાંબા વાળ જોઈને તેની ગણતરી સુંદર સ્ત્રીઓમાં થઈ શકે. છેક નાની વડુ સરસ્વતી આ વખતે પંદર વર્ષની હતી. તેના મુકુમાર શરીર ઉપર હમણાં જ યુવાનીનું પુષ્પ ખીલવા માંડ્યું હતું. તેની કાંતિ ગૌરવણી, તેજસ્વી, મનોહર અને સરળ હતી. આંખ કાળી, સપ્રભ અને પાણીદાર હતી. તેની મુખાકૃતિ ચિત્તાકર્ષક હતી. ઇશ્વરે તેને ખરેખર અલૌકિક સૌંદર્ય બક્ષ્યું હતું, એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. વિઠ્ઠલરાયની મોટી છોકરી કમળા આઠ વર્ષની હતી. તેના પછીના પુત્રો

માધુ અને નાનું, તેમાં માધુ પાંચ વર્ષનો ને નાનું બે વર્ષનો હતો. ગોવિંદરાયને બે છોકરીજ હતી. મોટી છોકરી વિમળા ચાર વર્ષની ને નાની સરલા દોઢ વર્ષની હતી. આ પાંચ છોકરાંઓમાં કોને વધારે સુંદર કહેવું, એ કંઠણ હતું. બધાંનોજ વર્ણ કાળો અને મ્હોંનો ઘાંટ ધણેભાગે સરખો હતો. પણ ઉંમર જોતાં વિકૃલરાયનાં છોકરાં ધણાંજ નબળાં હતાં. લીખો નોકર પંડિતજીને ત્યાંજ રહેતે ધરડો થયો હતો. કામ કરનારી કાશી બાળ વિધવા હતી, ને તેને આ ઘરમાં નોકરીએ રહ્યાને પંદર સત્તર વર્ષ થયાં હશે.

પંડિતજી જ્યારે નોકરીએ રહ્યા ત્યારે તેનો મોટો છોકરો વિકૃલરાય પાંચ વર્ષનો હતો. પંડિતજીની પાસે તે વખતે પૈસો બીજા કુલ નહિ હતો. બાપ જે કંઈ થોડું ધણું મુકી ગયા હતા તેમાંથી નોકરી મળતા પહેલાં ઘર ખર્ચ નીભાવ્યો હતો. તેથી વિકૃલરાયને હંમેશા બચાવવાનું તેનાથી બન્યું નહિ. અને ગુજરાતી નિશાળમાં પણ વિકૃલરાયે પુરું બચવાની મહેનત લીધી નહિ. પંડિતજી વખત મળે ત્યારે તેને ઘેર શીખવતા હતા. અને આવી રીતે સંપાદન કરેલા શિક્ષણના જોર ઉપર તેજ ગામમાં એક વેપારીને ત્યાં મહીને આદરિયાની નોકરી એને મળી હતી. ગોવિંદરાયને હંમેશા બચાવવાને માટે ચાર પાંચ વર્ષ સુંબઝ મુક્યો હતો, એટલા વખતમાં એણે પાંચ છ નિશાળ બદલી અને છેવટે હંટાળીને બચવાનું છોડી દીધું. વાર્ષિક પરીક્ષા થાય એટલે તે નિશાળ છોડવાની ! એ પ્રમાણે આઠાદોઢ કરીને જમ તેમ પાંચમી ચોપડી મુકી ગયો ! પછી કર્મ-ધર્મ સંયોગે એક દિવસે ડેપુટી સાહેબ નિશાળ તપાસવા આવ્યા ત્યારે તેમણે ગોવિંદરાયની કલાસમાં આવીને એનેજ સવાલ પૂછ્યો.

ગોવિંદરાયે તરતજ સવાલનો જવાબ તો આપ્યો. પણ તે સાંભળીને સાહેબને હસવું આવ્યું. એટલું જ નહિ પણ તેના દેખતાં કલાસના બધા છોકરાઓએ મોટેથી હસવા માંડ્યું. સાહેબે એને તે પછી ખાંજ સવાલો પૂછ્યા. પણ તેમનીય એવીજ દયા થઈ. તેથી ગોવિંદરાયનું નામ પૂછ્યું ને જતાં જતાં પોતાને હાથે જ તેને ત્રીજા વર્ગમાં લઈ જઈને બેસાડ્યો. પાંચમીમાંથી એકદમ ત્રીજામાં ઉતારો પાડવાથી માસ્તરો, નિયાળના છોકરાઓ તથા સીપાર્થ લોક પણ અન્યય થઈ ગયા. એના અદ્વિતીય જ્ઞાનથી બધાને કોતક લાગ્યું. ને ગોવિંદરાય તો નિયાળને નમસ્કાર કરવા પણ ઉભો નહિ રહ્યો ! તે તરતજ મુંઝઈ છોડીને પોતાને ઘેર આવ્યો ને પોતાના બાપને દલું, “હું હવે બહુવાનો નથી.” એ દિવસથી એનું બહુવાનું પુરું થયું. પછી તેણે તરતજ તે ગામમાં એક ખાનગી નિયાળ કહાડી ને ગામનાં નાનાં નાનાં છોકરાંઓને મુંઝઈથી મેળવેલા બહોળા જ્ઞાનનો લાભ આપવાનો શરૂ કર્યો. જનાર્દન પંડિતનો નાનો પુત્ર વિનાયક હાલમાં મુંઝઈમાં કાલેજમાં બણે છે.

ગામમાં પંડિતજીનું ઘણુંજ માન છે. સાધુ સંતોનો આશીર્વાદ લેવાને તે ઘણાજ ઇતેજર છે. તે ઘણાજ ધર્મનિષ્ઠ અને પાપથી દરનારા છે. ઠાકોરજીના ઓચ્છવો, પુજા આદિ નિત્યકર્મ વીગેરે ઘણું ખર્ચ કર્યા કરે છે. નોકરી નહિ હતી ત્યારે પણ આપદાદાથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે ઓચ્છવ વગેરે કરવાનું હોયું હતું નહિ. તો પછી હમણાં તો ઈશ્વરે સાધન આપ્યું છે. તો શું કરવા ન કરે ?

પ્રકરણ ૩ જી.

સરસ્વતી અને શારદા.

આપાદ મહિનો ચાલતો હતો. વરસાદ જોરમાં પડતો હતો. તે વખતે પંડિતજીની નાની વહુ સરસ્વતી, નાનુને લઈને પોતાના સુવાના ચોરડામાં એક કાગળ વાંચતી બેઠી હતી. પત્ર વાંચતાં વાંચતાં વચ્ચે સ્નેહથી નાનુને રમાડતી પણ હતી. નાનુ પણ લાગ જોઈને કાગળ ઉપર ઝડપ મારતો હતો. એટલામાં “સરસ્વતી-એ સરસ્વતી!” એમ રસોડામાંથી જીમ પડી. જીમ સાંભળતાંની સાથેજ “આવી” એમ બવામ દઈને તરત નાનુને ઉચકીને તે રસોડામાં ગઈ અને “શું કહો છો?” એમ મર્યાદાપૂર્વક પોતાની સામુને પૂછવા લાગી. એ ગડબડમાં કાગળ તેના હાથમાંજ રહ્યો. સરસ્વતીને એવું કંઈ માનજ નહોતું.

સરસ્વતી પાસે આવતાં તેની તરફ જોઈને મણિલક્ષ્મી બોલ્યાં: “આખો દહાડો તું આ છોકરાને હાથ પર લઈ લઈને ફરે છે, તે તારો હાથ દુખતો નથી? અને છોકરાને પણ પછી ટેવ પડી જશે.

સરસ્વતી આ બાબતમાં કંઈ બોલી નહિ. નાનુ તરફ જોઈને ફક્ત હસવા માંડ્યું.

મણિલક્ષ્મીએ ફરીથી બોલવા માંડ્યું:—“તારી માને ત્યાંથી આવવાનું આવ્યાને બે ત્રણ દિવસ થયા. ઘરમાં બધાંના ભાગ પાડ્યા, ને તેં હજી લગણ એમાંનું કંઈ પણ ખાધું નથી, એ શું? આ લે. અહીંઆ બેસીને ખા.” એમ કહીને મણિલક્ષ્મીએ બે કેરી અને થોડુંએક ખાવાનું એક યાળામાં મુકીને વહુની પાસે મુક્યું.

“હું પછી ખાઈશિ—” એમ કહીને સરસ્વતી જરા ત્યાંથી આધી ખસી. એટલે તેને અટકાવીને સાસુએ કહ્યું:—“અરે, એવી ખાવાનું ખાવામાં તે શરમ કેવી? સરસ્વતી, હું તને ખરું કહું છું કે તું બીજાને ઘેર હોત તો એકાદ દિવસ ભૂખી પણ રહેત. એશ નીચે, અને મારા દેખતાં ખા જોઈએ!”

સરસ્વતી શરમાઈ ગઈ અને તેણે હસીને નીચું જોયું. એ જોઈને મણિલક્ષ્મી બોલ્યાં:—“મારા દેખતાં ખાવાની તે શરમ કેવી? ઠીક ત્યારે, આ લે, ને તારા ઓરડામાં જઈને એશ; પછી તો થયું ને? પણ જરા જલદી પતાવજો! પછી જરા મારા વાળ ઠીક કરવાના છે. જા, જા, આવી તે કંઈ છોકરી હશે?”

સરસ્વતી યાળા લઈને જાય છે, એટલામાં મણિલક્ષ્મીની નજર તેના હાથમાંના કાગળ ઉપર પડી. એટલે તેણે ધણાજ પ્રેમથી પૂછ્યું:—“એ કોનો કાગળ છે? વિનાયકનો હોય એમ લાગે છે! ખુશીમાં તો છે ને મારો ભાઈ?”

હવે સરસ્વતીને પેલો કાગળ ચાદ આવ્યો અને તેનું મોઢું શરમથી લાલ લાલ થઈ ગયું. તેના મોઢામાંથી કંઈજ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. તેની તે સ્થિતિ જોઈને મણિલક્ષ્મી હસીને ફરીથી બોલ્યાં:—“એમાં શરમાય છે શું કરવા? વિનાયક ખુશીમાં તો છે ને?”

આ વખતે “હા” એટલોજ શબ્દ તેના મોંમાંથી જમ તેમ પહાર પડ્યો. અને પછી સાસુની સામે ઉભાં નહિ રહેતાં તરતજ યાળા ઉઘડીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ. ઓરડામાં પેસતાંજ સરસ્વતીએ પોતાના હાથમાંની યાળા ટેબલ ઉપર મુકી ને નાનુના ગાલ ઉપર બંને હાથે હેતથી તમાચા માર્યા. નાનુનું ધ્યાન તે યાળા

તરફ હતું. “મને કેરી, મને કેરી,” એમ કહીને પોતાની કાઠી પાસેથી તે મેળવવાનો ઉદ્દેશ શરૂ કર્યો. કાઠીની નજરમાં તે વાત તરતજ આવી ગઈ. “અરે, લુચ્ચા, કેરી જોઈએ છે તારે ? લે, હું ઘોષને આપું છું.” એમ કહીને એક કેરી કાપી ને તેમાંનો એક કકડો નાનુના મ્હોંમાં મુક્યો. અને રકાબીમાંથી લાડુ બાગીને તેમાંથી પણ વચ્ચે વચ્ચે તેને ખવડાવવા લાગી. એટલામાં ઓરડાનું બારણું ઉઘડ્યું. અને સરસ્વતીએ તે તરફ જોયું. એટલે સોળ વર્ષની એક સુંદર સ્ત્રી હસતી હસતી અંદર આવી. તેને જોતાંજ સરસ્વતી ધણીજ ખુશી થઈ. ને હસતે મ્હોંએ બોલી:-“બહેન, તું ખરે વખતેજ આવી. હમણાંજ મેં તને યાદ કરી હતી.”

“બેસ, બેસ તારી મીઠાશ બહુ જોઈ, પણ આજે આટલી બધી લુખ કેમ લાગી ગઈ છે ?”

પણ આ યુવતી કોણ, એ આપણે પહેલાં તપાસી લઈએ. પંડિતજીનાં સગામાંનીજ એ એક છોકરી છે. ને તેનું પિયરનું નામ શારદા છે. શારદાના આપનું ઘર પંડિતજીના ઘરથી બહુ દુર નથી તેમ બહુ પાસે પણ નથી. શારદાના પિયરની સ્થિતિ સાધારણ છે. પરંતુ તેને સારા નહીંબે સાસઈં ધણું સાઈં મળ્યું છે. સરસ્વતીના પિયરના ગામમાં તેના આપની પ્રડોશમાંજ હાંમતલાલ કરીને એક મોટા સરકારી અમલદાર જેઓ હાલમાં પેનશનર છે તે રહે છે. તેના એકનો એક પુત્ર જયંતીલાલ, એજ આપણી શારદાનો વર. જયંતીલાલ અને વિનાયક એ બંને મિત્રો છે. ને એમની વચ્ચે અતિશય સ્નેહ છે. નાનપણથી સરસ્વતી જયંતીલાલને ‘જયંતમાઈ’ કહીને બોલાવે છે. જયંતીલાલને પણ સરસ્વતી ઉપર ધણોજ સ્નેહ

છે તે તેને સગી બહેન તરીકે ચાહે છે. તેથીજ સરસ્વતી તથા શારદાનો પહેલીજ ઓળખાણથી સ્નેહ બંધાયો. બંનેની વચ્ચે પ્રીતિ માત્ર થઈ હતી. શારદા જેવી રૂપમાં સુંદર હતી તેવી ગુણવાન પણ હતી. જયંતીલાલના કેળવવાથી તેણે શિક્ષણ પણ સાફ સંપાદન કર્યું હતું. સારી સારી ચોપડીઓ વાંચીને તેનો સાર સમજવા જેટલું જ્ઞાન તેનામાં હતું. તે હમણા થોડા દિવસ થયાં સાસરેથી પિયર આવી હતી.

“ક્યારે આવી શારદા ?” સરસ્વતીએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“થયું ત્રણેક દિવસ.”

ત્યારે એટલા દિવસમાં એક વખત પણ તને આવવાની કુરસદ મળી નહિ ?

“અરે કુરસદ ચાની નહિ !” રોજ આવું આવું કરૂં પણ વરસાદે જોની ધારણુ બાલ્યું છે તે, ધરની બહાર પગ મુકવાનું પણ મન થાય એવું છે ક્યાં ?” એમ કહીને શારદાએ બારીમાંથી બહાર જોયું. તે ફરીથી બોલી:—“એ જો સરસ્વતી, હું તો બડાં છું હવે પાછો વરસાદ ઘેરાયો. એટલે ઘેર જઈને જોસવામાંજ રીક છે.”

“આજે અહીંમાંજ રહેતી ? પણ ત્યાં બધાં ખુશીમાં તો છે કેની ?”

“બધાં ખુશીમાં છે.”

“જયંતભાઈ પણ ખુશીમાં છે ને ?”

શારદાના મુખ ઉપર મધુર હાસ્ય વિલસવવા માંડ્યું. ને સરસ્વતીનો હાથ પકડીને તે બોલી:—“હા, હા, ખુશીમાં છે.”

“જ્યંતભાઈ આપણે ગામ છે કે મુંબઈ ગયા ? કાગળ બાગળ કંઈ આવ્યો કે ?”

“મુંબઈ ગયા ને સાત આઠ દિવસ થયાં, કોલેજ પણ ઉઘડી છે. જતી વખતે તો કહી ગયા હતા કે પહેંચતાં વારને પત્ર લખીશ. પણ હજી સુધી કંઈ કાગળનું ઠેકાણું નથી. એતો પ્રંદાવન છોડીને મથુરાં ગયા પછી કંઈ પ્રંદાવન કોઈને યાદ આવે કે ?” શારદાનો સ્વભાવ થોડોક વિનોદી હતો. એ છેવટનું વાક્ય તે હસતાં હસતાં બોલી.

“હજી આઠજ દિવસ થયા છે કેની ? કાગળ આવવાનો હજી વખત પણ ગયો નથી.”

“કેમ દિવસ ગણુની. મુંબઈ જવાનો એક દિવસ-ત્યાં ગયા પછી સ્થિર સ્થાવર થવાનો એક દિવસ-અને ટપાલ આવવાને એ એ દિવસ-બહુ તો ચાર દિવસ કાગળ આવવાને થાય. પણ આતો આઠ દિવસ થઈ ગયા ! કાગળ લખ્યા હોત તો આટલા દિવસમાં એ કાગળ પણ આવી ગયા હોત ! ઠીક, પણ સરસ્વતી, તારા ધરના ક્યારે ગયા ?” સરસ્વતી લજવાઈ ને નીચું જોઈ રહી. “તારે તો કાગળ આવ્યોજ હશે-એમાં વાંધોજ નહિ ! સરસ્વતી સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ હતી. તેણે આ સવાલનો જવાબ આપવાની જરાપણ ઉતાવળ કરી નહિ. ફક્ત તેણે હસી દીધું પણ શારદા તેના હસવાનો ભાવાર્થ સમજી. ને હસતાં હસતાં બોલી. “સમજી બહેન, સમજી. પોતાનું પેટ ભરાયું એટલે ખીજને અહામ્મની વાતો કહેવાની માણુ-સોને ઘણી મજા પડે છે ! મને કહ્યું કે કાગળ આવવાનો વખત કંઈ હજી ગયો નથી. તું મારા મનનું સમાધાન કરવાની મહેનત કરે

છે. હા તે પણ બરોબરજ છે. હવે અમે ધરડાં થયાં એટલે જીવ-
નીયાંની માફક અધીરા થવાનું અમને શોભે નહિ. અમારે તો ધીરજ
રાખીનેજ એસવું જોઈએ-ખરું કે નહિ? હીક, પણ તારા પતિએ
તને શું લખ્યું છે તે તો જોવા દે!”

સરસ્વતી પાછી શરમાઈ ગઈ. શરમથી તેના મુખ ઉપર રાહી
છવાઈ રહી. શારદાના બોલવાથી તે ગભરાટમાં પડી ને તેને ઉડાવવાને
બોલી: “બહેન, તું ત્યારે ધરડી થઈ?”

એક મીનીટની પણ વાર નહિ લગાડતાં શારદા સ્મિત બનેલી
વદને બોલી: “શું હું?—આજ આઠ દિવસ થયાં. સરસ્વતી, સ્ત્રીએને
તો એવુંજ હોય! પતિ પાસે હોય તેટલી વારજ તેની યુવાની અને
તેજ પતિ બહાર ગામ જાય એટલે તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.
સમજીને? તું હમણાં પંદર વર્ષની યુવતિ છે. પરંતુ તને પણ હમણાં
વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, હોં કે!”

એમ કહીને સરસ્વતીના સ્નેહથી હાથ પકડીને મસ્કરીમાં ડોકું
હલાવીને બોલી: “તે વાત જવા દે. પણ મને તે કાગળ વાંચવા
આપે છે કે નહિ?” “તારા મનમાં આવ્યા પછી કંઈ તું મને
જોડવાની છે? પણ પહેલાં એક મારી વાત સાંભળ.”

“પહેલાં કાગળ એક વખત આપ, પછી એક મુઠીને દસ વાર
સાંભળીશ!”

“હીક બહેન, હીક. જતાવું છું ત્યારે-પછી તો થયું કેની? હવે
આમાંનું થોડુંએક ખાતો જોઈએ-” એમ કહીને ખાવા નાની
થાળી સરસ્વતીએ શારદાની આગળ મુકી. તે જોઈને શારદા બોલી.
“હમણાં મારાથી કંઈ ખવાવાનુંજ નથી.”

“કેમ ? અમારે ગરીબને ઘેર ખાવાથી શ્રીમંત ભોડો વટલાય કે શું ? થોડુંક ખાધા વગર હું તને અહીં આથી જવા દેવાની નથી.” એમ કહીને સરસ્વતીએ હસવા માંડ્યું.

આ સાંભળીને શારદા ગંભીર મુદ્રા કરીને બોલી : તને ખોટું સાગતું હોય તો યાળામાં છે તેટલું બધું ખાઈ જાઉં ! ”

“અરે, એટલી બધી અમારા ઉપર મહેરબાની ક્યાં છે ? ”

“ખરેખર, હું મશ્કરીમાં નથી કહેતી. પણ આટલું બધું કોણ ખાશે ? ”

“કેમ ? તું, હું અને આ અમારો ગાંડો નાનુ, આપણે ત્રણ જણ મળીને પુરું કરી નાંખીએ. ”

“ઠીક, ત્યારે ખાવા માંડ.” એમ કહીને શારદાએ એક લાડુ બાંચ્યો, તેમાંનો અડધો તેણે જમરીથી સરસ્વતીના મોઢામાં મુક્યો. અડધામાંનો અડધો નાનુના મોઢામાં મુક્યો, અને બાકીનો પોતે ખાધો, નાનુને શારદા પાસે બેસાડીને સરસ્વતી પાણી લેવા ગઈ. કાકીના ચાલ્યા જવાથી નાનુએ રડવા માંડ્યું. સરસ્વતી પાણી લઈને આવી. ને તેને ઉચ્છ્રી લીધો ને કેરીની એક કકડી તેના હાથમાં આપી. તેથી તે તરતજ રડતો રહ્યો. તેણે પાછું પહેલાંની માફક હસવા રમવા માંડ્યું. તેને રમાડવામાં મથગુલ થવાથી સરસ્વતીએ ખાવાનું પણ બંધ કર્યું. આમ જોઈને શારદા બોલી. “વાહ ! તું તો પૂછ્યું ત્યારે ત્રણનાં નામ દેતી હતી. ને હવે કેમ ખાતી નથી ? ”

“હું ખાઉં છઉં.” એમ કહીને એક બીજો લાડુ બાંચ્યો. ને તેમાંનો કકડો નાનુના મોઢામાં મુક્યો. એવું જોઈને શારદા મોંઢું ફેરવીને બોલી.

“તું આમ કરે તે તો નહિ ચાલે, તારે ખાવું હોય તો ખા બરોબર, નહિં તો હું આ બધું બહાર ફેંકી દઉં!”

સરસ્વતીએ એક ફરી લીધી ને ખાવા માંડી. અહીંયાં નાનુના રડવાનો અવાજ મંગળાને કાને જવાથી તે રોષમય મુદ્રા કરીને દોડતી દોડતી સરસ્વતીના ઓરડામાં આવી. સરસ્વતીના હાથ ઉપરથી નાનુને જોર કરીને ખુંચવી લીધો અને તેના ગાલ તેમજ વાંસા ઉપર ધબ્બ-ધબ્બ મારવા માંડ્યું. “મુઆ, લુચ્યા છોકરા-ખાવાનાને માટે મુઆ આટલું બધું રડ્યો શું કામ? આ નરક નહિં ખાધું હોત તો શું તારો જીવ જાત કે?”

એ પ્રમાણે બબડતાં મંગળાએ છોકરીના ગાલમાં જોરથી ચીમટી દીધી એટલે ખીયારો “કાકી-કાકી!” કરતો મ્હોટો અવાજ કહાડીને રડવા લાગ્યો. પણ તેની નિર્દય માને દયા આવવાની તો એક તરફ જ રહી પણ ઉલટું તેના ઉપર પુષ્કળ ખીજવધ અને ઝડપથી તેના ગાલ ઉપર જોરથી તમાચો મારીને બોલી: “જો, હવે ફરીથી કાકી કહીને બોલીશ કે? જો બોલ્યો તો તને મારીજ નાંખીશ!”

ખીયારી સરસ્વતીની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તે કુમળા બાળક નરક જોતી હતી એટલામાં મંગળા તેને લઇને ત્યાંથી ચાલી ગઇ. સરસ્વતીની આંખમાં આંસુ જોઇને શારદાને નવાઇ લાગી. “આ શું! મેં કોઇ દહાડો આવી ગંમત નહિ જોયલી!”

સરસ્વતી રડતાં રડતાં બોલી. “શારદા, તું અહીંઆજ હતી. કહે જોન, એમાં મારો કંઈ વાંક થયો હોય તે!”

“તારો વાંક? ખીજાના છોકરાંને રમાડીને તને છોકરાંવાળ

યવાનું મન થાય છે, ખરું કેની? તે છોકરા ઉપર તું આટલી બધી માયા રાખે છે, તેમાંજ તેણે આજે મારે ખાધો કેની?”

“અરે એ વર્ષનો નાદાન છોકરો, તેને આટલું બધું મારવું શું કામ! વખતે એના ઊવને કંઈ તુકસાન નહિ થાય કે!” એમ કહીને સરસ્વતીએ લૂગડાના છેડાથી પોતાનાં આંસુ લુછ્યાં.

તેના વાંસાપર હાથ ફેરવતી શારદા બોલી: “સરસ્વતી, અહીં બધું જોઈને હું તને કહું છઉં કે આ બધાંની સાથે તું બરોબર હોંઠી-બારીથી વર્તજે. અગાધિનાં ચિન્હ મને સારાં લાગતાં નથી!”

પ્રકરણ ૪ થું.

સરસ્વતી અને શારદા (ચાલુ.)

સંધ્યાકાળ થયેલી જોતાંજ “સરસ્વતી, એ સરસ્વતી!” એમ કહીને મણિલક્ષ્મીએ ખૂબ પાડી. તરતજ સરસ્વતી, આંખ લુંછતી લુંછતી સાસુની પાસે આવીને પોતાના વાળ સમા કરવા લાગી. તેને, આંખ લુંછતી જોઈને મણિલક્ષ્મી બોલ્યાં. “સરસ્વતી, આંખ શું કામ ચોળે છે? શું થયું છે તને?”

સરસ્વતીની આંખમાં પાછાં પાણી આવ્યાં ને તેણે બનેલે એકંદર વૃત્તાંત સાસુને નિવેદન કર્યો. મણિલક્ષ્મી તેને આશ્વાસન આપવાને બોલ્યાં “અરે માંડી, એમાં રહે છે શું કામ? એમાં તારા વાંકે થયો છે કંઈ?”

“ઝેટલામાં શારદા ત્યાં આવી. તેને જોઈને મણિલક્ષ્મી બોલ્યાં. એ લોકોનો આવો સ્વભાવ જોઈને મારી અકલ્પ આલતી નથી! એ લોકોના મનમાં છે શું? વારે ધડોએ મારો જીવ લે છે! કોણ જાણે એ લોકોનું શું થવાનું છે તે.”

આ પ્રમાણે કેટલીકવાર તે બોલ્યાં. પછી શારદા પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થઈ. પણ મણિલક્ષ્મીએ તેને જવા દીધી નહિ અને બોલ્યાં: “વરસાદ તો હજી રહ્યો નથી ને તું ક્યાં પલંગતી જઈશ? આજની રાત અમારે ત્યાં રહીશ તો શું થશે? હું નારી માને કહેવડવું છું.”

શારદાથી ના કહેવાઈ નહિ. સરસ્વતીને આનંદ થયો પછી અને જણ ત્યાંથી ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં વાતો કરવા બેઠાં.

હજી મંગળાનું બોલવાનું એક સરખું ચાલતું હતું. સરસ્વતી શારદા ને પોતાની સાસુ, એ બંધાને ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી હતી. તો પણ એના મનનું સમાધાન થયું નહોતું. છેવટે તો તેણે વિનાયક જયંતિલાલ અને તેના જેવા ઈંચિજી બણેલા લોકો, અને લખતાં વાંચતાં શીખેલી સ્ત્રીઓ, એ બંધાંની સાત પેઢી પણ ઉઘાડાવી નાંખી! મણિલક્ષ્મીએ તેને છાની રાખવાને બહુ મહેનત કરી, “શારદા અને તેના વરનું નકામું નામ ન દે” એમ વાળી વાળીને કેટલીક વખત કહ્યું અને છેવટે હાથ પણ જોડ્યા,—પણ મંગળાએ એણી તરફ ખીલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેની જીજ્ઞાસુતા તોપના ધડાકા એક સરખા ચાલતા હતાં! ઘણો વખત એવી રીતે બોલ્યા પછી આખરે તે યાકી, ને બોલી:—“મારી આગળ એવી રીત ચાલવાની નથી. ખાવાનાને ખાતર પારકાં છોકરાંને ધડાધડ મરાય કે ?

એવી તે કોણ એ મોટી ધનપાળશા હીરજીની છોકરી યધને આવી છે તે ! ”

પછી પોતાના પતિની આગળ જધને ત્યાં પણ બધી વાત કરી. એ પ્રમાણે કેટલીકવાર એ વાદળ ચાલુ રહ્યું. છેવટે રાતના દશ સાડાદશના શુભારે બંધ પડ્યું. સરસ્વતી અને શારદા જમીને ઝોરડામાં સુવા ગયાં. ઝોરડાનું આરણું બંધ કરીને શારદા બોલી:-
“અરે શું ! જાણે છંછેડાયલી વાધણજ ! એનું મોઢું તો જાણે લોઢાનુંજ બનાવેલું હોય એમ લાગે છે ! ”

સરસ્વતી બચબિત યધને શારદાનો હાથ પકડીને બોલી:-
“જવા દેની ! આપણે તે વાતનું કામ શું છે ? ખજર પડશે તો નકામો લંકાકાંડ પાછો ઉકળશે ! ”

“અરે જરે જા, એનાથી ખીદે છે કોણ ? લંકાકાંડ શરૂ થશે તો આપણે રાવણુવધ કરીશું ! પછી તો થયું ને ! ”

“નહિ, નહિ, શારદા, એ વાતજ મારે નહિ જોઇએ. તે આજે આ પહેલી વખતજ જોયું છે, તેમાં તને અન્યથા લાગે છે; પણ એતો રોજનું છે, માફ તો શરીર થરથર કંપે છે. તે વાતજ રહેવા દે ! તારે પેલો કાગળ જોવો છે કેની ? ”

એમ કહીને શારદાનું મન ખીજી બાજુએ વાળવાના હેતુથી સરસ્વતીએ કાગળ તેના હાથમાં આપ્યો. શારદા દીવા આગળ બેસીને વાંચવા લાગી. કાગળ છેવટ લગણુ વાંચ્યા પછી તે બોલી:-
“વાળી વાળીને એકજ વાત-‘કોઈનો દ્વેષ કરતી નહિ. કોઈનું અપમાન કરતી નહિ’, સાસુ સસરાની સેવા ચાકરી કરતી રહેજે, કોઈના બોલવાની સામા જવાબ આપતી નહિ, લગાઈ તકરાર કરવા કદી

પણ પ્રવૃત્ત થતી નહિ, તેનાં છોકરાંને આપણા સમજીને તેમના ઉપર હેત રાખતી રહેજે—’ બંને એકજ કોલેજમાં શીખે છે, કેની ! તારા બાઈ પણ આમજ લખે છે, હોં.” એમ હસતાં હસતાં કહીને સરસ્વતીની સામે જોવા લાગી. અચાનક તેની નજર તેના લુગડાં તરફ મઘ. સરસ્વતીનું લુગડું તદન નવુંજ હતું. પણ એક ડેકાણે તે ફાટેલું જણાયું. તે જોઈને શારદા આશ્ચર્યથી બોલી:—“ એ શું ? આ નવું લુગડું આમ ફાટ્યું કેમ ? ”

“ મારાથી નથી ફાટ્યું, શારદા ! કાલે મેં તડકામાં સુકાવવા નાખ્યું હતું. ”

“ ત્યારે શું તડકાએ ફાડ્યું ? ” શારદા વચ્ચેજ બોલી ઉઠી. “ મને આ વાતની બધી સમજ પડી. બધે વાત યાય છે. તે કંઈ બોટી નહિ. એ પણ તેનુંજ કામ ! ”

“ તારી પાછી એની એજ વાત ! ”

શારદાએ લુગડાંનો ફાટેલો છેડો હાથમાં લીધો ને કહ્યું. “ તું મને શું શીખામણુ દે છે ? અરે જાણી જોઈને હાથે ફાડયા વગર તે કંઈ આમ ફાટે કે ? આવી તે કંઈ હેરાન કરવાની રીત હોય કે ? ”

સરળ સ્વભાવની સરસ્વતી પોતાના સ્વભાવિક મધુર સ્વરથી બોલી “ હશે ! કોઈ છોકરાં બોકરાંએ ફાડ્યું હશે ! તે લોકો ચાને માટે જાણી જોઈને મારાં લુગડાં ફાડે ? તેને એમ કર્યાથી શું મળવાનું હતું ? ”

“ આવીજ તારી ચાલલેને ? મળવાની આચારી કંઈ માણસો બધાં કામ કરે કે ? હમણાંજ તું જોની કે એણે સાત પેઢી ઉછાળા

નહીં હતી, તેમાં એને શું મળ્યું તે તો કહે? એ બધા દુઃખીદિના
ચાચા! તેનાં માબાપે તેને સાઈ શિક્ષણ આપેલું નહિં. ! ઠીક,
પણ આ પહેલાં કોઈએ તારાં લુગડાં ફાડ્યાં હતાં કે ?”

“હા, ઘણી વખત મારે મનથી એમ કે કોઈ છોકરાંનું એ
કામ હશે.”

“અરે, ગાંડી! મરદોના જેવા વિચાર રાખેથી આપણાં બેરાંનું
કંઈ ચાલે કે? તેમને શું! તેમના મનમાં એમ છે કે આ દુનીયામાં
જ્યાં ‘સીતા’ ને ‘સાવિત્રી’ જેવાંજ છે! તેમાં કલ્યા કરે કે
‘એકાદની સાથે લડાઈ તકરાર કરતી નહિં-કોઈને કંઈ કહેતી નહિ.
અરે એવાં હુદ્દા બુદ્ધિનાં બેરાંની સાથે જો વચ્ચે વચ્ચે એઓને બરા-
બર સંભળાવ્યા કર્યું નહિં હોય તો તેઓ વધારેજ ફાવી જાય છે?
અને સરસ્વતી, એવાં કંઠાસી, ને અદેખાં બેરાંને ઘણી મળે તે પણ
મૂર્ખા, ને અકલ વગરના-”

શારદાના આ બાણલુથી સરસ્વતી તદ્દન ગભરાઈ ગઈ:—“બસ
હવે તારી વાત હવે તો! તારે સુવું નથી કે શું?” એમ કહીને
તેણે એકદમ દીવો ઓલવી નાખ્યો.

તે બંનેના પયારીમાં પડ્યા પછી પણ તેઓની વાત ચાલતીજ
હતી. કેટલીક વારે શારદાએ સરસ્વતીના કાન આગળ જઈને કહ્યું:
“ગંભીર તો જો? તને હમણાં એક ચોર પકડી આપું છઉં. ! આ-
વડા આગળ ઉભાં રહીને કોઈ વાત સાંભળે છે !”

સરસ્વતી સ્વાભાવિક રીતે ચાંતિપ્રિય હતી. એટલે બોલી: “સાં-
ભળવા દેની. આપણે તેની પરવા શું છે ?”

આ સાંભળ્યું નહિ સાંભળ્યું કરીને શારદા મોટેથી બોલી:-
“બારણા આગળ કોણ ઉભું છે?”

શારદાના મ્હોંમાંથી આ શબ્દ નીકળતાંની વારે કોઈ ઝપ ઝપ
પમ ઉપાડીને જતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. તે જોઈને શારદા
ફરીથી હસતાં હસતાં બોલી. “જો સાંભળ! કોઈ ઉતાવળથી આવ્યું
ગયું તે!”

શારદાએ પછી સરસ્વતીને ઘણી વાતો કહી. દુનિયાદારીની
બાબતનો અનેક પ્રકારે સદુપદેશ આપ્યો. એવી રીતે અકેકના સહ-
વાસમાં રાત્રિ ક્યાં પસાર થઈ ગઈ તેની કોઈને સમજ પણ પડી
નહિ. બીજે દિવસે સવારે સરસ્વતીની રજા લઈને અને રોજ આવ-
વાનું કબજુલ કરીને શારદા પોતાને ઘેર ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

જનાઈન પંડિત અને મણિલક્ષ્મી.

આસો મહિનો ચાલતો હતો. દીવાળી લગભગ પાસે આવેલી.
આપણા હિંદુ લોકોમાં દીવાળીના જેવો આનંદદાયક તહેવાર બીજો
એક પણ નથી. ઉલોગધંધાને માટે અગર બીજા કંઈ કારણે પરદેશ
ગયેલા લોકો એ તહેવારમાં બને તેમ કરીને ઘેર જવાની મહેનત
કરવાના. આગમ્માડીમાં તેમજ આગબોટોમાં આ વખતે બીડ પણ
કેટલી હોય છે? ગામમાં ને ગામમાં, રસ્તા ઉપર, બજારમાં તેમજ

દેવમંદિરોમાં માણસોની ભીડ પુષ્કળ થાય છે. આનંદદાયક દીવાળી આવવાની રાહ જોતાં અમે પણ આનંદમાં તક્ષીન થઈ જઈએ. નાનાં નાનાં છોકરાં, યુવાનો, અગર પુષ્ત વયના માણસો,—એ બધામાંથી કોઈની પણ તરફ જુઓ તો તેમનાં મ્હોં ઉપર આનંદની છાયા દેખાવાનીજ. કેટલીક વિરહથી વ્યાકુળ સ્ત્રીઓ દીવાળીમાં પ્રિયપતિ આવવાની આશાથી—ઉત્સુકતાથી વાટ જોતી બેઠી હોય છે. દુઃખ દરિદ્રતામાં ગડક થયેલાં વૃદ્ધ માઆપો, પરદેશ કમાવા ગયેલા પોતાના છોકરાની મળવાની આશાએ દીવાળીની રાહ જોઈને બેઠાં હોય છે. આશાથી બધાને ઉત્સાહ આવે છે; અને તેનો આનંદ તેઓને પ્રફુલ્લ કરી મુકે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો ઘણાં મનુષ્યોને દીવાળીના જોવા સુખમય તથા મંગળમય પ્રસંગ બીજો કોઈ પણ નહિં હોય.

પણ હંમેશાં આ દુનીયામાં દુઃખ સુખનું મિશ્રણ હોય છે. એકલા સુખનું અગર એકલા દુઃખનું સામ્રાજ્ય કોઈ પણ ઠેકાણે માલમ પડતું નથી. જે વાતથી એકાદ માણસનું મન આનંદમય થાય તેજ વાતથી જુદી પરિસ્થિતિને લીધે બીજાનું અંતઃકરણ અત્યંત દુઃખી થાય, એ આ દુનિયાનો નિયમજ છે. એક રાજા મૃત્યુ પામ્યો—એટલે બીજો ગાદીએ બેસવાનો; એકને માટે એક તરફ શોક થતો હોય ત્યારેજ બીજાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી બીજી તરફ આનંદોત્સવ, નાચરંગ વીજેરે ચાલતા હોય છે. કેટલાક મોહમાયાના ભરેલા યુવાનો અકાળે મૃત્યુવશ થાય છે. ત્યારે તેનાં પાછળ રહેલાં, તેના પ્રેમથી કાયમની વચિત થયેલી તેની સ્ત્રી, તેનાં કુમળાં બાળકો, તેમજ તેનાં સગાં સંબંધીઓ, પોતાના શોકસ્વરથી આકાશને પણ ભેદી નાખે છે. તે પ્રમાણે સેંકડો મનુષ્યો આ શોક છોડીને જાય છે, તો પણ

તેમને માટે કોઈ હસતું પણ નથી તેમજ કોઈ રડતું પણ નથી. તથા આ હસવાનું તથા રડવાનું સાર હોય અગર નિઃસાર હોય, તો પણ સૃષ્ટિની સાથેજ તેનો જન્મ થયો છે અને સૃષ્ટિની સાથેજ તેનો લય થવાનો. ત્યારે તેની ઉપેક્ષા કરે કેમ ચાલે ?

દીવાળીને હવે આઠજ દિવસ રહ્યા હતા. જનાર્દન પંડિત રાતે જમીને પરસાળમાં ભાગવત વાંચવા બેઠા હતા. મણિલક્ષ્મી સામાં બેસીને સાંભળતાં હતાં. ભાગવત વાંચવાનું પુરું થતાંજ બીજાં બધાંએ ઉઠીને ચાલવા માંડ્યું. બધાંના ગયા પછી મણિલક્ષ્મીએ ધીરે રહીને દીવાળીની વાત કાઢી અને બોલ્યાં, “આજથી દીવાળીને હવે આઠજ દહાડા રહ્યા. ને હજી સામાન કંઈ ઘરમાં લાગ્યા નથી. આ વખતે શું કરવું છે તે પણ તમે કંઈ કહેતા નથી.”

“જે જોઈએ તે કરો, નકામું મને પુછપુછ કરો નહિ.” પંડિતજી વચ્ચેજ બીજવાઈને બોલ્યા: “મને કંઈ હમણું ફીક લાગતું નથી. હમણું—”

“લાગવાનું ક્યાંથી ? હું કંઈ સમજતી નથી ? પણ એમ કરે કેમ ચાલે ? આપણે હવે માન અપમાનની બાબતમાં ધ્યાન દીધે કંઈ માલ નથી. જ્યાં લગણુ આપણા જીવમાં જીવ છે ત્યાં લગણુ સારા માહાતા જોખમદાર આપણેજ. તેને પુછે છે કોણ ? તથા બહારના લોકોને અંદર શું ચાલે છે તે કેમ સમજશે—?”

“રાતને દહાડો બસ તકરાર ! લડ્યા વગર તો એ લોકોના જીવને જંપજ વળતો નથી ! માણસ સહન તે કેટલું કરે ?”

“હવે તો એ લોકોનો કંકાસ વધવાજ માંડ્યો છે ! મને તો કોઈ હવે દાદ દેતુંજ નથી. જોણે તેણે પોતાની બેરીને પોતાના ધાકમાં

રાખતી જોઈએ. આ તો તેને બદલે પોતે ક્ષતિજન આપે છે. ત્યારે તેને શું કરવું ? ”

પંડિતજી થોડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યા. એ બંને છોકરા મારો જીવ લેવાને પેદા થયા છે. એવા છોકરા કોઈ દિવસ દીકા નથી ! મોટાને ફક્ત પૈસાનીજ હાથ લાગી છે. પૈસા આગળ એને બીજું કંઈ દેખાતુંજ નથી. પૈસાને ખાતર એ કોઈનો જીવ લેવાને પણ ચુકે એવો નથી ! તું મારી વાત ધ્યાનમાં રાખજે કે આ છોકરો કોઈ દહાડો જેલમાં જશે, અને આપણા નામને કાળો દીકો લાવશે. નાના બાપજીને ઠગરાનો ઉદ્યોગ એણે આજથી શરૂ કર્યો છે. શું એનો પૈસાનો લોભ !—હવે બીજો તે તદ્દન મૂર્ખો ! મૂર્ખાને કોડીની અકબલ નથી ! જે પોતાનું હિતાહીત કળે નહિ તે માણસ પણ કેમ કહેવાય ? બૈરી કહે તેજ બ્રહ્મવાક્ય ને આ ગદ્યોએ નિશાળ ઉઘાડી છે તે એ છોકરાનું માથું ફેડાવવાને ! આ બંને છોકરા આપણે કહીએ તેનાથી ઉલટુંજ કરવાના, એવા છોકરા નહિ હોય તે સારા.”

“અને તેમના જેવી તેમને બૈરીઓ પણ મળી છે. તે તેવીજ ! આખો દહાડો લડવાની વાત,—બીજી વાતજ નહિ ! પેલી બીચારી સરસ્વતી જાણે એ લોકોની દુઃશ્ચિન હોય તેમ—”

“જેવા વર તેવી વહુ ! તેમાં એનો શું વાંક ? બૈરાં એટલે બીજાનાં રમકડાં ! તેને સારા અગર નહારા આકાર કરવા તેના વરતી બુદ્ધિ ઉપર આધાર છે. સારા પતિની સ્ત્રીઓ સારીજ થાય ! ”

“એ તો ખરું ! પણ કહેવત છે કેની કે ‘જેવાં બી તેવાં ફળ’ એ કંઈ ખોટી નથી. સારાં માઆપની છોકરી સારીજ હોય. મારી સરસ્વતી ને જુઓને—”

“જેવો મારો વિનાયક તેવીજ તે છે. એ બંનેને જોઈ છું એટલે મારી આંખ ટાઢી થાય છે. ને હું બધું ભુલી જઈ છું. છોકરી પણ કેવી ડાહી ? બોલવાનું કેટલું મધુર, અને વિનયી ? સ્વભાવ પણ કેવો ઠંડો ? હું ધારું છું કે લખતા વાંચતાં શીખે તે સારું. બહુવામાં બોલું શું છે ? એ અહીંઆ આવી ત્યારે પહેલાં મને એને ચોપડી વાંચતાં જોઈને ગુસ્સો ચડેલો. ને હું વિનાયક ઉપર પણ ખીજવા થયો. પણ હવે મને એમ લાગે છે કે લખતાં વાંચતાં શીખેલી છોકરીજ સારો.”

“સરસ્વતી શુદ્ધિવાન પણ તેવીજ છે ! એક શબ્દ મહોંમાંથી નીકળતાંની સાથે સામના મનમાં શું છે તે તરત ઓળખી લે છે ! ટીક. ને રીતભાતમાં પણ કેટલી સાદી ને સરળ ? મંગળા અને શુભાષ તેને આટલી બધી હેરાન કરે છે, ગમે તેવી ગાળ દે છે, સાહેબની મહમ કહીને ખીજવે છે, પણ એ જરાકપણ તપી જતી નથી. એવી સાલસ છોકરી મેં કોઈ જોઈ નથી. બોલવા માંડે એટલે જાણે અમૃત ઝરે ને સાંભળનારનો જીવ કેવો થડો ગાર થઈ જાય છે ? આ લોકોનો કંડાસ એનાથી સહન ન થાય ત્યારે એક તરફ જઈને રડવા બેસે, પણ એક પણ શબ્દ કોઈને કંઈ કહે નહિ.”

“મારી નાની વહુ તો મારા ધરનીજ લક્ષ્મીજ છે. પરમાત્મા મારા વિનાયકને દીર્ઘાયુ બક્ષે, એટલે માઈ નામ એ ખરેખર રાખશે. નહિં તો ખાત્રી છે કે દીવા પાછળ અંધારું !”

“બંને ધરડાં થાઓ ! સરસ્વતીએ એ લોકોનું શું બગાડયું છે કે તે ખીચારી રાંધવા બેસે ત્યાંએ તેનો પીછો નહિં છોડે ? કોઈ દિવસ શાકમાંજ ધીરે રહીને મીઠું નાખી દે, તો કોઈ દિવસ બાતમાં

કાંકરા નાંખે! આમ તે હેરાન કરાય ! તેણે લુગડાં સુકવવા નાંખવાં જોઈએ કે તરતજ તેને ફાડવાનાં! આ તે શું? આવું તો કોઈ ઠેકાણે જોયલું નહિ. આપણે એ બાબતમાં બોલવા જઈએ એટલે મંગળા ને ગુલાબ એવાં ફફડી ઉઠે કે તેને આપણાથી પહોંચાયજ નહિ. એના કરતાં નહિ બોલવું તે સાહે. ”

પંડિતજી એક મોટા નિસાસો નાંખીને બોલ્યા:—“જવા દે. હવે મને એ લોકોની વાત સાંભળવાનો પણ કંટાળો આવ્યો છે. સાંભળું છું એટલે અગાડી શું થશે તેના વિચારથી મન અકળાય છે! હરામખોરોને અત્યારથીજ જુદા રહેવાનું મન છે!”

મણિલક્ષ્મી પણ અતિશય દુઃખી થયાં. એ વિષય બદલીને બોલ્યાં “ઠીક, પણ દીવાળીમાં શું કરવું છે?”

પંડિતજી જરા કોઈ સ્વરે બોલ્યા:—“દર વર્ષે થાય છે તે પ્રમાણે આ વખતે પણ કરો. ને મારા મનમાં એમ છે કે દીવાળી જય એટલે કાશીની યાત્રા કરવા જવું. હવે તો મારાથી આ કંકાસ સહન થતો નથી. એ લોકો તો દહાડે દહાડે વધારે બહુ નફટ થતા જાય છે. મારે કંઈ હવે આ દુનિયામાં બહુ વરસ રહેવું નથી. મેળવી એટલીજ આખર છેવટ સુધી કાયમ રહે એટલે બસ. પછી મારે બીજું કંઈ જોઈએ નહિ. હવે અહીંઆ રહેવામાં મજા નથી. આ બંને હરામખોરો એક શબ્દ પણ બોલવા દેતા નથી. ને વહુઓ કોઈને પત કરતી નથી. ત્યારે અહીંઆં રહીને આખર ગુમાવવામાં શું માલ?”

મણિલક્ષ્મી દુઃખિત સ્વરે બોલ્યાં:—“ઈશ્વરની મરજી હશે તેમ થશે. તેની ચિંતા કરે શું વળવાનું છે? તમે કાશી જવાનું કહો છો

પણ સરસ્વતીને અહીંઆ એકલી મુકીને જવામાં માફ મન માને નહિ. એને જે અહીંઆ એકલી મુકી તો આ લોકો એનો જીવ લેવાને પણ ચુકે એવાં નથી.”

તે વૃદ્ધ દંપતીની એજ વિષય કિપર કેટલીકવાર સુધી વાત ચાલી. છેવટે રાત ધણી ગઇ છે એમ જોઇને મણિલક્ષ્મી સુવા ગયાં. પંડિતજી પણ ભાગવત ઉંચું મુકીને અસ્થિર મનથી પથારીમાં જઈને સુતા ને ધણીવારે ઉંઘી ગયા.

પ્રકરણ ૬ હું.

પતિ-પત્ની.

વિનાયક ધણે દિવસે દીવાળીની રજામાં ઘેર આબ્યો હતો. સરસ્વતીના મનમાં જત જતનો દૃવપના તરંગ ઉડતા હતા. વિનાયક પણ પોતાની પત્નીને મળવાને બહુ આતુર થયો હતો. પરંતુ એક તો જુના જમાનાના અસલી વિચારના ધરનાં, અને મોટી બાબી તથા ગુલામ બાબીની ટીકાનો ભય; તેથી ના ઇલાજથી એ દંપતીને રાત પડવાની રાહ જોવી પડી. સૂર્ય અસ્ત પામ્યો, સંધ્યાકાળ થઈ, અને ધીમે ધીમે અંધકાર પણ છવાઈ ગયો. રાતે વાળુપાણી થયાં પછી પુરૂષો બહાર ગયાં મારવા બેઠા. સ્ત્રીઓ પોતાનું કામ પતાવીને પોતાના ઓરડામાં જઈને દીવા આગળ પતિના આવવાની રાહ જોતી બેઠી. ઓરડામાં એક બાજુના ખુણામાં એક નાનું ટેબલ હતું.

તેની પાસેજ એક ખુરશી હતી. વિનાયક રજમાં ઘેર આવે ત્યારે અહીંઆજ વાંચવા લખવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર એક નાનું ઘડી-આળ ‘ટક ટક’ કરતું હતું. સરસ્વતીએ તે ઘડીઆળની સામા બેયું એટલે તરતજ ઉઠીને “અરે શું ?—સાડાઈ ચયા !” એમ મોંઢા-માંથી બોલીને ટેબલ આગળ ગઇ. દીવો ઉચકીને ટેબલ ઉપર મુક્યો. અને પછી ખુરશી ઉપર બેસીને ત્યાં આગળની ચોપડીઓમાંથી એક ચોપડી લઇને તેના પાનાં ઉચલાવવા લાગી. એક પાનામાંથી એક લીટી,—ખીજ પાનામાંથી બે લીટી, અને કહિ કહિ એકાદ પાના-માંથી ફક્ત એક બે શબ્દ જ,—એવી રીતે તેણે તે ચોપડીનાં સેક કરતાં પણ વધારે પાનાં ઉચલાવી નાંખ્યાં, તોપણ વિનાયક કંઈ આવ્યો નહિ. છેવટે કંટાળીને ચોપડી મુકી દીધી. અને હાથમાં પેન્સીલ લઇને કાગળ ઉપર કંઈ લખવા બેઠી. એક કાગળ ઉપર કંઈ લખે ને તે ઠીક નહિ લાગે એટલે તરતજ ફાડી નાંખે ને બીજા ઉપર લખે. તે ઉપર પણ કંઈ લખે ને પાછું તેજ પ્રમાણે તેને પણ ફાડી નાંખે. એમ કરવાનો ક્રમ તેણે શરૂ કર્યો એટલામાં આખરે વિનાયક ચોરછામાં આવ્યો, ને તેણે બારણું ખંચ કરી દીધું. બારણાના અવાજથી સરસ્વતી ચમકી ઉઠી, અને એકદમ કાગળ પેન્સીલ ટેબલ ઉપર મુકીને ઝટ ઉભી થઇ. પણ વિનાયકે તરતજ તેની પાછળ જઈને સરસ્વતીનો કુમળો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને હસતાં હસતાં પૂછ્યું “કેમ ! કાંઈ નાશી જવાનો વિચાર છે કે ?”

સરસ્વતીના મોંઢામાંથી શરમને લીધે શબ્દ નીકળ્યો નહિ. તે પોતાનું માથું નીચું નમાવીને ઉભી રહી. આ બોધને વિનાયકે ફરીથી પૂછ્યું : “સુવાનો વખત થઇ ગયો છે ખરું ને ?”

તોપણ સરસ્વતીએ કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. વિનાયકે ફરી પ્રશ્ન કર્યો. “ મારા કાગળનો જવાબ આપ્યો નહિ કેમ ? ”

હવે સરસ્વતીનામાં બોલવાની હોમત આવી. “ અનાયાસે તમે બેરજ આવવાના હતા ”—આટલા જ શબ્દ તે બોલી ચકી ને એની છાતી ધબક ધબક ઉછળવા લાગી. જાણે આ બોલથી એ મોટો મુન્હો કરતી હોય નહિ.

“ મને અહીં આવવાને મોકું થયું ખરું ને ? ” વિનાયકે પૂછ્યું. સરસ્વતીની હોમત હવે આગળ વધી અને સ્મિતવદને બોલી “ નહિ; મને લાગ્યું કે બહારથી ને બહારથી પાછા મુંબાઈ જવું કે શું ? ”

“ એટલે ?—ઘડીયાળમાં કેટલા વાગ્યા ? ”

“ હજી કંઈ બહુ વાગ્યા નથી ? મુંબાઈની ઘડીયાળમાં હજી સાત પણ નહિ વાગ્યા હશે ! ”

વિનાયકે હશીને પ્રેમથી સરસ્વતીને પોતાની પાસે લીધી અને પોતે ટેબલની પાસેની ખુરસી ઉપર બેઠો. સરસ્વતી પોતાના બન્ને હાથ ખુરસીના ફાંડા ઉપર મુકીને પાછળ ઉભી. વિનાયકે કહ્યું: “ મને લાગે છે કે મુંબાઈની ઘડીયાળ બહુ ધીરે ચાલતી હશે. ”

“ ઘડીયાળ શું—પણ મુંબાઈ રહેનારા લોકો પણ બહુ ધીરે ચાલે છે ! ”

“ એ તેં કેમ જાણ્યું ? ” વિનાયકે હસતાં હસતાં પૂછ્યું. સરસ્વતીએ કૃત્રિમ ગંભિરતાથી ધીમા અવાજે કહ્યું:—“ હમણાં મોકું થયું તેથી ! મીટીંગમાં બાવણ કરતી વખતે કહેવાનું કે રાતના છ વાગ્યાથી વધારે બેસવું નહિ અને તેજ પ્રમાણે સૂઈ ઉગ્યા પછી

પયારીમાં સુધ રહેવું નહિ. તેથી હું પૂછું છું કે કે હમણાં કેટલા વાગ્યા છે? કદાચ સુખઘડીની ઘડીયાળમાં હળુ દશ થયા નહિ હશે. અમર બોલવા પ્રમાણે ત્યાંના લોકો કરતા નહિ હશે!”

પણ આટલું બોલતાં બોલતાંમાં સરસ્વતીના કપાળે પરસેવો ઘસ્યો. વિનાયક ઘડીયાળ તરફ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો ને બોલ્યો:—

“શું અગીયાર થયા? આ ઘડીયાળ ખરોખર ચાલે છે તો ખરીને?”

પરંતુ સરસ્વતી જરા ડગી નહિ તે બોલી:—“કુચીજ શું કરવા આપવી જોઈએ? એ તો એમજ ચાલે છે!”

“ત્યારે તો તારા હાથમાં જાદુ હોવો જોઈએ! ઠીક, પણ આટલો વખત અહીંઆ બેસીને શું કરતી હતી?”

“બેસીને ભગવાનનું નામ લેતી હતી.”

“ક્યારથી ભગવાનનું નામ દેવાનું શરૂ કર્યું છે?”

“સંકટ પડે એટલે એની મેળે ભગવાનને યાદ કરાય.”

“એવું તે તને શું સંકટ આવ્યું?”

સરસ્વતી આવેશથી બોલી. “જમીને તરતજ જે ગયા તે હળુ સુધી આવ્યા નહિ. પછી શીકર તો—”

“મારે માટે તું શીકર કરતી હતી?”

“નહિરે, હમને તે કંઈ શીકર થાય? તમારા જેવાંજ બધાં આલુસો નિષ્કુર હશે. ખરું ને?”

“મેં તો હળુ સુધી કંઈ એવું નિષ્કુરપણું કર્યું નથી. તું જેટલી ખતે મળવાને આતુર થઈ હશે, તેના કરતાં વધારે મને આતુરતા હતી. પરંતુ કરવું શું? બાપાજી, મોટાભાઈ, ભાઈ વીઝેરે બધા જોડા હતા. તેને છોડીને કેમ આવું? બાપાજીએ કહ્યું કે “હવે

મારી ઉમ્મર યદ્ય છે. મારું ક્યારે શું યશે તેની ખબર નથી. વાસ્તે તમે ત્રણે છાત્રઓ હમણાં ઘેર એકઠા થયા છો તો તમે હવે બહુ જોઈ લો. ધરની ખાબતની ખીજ પણ બધી બહુ વાત કરી; તે હું તને કાલે કહીશ. હવે તો રાત બહુ ગમ્ છે. માટે નકામાં વાત કરવા બેસવામાં માલ નહિ.”

“હીક, પણ તમે પાછા ક્યારે જવાના છો ?”

“કાલે કહે તો કાલે !” વિનાયકે હસીને કહ્યું.

“તેમાં કંઈ બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી !”

“હીક, પણ રજા કેટલા દિવસની છે ?”

“ધણી દિવસની છે.”

“પણ ખરોખર જવાબ દેશો તો કાંઈ નુકશાન યશે ?”

“છે.—દોઢ મહિનાની રજા છે. સમજ કે ?”

“ત્યારે તો વાત કરવાનો હજી ધણો વખત છે.” સરસ્વતીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું.

આમ કેમ થાય છે ?

વિનાયકે ઘેર આવ્યા પછી એવું નિત્યકર્મ રાખ્યું હતું કે સવારમાં ઉઠીને સ્નાન વિગેરે કરીને દરિયા કિનારે ફરવા જવું. પછી આવીને એકાદ ચોપડી અગર વર્તમાનપત્ર વાંચવા બેસવું. દોષ

કાંઈ દિવસ તે આપની અગર મોટાભાઈની સાથે દુનિયાદારીની વાતો કરવા બેસે. ભોજન કર્યા પછી બપોરે જરા સુઈ જાય. અગર પોતાના મિત્રોની સાથે રમવા બેસે. સાંજના પોતાના મિત્રોને મળવાને માટે બહાર જાય. વિનાયક માયાળુ ને વિવેકી હોવાથી તેના ઉપર બધા બહુ રનેહ રાખે છે.

સરસ્વતી પણ નાદાન નહોતી. સ્વાભાવિક ચરમને હવે જરા દુર કરીને ખુલ્લા દીલે વિનાયક સાથે બેસવા બોલવાનું તેણે થક કરી દીધું હતું. તે કુદરતી રીતે બુદ્ધિવાન હોવાથી પતિના કહેવાનો અને શીખવવાનો મર્મ સમજીને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખવાને ખાસ મહેનત કરતી હતી. પતિના અંતઃકરણનો શુદ્ધભેદ સમજી લઈને તેને ખરા મનથી વર્તનમાં મૂકવાનો તે અભ્યાસ કરતી હતી. આ પ્રમાણે પ્રેમનો બદલો પ્રેમથી મળવાથી, બન્નેનો દાંપત્ય પ્રેમ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. રાતે પતિ પત્ની એકઠાં થાય એટલે વિનાયક સરસ્વતીને એકાદ સાઈં પુસ્તક ગાંચી બતાવે અગર તેની પાસે વંચાવે. આ પ્રમાણે તે લોકોનો વખત ધણા આનંદમાં જતો હતો. સરસ્વતીએ હજી સુધી ધરની કાંઈ પણ વાન પતિ આમળ કરી નહોતી. એમ કરતાં છેવટે વિનાયકની રજા પુરી થવા આવી. હવે રૂક્ત સાત દિવસજ આકી રહ્યા હતા. આ જોઈને એક દિવસ રાતને વખતે વિનાયક ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાંજ સરસ્વતીએ પોતાના બન્ને હાથે તેનો જમણો હાથ પકડીને પોતાનું માથું તેના હૃદય ઉપર મુકીને વ્યાકુળ અંતઃકરણે અને મૃદુ સ્વરે બોલી: “તમને જવાને હવે બે ચાર દિવસજ રહ્યા. પણ પછી મારી શું દશા થશે, તેની ધૈર્યરતેજ ખબર! હું તો તદન ગમરાઈ ગઈ છું.” સરસ્વતીએ તેને

કાંઈ કહ્યું નહોતું, તોપણ ધરમાં ચાલતો એકંદર પ્રકાર વિનાયકને કાને આવ્યો હતો. પોતાની પત્નીને કેવી વગર કારણે હેરાન કરે છે, એ વાતની એને ખબર નહિ હતી એમ નહિ. તોપણ એની બાળ-તમાં માથું મારવું એ ઠીક નહિ, અને એનું પરિણામ પણ સાફ આવવાની આશા નહિ હોવાથી, વિનાયકે સરસ્વતીને કહ્યું:—“આ શું ગાંડા જેવું બોલે છે? આપણે ઘેર રહેવું તેમાં બ્હીવાનું ને ગભરાવવાનું કારણ શું?”

સરસ્વતીએ દુઃખથી નિસાસો મુક્યો અને તેની બંને આંખમાં પાણી આવ્યાં ને બોલી:—“બ્હીક તો અહોઆ શું હોય? પણ દેરાણી જેઠાણીની આંખમાં હું ખુંચું છું તેનું કેમ?”

“એમાં કંઈ તારોજ નાંક હશે. આપણે બરાબર વર્તીએ નહિ તો મિત્ર પણ શત્રુ થાય. પણ તેનીજ સાથે જો સારી રીતે ચાલીએ તો કદો દુખ્મન પણ મિત્ર થાય. તું તેમની સાથે સારી રીતે વર્તતી નહિ હશે. તેમનાં હોકરાંઓ ઉપર મમતા રાખતી નહિ હશે, તેઓની પાછળ તેમની નિંદા કરતી હશે; નહિં તો તુંજ કહેની કે આપણાં માણસો આપણને નકામા હેરાન શું કરવા કરે?”

બીચારી સરસ્વતી તદન ખીસીપાણી પડી ગઈ ને બોલી: “મેં કોઈ દિવસ પણ તેમની આશા માની નથી એમ નથી; અગર હું તેમની સાથે વાંકી પણ ચાલી નથી; ઉલટી આખો દિવસ તેમની મરજી સાચવવાને ખરા મનથી મહેનત કરું છઉં; હું ચોપડી વાંચું, સદ્ગાથાં કપડાં પહેરું, જરા પણ અસ્વચ્છતા મને ગમે નહિ, આ ઉપરથી એ બોકા હું મડમ સાહેબ થઈ, હવે સાહેબને ત્યાં નોકરી એવા જવાની છઉં, એવા એવા એક નહિ પણ હજારો વખત મને

બોલ સંભળાવે છે. ને મારી મસ્કરી કરે છે. પડોશનાં બધાં બેરાં-
ઓની આગળ પણ મારી નિંદા કરે છે પણ—”

વિનાયક વચ્ચેજ બોલ્યો: “કરવા દેતી, તે લોકોને ખુશીથી
જે કરવું હોય તે. આપણે તેની તરફ મુદ્દલ ધ્યાનજ આપવું નહિ.
એટલે બસ.”

“ત્યારે હું પણ ક્યાં ધ્યાન આપું છઉં ? જે તેની તરફ ધ્યાન
આપું ને તેમના મોંઢાને મોંઢું આપું તો પછી આ ધરમાં મારાથી
ઉભાં પણ નહિ રહેવાય તો !”

“જેવાં ગાણુસ તેવી વાત કરવી જોઈએ. જે લોકો જે વાત
સમજે નહિ તે વાત તેઓની આગળ નહિ કરવી, એ ટાલ્યા માણુ-
સનું કામ છે. અજ્ઞાન ખેડુતની આગળ જે આપણે ‘પૃથ્વી ગોળ
છે’ અગર ‘પૃથ્વી ફરે છે’ એ બાબતનું બોલીએ તો તે કંઈ પણ
સમજે નહિ; એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા આપણને ગાંડામાં ખપાવે !”

સરસ્વતીને આ ઉપર શું બોલવું તેની સમજ પડી નહિ તે
ગુચ્ચવણુમાં પડી ને બોલી: “હા, ઠીક યાદ આવ્યું. પૃથ્વી કેમ ફરે
છે તે હું પણ ભુલી ગઈ છઉં. ફરીથી મને એકવાર સમજાવજો.”

“હા, એકાદ દિવસ તને સમજાવીશ. વાંચતાં લખતાં શીખ્યા-
થી શું કાયદા થાય, શિક્ષણથી મનુષ્યનું મન કેટલું ઉચ્ચ થાય, અને
તે પ્રમાણે ખાવા પીવાની બાબતમાં તથા કપડાંની બાબતમાં સ્વચ્છતા
રાખવી એ વળી આરોગ્યતાને માટે કેટલી જરૂરની છે, તે ઘણા
પુરૂષો પણ સમજતા નથી. તો પછી—મોટાંભાભી તથા ગુલાબ
બાબી ક્યાંથી સમજે ? જેનામાં જે વિષય સમજવાની પાત્રતા નહિ
હોય તેની સાથે તે વિષયની તકરાર કરવામાં એક જાતની બૂલ જ

છે. તારી જઠાણીનામાં જે શિક્ષણની મહત્તા ને સ્વચ્છતાની આવશ્ય-
કતા સમજવાની શક્તિ હોત તો પછી તારી આમ મશ્કરી શું કરવા
કરત. ઉલટાં તેઓ પણ તારા પ્રમાણેજ કરવાને મહેનત કરત. તેથી
એમાં તે લોકોનો કંઈ વાંક નથી, એ તો તેમના અજ્ઞાનનોજ વાંક
છે. તેમની મશ્કરીથી નહિ ખીજવાતાં આપણે આપણું કર્તવ્ય કરતાં
રહેવું એ યોગ્ય છે.”

“હું પણ તેમજ કંઈ છઉં. કોઈ પણ દિવસ એ લોકોની સાથે
તકરાર કરવા બેસતી નથી.”

“ત્યારે તો ઘણીજ નવાઇની વાત !—તું ત્યારે કંઈ બોલતીજ
નથી, ત્યારે શું તેઓ એમને એમ તારી સાથે તકરાર કરે છે ?”

સરસ્વતી આ શબ્દોથી ઘણી દિલગીર થઇ. તો પણ તે ચાંત
અને ગંભીર સ્વરે બોલી: “હું કેવી રીતે કહું તે ?—હવે તમે આટલું
બોલ્યા ત્યારે હું પણ એક બે વાત તમને કહું. મારી પેટી ઉઘાડીને
તમે જુઓ, એમાં એકપણ લુગડું ફાટ્યા વગરનું છે કે ? મેં એકાદ
વખત તડકામાં લુગડું સુકવવા નાંખ્યું, તેમાં પણ મેં એ લોકોનો
ગુન્હો કર્યો ખરું ને ?—મારી ચોપડીઓ જુઓ, તેમાંનાં પાનાં કેવી
રીતે ફાડ્યાં છે તે ? આમાં પણ મારો જ વાંક ? તેજ પ્રમાણે હું
શું રસોઇ કરતાં રોજજ જુલી જઈને દાળમાં તથા શાકમાં બધે ત્રણ
ત્રણ વખત મીઠું નાખું ? સામુજી ને સસરાજી કોઇ પણ દિવસ હોંઘે
આવ નહિ, એવો શું મેં નિશ્ચય કર્યો છે ?”

બોલતાં બોલતાં સરસ્વતીની આંખમાંથી ટપ, ટપ, પાણી પડવા
માંડ્યા. તે પતિ નહિ જણે એમ લુછીને બોલી: “મેં કોઇ વખત
જે તેઓના બોલવાનો જવાબ આપ્યો કે તરતજ કહે કે ‘તમારે

શું ? તમે તો વાંચતાં લખતાં શીખેલાં ! તમારી આગળ અમારો કંઈ ખવો લાગવાનો છે ?"—ઠીક. હવે જો મુંઝી બેસું તો, કહે કે : "અમારા જેવાં મૂર્ખાની સાથે તું શાની બોલે ? પોતે વાંચતાં લખતાં શીખેલી ને વર પશુ અંગ્રેજી બોલે છે ? પછી અમારા જેવાં માથુસ સાથે ક્યાંથી બોલે ?"—હું જો જલદી રસોઈ કરવા બેસું તો કહે કે "અમને રસોઈ કરતાં ક્યાં આવડે છે ? આવડે હકત સરસ્વતીને ! અમારું કરેલું હવે સાસુ સસરાને પસંદ પડે છે ક્યાં ?"—ઠીક, પણ જો મોડી રસોઈ કરવા જઈ તો કહે કે "એ શાની રસોઈ કરવા બેસે ? ચોપડી વાંચવી, કાગળ લખવા, ચિત્રો કાઢવા એવાં કંઈ કામ એને માટે થોડાં છે કે ? માબાપ શ્રીમંત, અને ધણી પણ શ્રીમંત ? એને શાની શીકર હોય ?"—જો તેનાં છોકરાંને તેડવા જાય તો કહે કે "અરે ? એ શું ? પારકાં છોકરાંને ઉચ્છાદન નકામા હાથ શું કરવા દુખવવા જોઈએ ! એમ કંઈ પોતાને થવાનાં છે ?" ને જો કાંઈ દિવસ ન લાઈએ તો કહે કે "છોકરો રડી રડીને મરી જાય છે પણ કોઈને ઉચ્છાદન કરવાની પણ આકલ સુઝતી નથી ? એવા જન્મનું દુઃશ્વમન હોય તે પણ આમ પીછો ન લે !" —એમ કહીને મેણાં મારે !—મને નાનુંના ઉપર ધણું હેત છે ને એની બહુ આપા લાગી છે. આજે હું ઉચ્છાદન તેને હાથ ઉપર લેવા ગઈ એટલે તે બોલ્યો : 'કાકી, હું હવે તમારી પાસે આવવાનો નથી ?' મેં પૂછ્યું, 'કેમ નથી આવવાનો, નાનું ?' તે ઉપરથી છોકરાએ રડતાં રડતાં કહ્યું : 'નહિ, કાકી ? મારા ઉપર બા પીજવાય છે ને કહે છે કે જો કાકીની પાસે ફરીથી જઈય તો તને મારી જ નાંખીશ !'—આવાં મારો શો વાંક છે, તે કહેશો ?"

સરસ્વતીનું હૈયું આ વાત કરતાં ભરાઈ આવ્યું ને તે રડવા લાગી. વિનાયક અત્યંત અન્યયથી પામીને પોતાની પત્ની તરફ જોવા લાગ્યો: “ગાંડી રે ગાંડી, તું રડે છે શું કરવા?” એમ કહીને તેને પ્રેમથી પોતાની પાસે લીધી. ને તેના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. પતિના પ્રેમાળ બાપણથી સરસ્વતીનું કોમળ હૃદય અધિક ઉભરાયું અને પતિના હૃદય ઉપર માથું ઝુકીને નાનાં છોકરાંની માફક રડવા લાગી. કેટલીક વારે મન સ્થિર થયા પછી તે બોલી: “તમે કહો છો કે પોતાના વર્તનથી મિત્ર પણ ઘટુ અને છે પણ હવે તમે જ કહો કે મારે કેમ વર્તવું? તમે કહેશો તે પ્રમાણે હું કરીશ. મને આમાં કેવી રીતે ચાલવું તેની ખીલકૂલ સમજ પડતી નથી. હું શું કરું કે જોઈ એ લોકો મારી સાથે સગી બેન પ્રમાણે હેત રાખે ને તે પ્રમાણે વર્તે?—એ બાબતનું મને ખરાબર સમજાવીને કહો, હું તે પ્રમાણે કરીશ.”

સરળ સ્વભાવની સરસ્વતીનો એ સરળ-પણ જવાબ નહિ આપી શકાય એવો—સવાલ સાંભળીને વિનાયક ખૂબ વિચારમાં પડ્યો. પત્નીની આવી સરળ અને નિષ્કપટી વૃત્તિની પોતાના મનમાં ને મનમાં પ્રસંસા કરી. તેને શું જવાબ આપવો એ કાંઈ તેને સુઝે નહિ. થણી જ વાર સુધી બંને સ્તબ્ધ રહ્યાં. પછી સરસ્વતીના આંસુ પોતાને હાથે લુછીને વિનાયક બોલ્યો: “હું ખરું કહું છું કે મને એમાં શું કારણ છે, તેની સમજ પડતી નથી. તું તે લોકો સાથે ખરાબ રીતે ચાલી હોય એમ મને કદી પણ લાગવાનું નથી. પરંતુ કારણ વગર કાર્ય સંભવે નહિ. ત્યારે એ લોકો અમમાં એમ કેમ કરતાં હશે?—કદા એકજ કારણ છે જે તે ધર્મ? કેટલાંક માણસ આ

દુનિયામાં એવાં હોય છે કે ખીજનું સાફ તે લોકોથી ખમાતું નથી. પણ આપણી સ્થિતિ જે એમની સ્થિતિમાં હમણા કંઈ ફેર હોય એમ મને લાગતું નથી. ત્યારે ધખ્યાં કરવાનું પણ કારણ શું ? ”

પ્રકરણ ૮ મું.

ગુલાબની લાંબેરણી.

ખીજે દિવસે રાતના તકીઆ ઉપર માથું મુકીને ગુલાબ મોટા મોટા નીસાસા નાંખતી પડી હતી. ગોવિંદરાય આ બનાવ જોઈને સ્તબ્ધ બેઠા હતા. છેવટે તે કંટાળીને બોલ્યા : “આજે પાછું શું થયું ? રોજ ને રોજ આ શું ? ”

ગુલાબ એક નીસાસો નાંખીને બોલી : “મારાથી પણ રોજ ને રોજ આવું અપમાન સહન થતું નથી. મને મારે મારે પિયર મોકલી દો એટલે થયું ? ”

ગુલાબની આ રોજનીજ ધમકી હતી. પણ કોણ જાણે શું તે આજે ગોવિંદરાયથી સહન થઈ શકી નહિ. તે ખીજવાદને બોલ્યા : “ત્યારે જાની ! કોણ તારો હાથ પકડે છે ? ”

ગુલાબના મનને આ શબ્દ બહુ સખ્ત લાગ્યા, તે રડતી રડતી બોલી : “જેને માફ મોહું નહિ બમે, તેણે મારી સાથે બોલવું પણ શું કામ ? હું હવે આ ઘરમાં એક દિવસ પણ રહેવાની નથી. કાલે ને કાલે હું મારે પિયર ચોલી જઈશ. ”

“ કાલે શું ? અત્યારેજ ચાલી જાની ”—ગોવિંદરાય ખીજવાઈને બોલ્યા.

“ ઠીક ત્યારે, હમણાંજ જાઉં છું. ”

એમ કહીને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં મંગળા પધારીમાંથી ઉઠીને ઉભી થઈ. ગોવિંદરાયે જોયથી તેનો જમણો હાથ પકડ્યો અને ગુસ્સામાં બોલ્યા. “ ચુપ ! છાની માની મુઠ્ઠા જા ? એક અક્ષર જો વધારે બોલો બોલીશ તો તું તારી વાત જાણી ? ”

ખીકથી, દુઃખથી અને ગુસ્સાથી ગુલાબ પાછી પધારીમાં પડી. અને રડી રડીને તકીઓ પણ પલાળી દીધો. અર્થે કલાક એ પ્રમાણે નીકળી ગયો. પણ એતું રડવાનું કંઈ બંધ પડ્યું નહિ. આમ જોઈને ગોવિંદરાયની ખાત્રી થઈ કે આજે ખરેખર કંઈ ખાસ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ. નહિં તો આટલી વાર રડવાનું પહોંચે નહિ. મનમાં આમ આવતાંજ ગોવિંદરાયને પોતાની પત્નીની દયા આવી. અને તેના ઉપર નકામો ખીજવાયો એમ લાગ્યું. ને તેથી પત્નીનો પ્રેમથી હાથ પકડીને નરમાશથી પૂછવા લાગ્યા : “ આજે એવું શું થયું છે ? ”

આ સવાલનો જવાબ આપવાની પંચાતમાં નહિ પડતાં ગુલાબે પહેલાં પ્રમાણે રડવાનું જારી રાખ્યું. આ જોઈને ગોવિંદરાયનું હૈયું પીગળ્યું. અને આજે ઘણું મોટુંજ કારણ બનવું જોઈએ એમ એને લાગ્યું. તે ગુલાબની પાસે ગયા અને તેના મનનું સમાધાન કરવાને બોલ્યા : “ શું થયું છે, તે તો કહે ! બોલ્યા વગર શું થયું તેની અમને સમજ કેમ પડે ને તેનો ઉપાય પણ કેમ થાય ? ”

ગુલાબ રડતી રડતી બોલી : “ કંઈ થયું એ નથી ને કોઈને કંઈ કરવાની જરૂર પણ નથી—”

આ સાંભળીને ગોવિંદરાય અધિક ઉત્સુક બન્યા અને તે આગ્રહ કરીને બોલ્યા: “પણ કહોય તો ખરી કેની કે શું થયું છે?”

“જ્યારે મારા ઉપર તમારી લાગણી નથી ત્યારે આવી ખોટી કથા શું કામ જોઈએ?” ગુલાબ વધારે રડવા લાગી.

“આ તરફ જોઈને કહે, જે થયું હોય તે?” એમ કહીને પત્નીનો હાથ પકડીને તેને ખેંચવા લાગ્યા. ગુલાબ એમની એમ પડી રહી. એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. આખરે પત્નીનું મુખ પોતાના તરફ ફેરવીને ગોવિંદરાયે પૂછ્યું: “કેમ, થયું છે શું?”

પરંતુ તેના સવાલનો જવાબ ખીલકૂલ મળ્યો નહિ. તે વધારે અધીરા બન્યા. છેવટે ગુસ્સામાં પૂછ્યું: “ત્યારે તારે બોલવું છે કે નહિ?”

હવે બહુ વાર ખેંચી પકડવામાં માલ નહિ. એમ જોઈને ગુલાબ બોલી: “આ ઘરમાં મને શું શું દુઃખ છે તે જે સમજતું નથી તેને કહેલું કામનું શું? ને જે કહું તો પણ મારા વિશ્વાસ તમને ક્યાં છે?”

“વિશ્વાસ હોય કે નહિ હોય, એ વાત પછી પણ પહેલાં મને ખરું શું છે તે તો જાણવા દે.”

ગુલાબે એક મોટા નીસાસો નાંખ્યો અને લુગડાના છેડાએ આંખ તથા નાક લુછીને બોલી: “અમને લખતાં વાંચતાં આવડે નહિ એટલે અમારું કહેલું ખરું પણ કોણ માને? ને તેથી દુઃખાઈને કહેવા પણ માંગતી નથી.”

“પણ એનું છે શું?”

“તમારા તે લાડકા બાઈ અને બાબીનેજ પૂછો.”

“તેણે શું કર્યું?”

“કરવાનું શું?—ફક્ત મારીનાંખવાનું જ બાકી રહ્યું છે.”

“પણ તેં એવું એમનું શું બગાડ્યું છે?”

“તે હું કેવી રીતે જાણ્યું! કાલે કોઈ ઘરમાં નહોતું. ને હું એકલી સુતી હતી. એટલામાં તેના ઝોરડામાં કાંઈ ઘુસ ઘુસ વાત ચાલતી હોય એવી મને થંકા આવી. તેથી તે જોવાને હું રહેજ નીચે ગઈ ને ઝોરડાના બારણાને કાન દઈને ઉભી. ત્યાં જે મેં સાંભળ્યું તે હું જો કહું તો કોઈ ખરું પણ નહિ માને!”

“પણ તે કહ્યા શિવાય કેમ સમજ પડે?”

“થોડા દિવસ ઉપરજ પરણીને ઘેર આવી એટલામાં તો વરની આગળ કેવી ફર ફર બોલે છે? ધણીને કહે કે “તમારી હવે રજા પુરી થઈ, હવે મારી શું દયા થશે એ હૃદયરેજ ખબર!” આ ઉપરથી ધણીએ કહ્યું કે “કેમ? તને એટલી કોની બીક લાગે છે?” એટલે તરતજ પેલીએ જવાબ આપ્યો. “બંને જોડાણીઓએ મારો પીછો લીધો છે! કઈ વખત તેઓ શું કરશે તેની મને ખબર નથી! હું ચોપડી વાંચું, સ્વચ્છતા રાખું, તેથી એ બોડો આખા ગામમાં મારી નિંદા કરે છે. મારી ચોપડી ફાડી નાંખે, કપડાં સુકવવા નાંખું તે પણ કાપે ને નહિ સંભળાય એવી ગાળો દે—”

ગુલાબનું બોલવું પૂરું થતાં પહેલાંજ ગોવિંદરાયે અકળાઈને પૂછ્યું: “પણ વિનાયકે શું જવાબ આપ્યો!”

તેણે કહ્યું કે, તે નિંદા નહિ કરશે તો બીજું કરશે પણ શું? શિક્ષણનો મર્મ તે ક્યાંથી સમજે? તેમના વરતેજ સમજવું મુશ્કેલ છે તો પછી તેનો શું વાંક?”

આ વાત ગોવિંદરાયને ખરી લાગી નહિ તેથી તે બોલ્યા.
“વિનાયક એટું બોલેજ નહિ. એ વાત હું ખરી હોય એમ મા-
નતો નથી.”

“તેથીજ હું કહેવાની નહોતી ! તમારા ડાહ્યાબાપ મોઢે ‘બાપ’
‘બાપ’ તમને કહે એટલે તમારા આનંદનો પારજ નહિ. તે તમારું
માન કેટલું રાખે છે, અગર વિનાયક મોઢે અમૃત પીરસીને પેટમાં
કેટલું ઝેર રાખે છે, તેની તમને ખબર ક્યાં છે ? હજી તમને આટલું
પણ ધ્યાનમાં આવતું નથી તો પછી આટલાં બધાં છોકરાં બહુબ્યાં
તે શું કામતાં !”

ગોવિંદરાય પત્નીએ કરેલી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં
હરખાયા અને બોલ્યા “તે તેવો નીકળે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી !
અંત્રેજી બહુ બણે તે એવાજ થાય છે !”

ગુલાબને હવે ધીરજ આવી. અને બોલવાને માટે જીભ વધારે
અવળવા લાગી. તે બોલી : “તમે એમ ધારતા હશે કે, વિનાયક
અંત્રેજી બણીને હાંશીયાર થશે એટલે સારી નોકરી મેળવશે તે તેથી
આપણે બધાને બહુ હાથદો થશે ! કેમકે વિનાયક મોઢે બહુ મીઠું
મીઠું બોલે છે. પણ વખત આવશે ત્યારે વિનાયક શું કરશે તેનો
કંઈ તમે વિચાર કર્યો છે ? તે કંઈ તમારા જેવા બોળા નથી,
સમજ્યા કે ! ઐરી કહેશે તેજ વેદવાક્ય ! તમારી પડતીના વખતે
વિનાયક પાસેથી એક દમડી પણ મળે એમ આશા રાખશોજ
નહિ ! એકેક વાતનો વિચાર કરે’ છડે’ ત્યારે ચીરતું રૂંધે રૂંધે ઉભું,
થઈ જાય છે !”

“વિનાયક ! વિનાયકે કહ્યું કે “તે લોકો તારાં કપડાં ફાડે છે

તો તું કેમ નીરાંતે બેસી રહે છે? તને તેનાં કપડાં ફાડતાં નથી આવડતું?" આ ઉપરથી સરસ્વતી હસતાં હસતાં બોલી: "અહો! હું ક્યાં બોલી છઉં! આસપાસ કોઈ નથી એમ જોઈને તેના લુગડાં હું પણ ફાડી નાંખું છું!"-કેમ કેવી વાત?"

ગોવિંદરાય વિચાર કરવા લાગ્યા. ગુલાબ ફરીથી રડવા જવો સુર કાઢીને બોલી. "વર્ષમાં મારે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર લુગડાં ફાટે છે. તેમાં તમારા મનમાં એમ આવે છે કે હું સાચવીને વાપરતી નથી. પણ હવે તમે કહોની કે, એવી રીતે યાચ ત્યારે માણસે કરવું શું?"

ગોવિંદરાય ડોકું ધુણાવીને બોલ્યા: "એમકે? મને આજેજ એવું કારણ સમજાયું! એમ દરેક માણસ વેર રાખવા માંડે તેમાં તારો શું વાંક? મને એમ લાગતું હતું કે આમ કેમ થાય છે? બાપાજી પણ કેટલું તે દિવસે બોલતા હતા. કે આમ લુગડાં ફાટે તે નહિ ચાલે. કંઈ બંદોબસ્ત કરવો પડશે. પણ પછી—"

"પછી શું? પછી તો વિનાયકની અક્કલ ઉપર આફરીનજ! તે બોલ્યા: 'પણ ફક્ત લુગડાં ને ચોળી ફાટે, ક્યાં એ લોકોનામાં અક્કલ આત્રવાની છે? એમના વર જેવા મૂર્ખ તેવાંજ અક્કલ વગરનાં તેમનાં બૈરાં! એમનું તો બરોબર નાક કાપ્યા વગર કંઈ એ લોકો પાધરાં થવાનાં નથી?"

ગોવિંદરાય ખીજવાઈને બોલ્યા: "શું? એ ચાર ચોપડી અંજોળ ભણ્યો એટલે અમને મૂર્ખ ઠરાવીને અમારું નાક કાપવા નીકળ્યો છે કે? જોઉં છું કેમ કાપે છે તે!"

"અમારા ધણી મૂર્ખ હોય કે ડાહ્યા હોય, તેમાં તેને શું પંચાત? એ કંઈ અમને ખાવાનું આપે છે કે, અગર અમે કંઈ

તેનાં ઓશીયાળાં છઠ્ઠએ કે ? અમારા વર ને અમને આપશે તે અમે ખાધશું. નહિ તો અપવાસી રહીશું ! પણ એ મુખ્યાને અમને ગાળ દેવાની શું જરૂર ? ” એમ કહીને ગુલાબે પતિભક્તિ દર્શાવી.

“ જે ચાર ચોપડી બણ્યો નહિ એટલામાં તો આટલું અભિ-
માન ? એ તો નવાઈનીજ વાત ! મારા હાથ નીચે શીખેલા કેટલા
બધા છોકરાઓ આજે સારી સારી નોકરી કરે છે પણ મને જુએ
એટલે નીચા વળાને સલામ કરે; અને આ મારો ‘સગો ભાઈ’ યદને
મારી આમ નિંદા કરે, એ શું ?-હીક છે, પણ હજી અગાડી ખબર
પડશે એને ! ”

આંખો મટમટાવીને ગુલાબે અગાડી બોલવું શરૂ કર્યું : “ અરે,
એટલાથી ક્યાં અટક્યું હતું ? કેટલી બધી આપણે માટે ટીકા થઈ
હતી. પણ મને બધું યાદ નથી. અને તે સાંભળીને પણ તમારે શું
કામ છે ? ”

“ આટલા દહાડા મેં તારા બોલવા ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ.
અમને આવાં અંદર ચાલતાં કારસ્થાનની ખબર કેમ પડે ? આજે તે
કહ્યું એ સાંઈ કર્યું. હવે તું જો તો ખરી, હું એ વાતનો કેમ નીકાલ
કરું છું તે ? ”

“ મેં એવી ખીકને લીધેજ તમને વાત કરી નહોતી. અમે જાણે
જૂઠું જ બોલીએ છઠ્ઠએ એમ તમે ધારતા હતા. ને મારું સાંભળે
પણ કોણ ? તમને ગમે તેમ લાગે, પણ હું જીવ જાય તો પણ બલે
પણ તમારી આગળ હું કોઈ દિવસ પણ જૂઠું બોલું નહિ—”

ગોવિંદરાય આ ઉપર કંઈજ બોલ્યા નહિ; પરંતુ આપણી
ધારેલી ધારણા ફળીભૂત થઈ એમ ગુલાબને લાગ્યું. પોતાની અપૂર્વ

બુદ્ધિની મનમાં તારીફ કરવા લાગી. અને કાલે જોડાણીને આ બધી હકીકત કહીને આગળ કેમ કરવું તે નક્કી કરવું પડશે. એમ વિચાર કરીને નીસંતે ઉંઘી ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

પિતા પુત્ર.

જન્માર્દન પંડિત ધણા સદાચારી પુરુષ હતા. તેમના સદ્વર્ત્તન તથા ધર્મનિષ્ઠાને માટે તેઓ આખા ગામમાં પ્રખ્યાત હતા. કોઈની પણ દુઃખદ અવસ્થા જોઈને તેનું કોમળ અંતઃકરણ અતિથય દ્રવ્ય. અનાય, અપંગ, દુઃખી, દરીદ્રી, વીગેરે કોઈ એની આગળથી મદદ મેળવ્યા વિના જતું નહિ. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરવાને તેઓ કદી પણ પાછી પાની કરતા નહિ. પરોપકાર કરવામાં તેમને એક પ્રકારનો આનંદ જ થતો હતો. ગમે તે પ્રકારે એકાદ માણસની ઉપર ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ આવે એટલે એમની ગંભીર મુખમુદ્રા એકદમ પ્રકુલ્લ બને. આવું પુણ્યનું કામ કરતાં તેમને અનેક વખત અનેક પ્રકારનું કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું; પણ તેને માટે તે કદી પણ અકળાયા નહોતા. ગામમાં આલતી તકરારોમાં તેઓ વચ્ચે પડતા. તેમની આલાક બુદ્ધિ, વ્યવહારગ્ઞાન, અને મનુષ્ય સ્વભાવ ઓળખવાની શક્તિ, એ વીગેરેને લીધે ગામમાં તેમનું વજન એટલું બધું હતું કે તેમના સુખનો અનાદર કોઈ કરતું નહિ. હર વખતે ગામના લોકો તેમની સલાહ લઈને કામ કરતા હતા.

પરંતુ એમની આટલી બધી આબરૂ, સુચીલ પત્ની, સંતતિ, સંપત્તિ ત્રીજે સઘળું અનુકૂળ હતું તોપણ તેઓ સુખી નહોતા. આજ કેટલાંક વર્ષથી તેમના નિર્મળ હૃદયમાં દુઃખરૂપી કાંટો બોકાતો હતો. અને તેને લીધે તેમને સુખ મળતું નહિ. જન્મવાતું પણ આવતું નહોતું તથા ઉધ પણ નીરાંતે આવતી નહોતી. ધરમાં ચાલતા કંકાસથી તેઓનું મન ઉદાસ રહેતું. અંડિતજીના ધરમાં આજ તકરાર ચર્મ નથી એવો એક પણ દિવસ જતો નહિ. મોટીવહુ મંગળા તથા વચલી ગુલાબ એ બંને એકાદ વખત સાસુ સાથે, તો એકાદ વખત સરસ્વતી સાથે, નહિ તો માહિમાય-એમ કંકાસ કર્યા વગર રહેતાંજ નહોતાં. ચિત્તુલરાય એઓને અનુમોદન આપતા હતા. તેને ખાત્રી હતી કે આ કંકાસ જોટલો વધારે ચાલશે તેટલો બાઇઓમાં વિરોધ વધારે થશે ને તેને લીધે આપણે જીદ રહેવાનો સુયોગ જલદી આવશે. તે સમજતા હતા કે જીદ પડ્યા વગર સંતાડી રાખેલા પૈસાનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ છે. વચલા ગોવિંદરાય બોળા સ્વભાવના હતા પણ કાચા કાનના હતા. બૈરીના કલા ઉપરાંત ચાલવાની તેનામાં લીધત નહોતી. અને જો તે કંઈ તેવું કરે તો તેણી તેની મૂર્ખાઈ પ્રકટ કરીને ફજેલી કર્યા વગર રહે તેમ પણ નહિ હતું. તેના મનમાં એમ ભરાયું હતું કે નાની બાબી અને તેની બહેન ધાનારી બા એ બંને મારી બૈરીને બહુ હેરાન કરે છે ને તેને લીધેજ એ દોષ દોષ વખત તેઓ સાથે તકરાર કરે છે. ગોવિંદરાય તેમાંજ પોતાની પત્નીને કંઈ કહેતા નહિ. હમણાં મંગળા ને ગુલાબ એક થયા હતાં. ચિત્તુલરાયના હુમાવેલા પૈસા આખતની ખખર ગોવિંદરાય તથા ગુલાબને પડી હતી. અને ચિત્તુલરાયે તેમને કહ્યું હતું કે 'આપણે જીદ રહીશું ત્યારે

તમે જો મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલશે તો તેમાંથી હું તમને પણ ભાગ આપીશ.' ગુલાબને આ વાત ખરી લાગતી હતી ને ગોવિંદરાય પણ તેની મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવાયા હતા; તેથી વિકૃલસય ને મંગળાની પેઠે આ બંને પણ જુદાં રહેવાને ઉત્સુક બન્યાં હતાં. કંકાસ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યો હતો. પહેલાં પહેલાં તો પંડિતજી ધરમાં હોય ત્યારે બહુ તકરાર થતી નહોતી. તેમની ધાકને લીધે બધાં ચુપા-ચુપ રહેતાં. પણ હવે તો કોઇની પણ તેઓને બીક રહી નહોતી. મોટા મોટા ધાંટા પાડીને દેરાણી સાથે અગર સાસુ સાથે તથા વખત આવ્યે પંડિતજી સાથે પણ તકરાર કરવા તૈયાર થઈ જતાં. મંગળા તેમજ ગુલાબ નહિ બોલવાના બોલ તેઓને કહેતાં જરા પણ ડરતાં નહિ. બેમાંથી જ્યાં એકે લડવાની યશ્આત કરી એટલે બીજી તરતજ તેને ટેકો આપવાને દોડી આવે.

પોતાનાજ ધરમાં પોતાનું વારંધડીએ અપમાન થતું જોઇને પંડિતજી મનમાં બહુજ દુઃખી થતા હતા. તેમના સુખી અહેસા ઉપર દુઃખની છાયા હવે દેખાતી હતી. બીજાના ધરની તકરારો પતાવવામાં પંડિતજીની કુશળતા બહુતી હતી. છતાં તેના પોતાનાજ ધરમાંની તકરારનું નિવારણ કરવાનો તેમનો સખળો શ્રમ નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. પોતાના કુટુંબમાં શાંતિ રાખવા માટે તેમણે બહુ મહેનત કરી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. જેણે પોતાના હોંશીયારીના બળથી કોઈ અફસુસ બહુમરની પેઠે સેંકડો ગૃહરાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી હતી, તેજ પંડિતજીના ધરમાં આજે શાંતિ સ્થાપન કરવાનો વખત આવ્યો હતો. અને તે વસ્તુ તેમને સાધ્ય રહી જણાતી નહોતી. શું તેના તેજ શાંતિદાયક મંત્રપ્રયોગની આજે વિસ્મૃતિ થઈ હતી?—એજ વિસ્મૃતિ

આ જમતનો નાશ કરવાને કારણુ બને છે. પણ એમ કહ્યાથી પણ શું વળે ? જો એવી વાતો નહિ બને, તો આ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીત્વ પણ રહે ક્યાં ? કળીયુગ છે એમ લોકો જાણત કેમ ? સંસારી પ્રાણીઓને આ સંસારનો અનુભવ કેમ થાત અને તેમાં સ્વાર્થ પણ કેમ રહેત ? ફરીથી સત્યયુગજ પેદા થયો હોત નહિ ? એટલા માટેજ અતિ કુશળ વિદ્વાન અને વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા તેજસ્વી પુરુષો પણ અધવચ ગમડી પડતા દષ્ટિગોચર થાય છે !

જનાર્દન પંડિત પોતાના કુટુંબનું અગાડી શું થશે તેની શીકરમાં પડ્યા હતા. તેમનો ચહેરો શીકો પડ્યો હતો, દિવસે દિવસે સ્થરો પણ સુકાવા માંડ્યું હતું. આખો દિવસ તેઓ ચિંતાચસ્ત દેખાતા હતા. આ પ્રમાણે દિવસો પસાર થતા હતા. શું કરવું તે સુઝતું નહોતું.

પાછલા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે ગુલામે પતિના કાન જાંભેર્યા હતા, તેને ત્રીજો દિવસે પંડિતજી દીવાનખાનામાં શીકર કરતા બેઠા હતા. એટલામાં વિનાયક ત્યાં આવીને બેઠો. તેને જોઇને પંડિતજીએ હુઝારથી નીસાસો નાંખ્યો અને બોલ્યા, “ વિનાયક ! તારી રજા હવે પુરી થવા આવી. બે ચાર દિવસમાં તારે હવે જવું પડશે. હું તને કંઈ કહેવાનો રોજ વિચાર કરું છઉં, પણ આજ સુધીમાં કંઈ તેમ બન્યું નહિ. અત્યારથી દુનિયાંઘરીની શીકર રાખવાથી અભ્યાસને નુકસાન પહોંચે છે; પરંતુ તેનો હવે કંઈ છલાજ નથી. તને ન કહે હવે ચાલવાનું પણ નથી. હું કહું છું તે બરોબર સાંભળજે. ઘરમાં હમણાં કેમ ચાલે છે તે તો તું જોતોજ હેઠશ. તે બાબતનું હવે આપણે શું કરવું તે કહે. ”

ચિનાયકે નીચું બેઠને જવાબ આપ્યો: “ તમે જે કરશો તે ખરું. હું એમાં શું સમજું ? ”

“ અરે બાઈ ! એમ તે હવે કેટલા દિવસ ચાલશે ? હવે હું ધરડો થયો છું. હું હવે આ દુનિયામાં કેટલા દિવસ રહેવાનો છું ? અને તારા બાઈઓની રીત બેઠને તો મારી આકલજ બહેર મારી બચ છે ! ”

ચિનાયક કંઈ બોલ્યો નહિ. પંડિતજીએ અગાડી બોલવા માંડ્યું: “ અરે, મારું બાપ તરફે બેઠએ તો માન નહિ રાખો, પણ મારી હિમ્મરને તો જરા માન આપો ? હું કંઈ કહું કે તેની વિરુદ્ધ જ તેઓ ચાલવાના. હું તો બહુ તેમનો કરૂં વેરી ! એ લુચ્યાઓને પોતાનું દિતાહિત થામાં છે તે પણ સમજતું નથી. ધરની આખર કેમ રહેશે તેની પણ ભગવાનનેજ શીકર ! ” બોલતાં બોલતાં પંડિતજી એક-દમ મંબીર બન્યા અને અગાડી બોલ્યા: “ તું ધણેભાગે મુંબઈજ રહે છે, એટલે દુનિયાદારીની શીકર તને ખીલકુલ નથી; પણ હમણું જે ધરમાં ચાલે છે તે બેતાં તું થોડુંક પણ ધરની બાબતમાં સમજતો રહે તો સારું. ”

પંડિતજી અટક્યા અને જરાવાર વિચાર કરીને ફરીથી બોલ્યા: “ તારા બંને બાઈઓ ધણીજ લુચ્યા અને આપસ્વાર્થી છે ! પૈસાને માટે તેઓ શું કરશે, તે કહેવાય નહિ. એ પૈસાનો લોભ તેઓને માટા ખાડામાં નાંખ્યા વગર રહેવાનો નથી. મેં તે લોકોને ધણી વખત સમજાવી બેયું પણ તેઓ પોતાનું ધાર્યું છોડતા નથી. ”

“ તેમાં શું છે ? એ તો અનુભવ થશે ત્યારે તેઓ પોતાની ભેળજ છોડી દેશે. ” ચિનાયક ધીરે રહીને બોલ્યો.

“અરે, તું કંઈ મડિા બાડિા થયો છે કે શું ? એ કંઈ નવી તેવી વાત નથી. એતો એમની જીંદગીનું નુકસાન કર્યા સિવાય જવાની નથી. અરે, અત્યારથીજ જેણે બધાને કમવાનો ઉદ્દેશ ચાલુ કર્યો છે, તેનું આગળ શું થવાનું ? તું યાદ રાખજે કે એમની ખર્ચનાં હાંદલાં કદીપણ શીકે ચડવાનાં નથી. તે હજી શું નહિ કરે ? આ દુનિયામાં એવા કાવત્રાંબાજ, ધનલોભી મનુષ્યો કદીપણ સુખી થવાના નથી. અને જે બીજાને ખાડામાં નાંખવાની કોશિશ કરે છે, તે આજે નહિ તો કાલે પણ જાતે જ ખાડામાં પડ્યા વગર રહેવાના નથી !”

આપણું કહે છે તે તદ્દન ખરૂં છે, એમ વિનાયકને લાગ્યું; પરંતુ કંઈપણ નહિ બોલતાં તે શાંત ચિત્તે સમજી સાંભળતો હતો.

“પેલો જીવિંદરાય ? તે તો તદ્દન ગધેડા જેવો જ છે. હરામખોરનામાં કોડી જેટલી પણ અક્કલ નથી. બેરી કહે તેજ ખરૂં ! એ બંને મારી આખરનું પાણી કરવા બેઠાં છે. એ હરામખોરનામાં જો જરાપણ અક્કલ હોત તો રોજ આવાં ફજેતા શાના યાત અને મારી આખરની ધુનધાણી પણ કેમ યાત ?—વિનાયક ! તું નક્કી યાદ રાખજે કે જે ઘરમાં બેરાંએ પોતાની મર્યાદા છોડી, તે ઘરમાંથી હાકમીજી તરત પલાયન કરી જાય છે ! જો બેરાંએ પોતાની મર્યાદામાં રહીને ચાલે તો આ દુનિયામાં તેઓ ફરીશ્વર બને છે; પણ તેજ જો એક વખત મર્યાદા છોડી દે તો તે ક્યારે અધ્યાત્મીએ પહોંચશે તે કહી શકાયજ નહિ. પછી તે પિશ્ચાત્ત્વ કરતાં પણ વધારે પિશ્ચાત્ત્વી બને છે ! અને આ મૂર્ખો કંઈ તેવું સમજતો નથી, ત્યારે તેના કર્મનાં ફળ તે ભોગવશે જ ! એનામાં પોતાની જીંદગી

ધાકમાં રાખવાની હોમત, અને બુદ્ધિ ક્યાં છે ? તારી ભાભીઓની વર્તણૂક જોઈને મને તેઓ ઉપર ધણેજ તિરસ્કાર આવે છે. અને હવે હું આ ધરથી ધણેજ કંટાળ્યો છઉં. અહીંયાં એક દિવસ પણ રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

પંડિતજીનો ચહેરો નિસ્તેજ બન્યો. તેમણે અગાડી બોલવા માંડયું: “વિનાયક, મેં જે તને હમણા કહ્યું તે બરોબર ધ્યાનમાં રાખજો; અને ક્યો મનુષ્ય કવો છે તે બરોબર ઓળખતાં શીખજો. નહિં તો વારંબડીએ તું સંકટમાં સપડ્યા વગર રહીશ નહિ. મારી જે કંઈ આખર છે તે કાયમ રાખવાનો માર તારે માથે છે. આપણી પાસે શું છે ને શું નથી, તે તું જોઈ લે. કારણકે થોડા દિવસમાં હું હવે કાશીની યાત્રા કરવા જવાનો છઉં.”

આપતું આવું નિરાશાજનક બોલતું સાંભળીને વિનાયકના મનને ખોટું લાગ્યું. આપણ ધણેજ દુઃખી થાય છે એમ તે સમજી ગયો. એટલામાં ગોવિંદરાય નિશાળેથી ઘેર આવ્યો. અને તેની પાછળ વિકૃલરાય પણ આવી પહોંચ્યો. પંડિતજીએ તેઓને પણ પાસે બેસાડ્યા અને તેમને દુનિયાદારીની ધણી વાતો કહી, અને છેવટે તે બોલ્યા: “તમને ત્રણેને હું ફરીથી ગાંધ બજારીને કહું છું કે, ભાઈઓ, આ લડાઈ-તકરારતું કારણ નીકળી જાય એમ કરો. પોતપોતાની બેરીને ધાકમાં રાખો, એટલે રોજ હોતે મારે ગાળાગાળા સાંભળવી પડે નહિ. મારા ઘરમાં લડાઈ પતાવવાને બહારના લોકો બેમા થાય, એ મારાથી સહન થતું નથી. જે તમારે એ પ્રમાણે ચાલવું ન હોય, તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું બોલી દો, કે હું જ મારી મેળે ઘરમાંથી ચાલ્યો જઉં.”

બોલતાં બોલતાં પંડિતજીની આંખમાં પાણી આવ્યાં. તેમનાથી વધારે બોલાયું નહિ. વિનાયકનું હૈયું ભરાયું. પણ ધારેલી મનઃકા-
મના ફળીભૂત થવાનો વખત જલદી પાસે આવ્યો છે, એમ જોઈને
વિઠ્ઠલરાય મનમાં હરખાયો. અને ગોવિંદરાયના મન ઉપર એની
કાંઈ અસર થઈ હોય એમ જણાયું નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ત્રણ ભાષ્યો.

આપાજીની એકંદર વાત સાંભળીને વિનાયકને ઘણું જ ખોટું
લાગ્યું. ધરની આખતમાં જે આટલા દિવસ બેપરવાઈ રાખી હતી,
તે હવે છોડી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. હું શું કરું કે જેથી ભાઈઓ
ભાઈમાં ખરો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, બાબીઓના મનમાંથી ઇર્ષ્યા નીકળી
જાય તે તેઓ અકેકની સાથે સારી રીતે વર્તે, તથા આપાજીની આ-
ખરૂ કાયમ રહે,—વીગેરે વિચારો તેના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા. મુંબાઈ
જવાને આગલા દિવસે, લાગ જોઈને બંને ભાઈઓને મળ્યો અને
તેમની આગળ વાત કાઢી. તેણે કહ્યું: “આપાજીએ જે તે દિવસે
કહ્યું, તેને માટે આપણે કંઈ વિચાર કરવો જોઈએ. હવે તેમને ઘડ-
પણમાં ધરની શીકર શું કામ જોઈએ? માટે એવી સ્થિતિમાં આપણે
તેમના કલ્યાણી ઉલટા ચાલીને તેમના મનને નકામું કંઈ આપીએ તે
ચોગ્ય નહિ—”

“પણ કોણ તેમને કષ્ટ આપવાનું કહે છે? જોણે તેણે પોતાનું સંભાળવું. નાને મ્હોડે મોટી વાત કરવાની ખટપટમાં પડવું નહિ !” એકાદ માણસને નકામું સખ્તાઇથી કહેવામાં વિઠ્ઠલરાયને કંઈજ લાગતું નહોતું.

મોટાભાઇનું આ બોલવું સાંભળીને વિનાયકના મનને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું. તે નમ્રતાથી બોલ્યો: “પણ મોટાભાઇ, એ વાત હું એકસો કેવી રીતે કરી શકીશ? આપણે બધા જો એકમતે—”

વિઠ્ઠલરાય કંઈક અવાજ વચ્ચેજ બોલ્યો: “આ જો તકરાર થાય છે તેનું મૂળ કારણ કોણ છે, તેની બરાબર તપાસ કરીને શિક્ષા કર, એટલે થયું. તેમાં એકમત ને બહુમત શું કામ જોઈએ?”

“હું ત્યારે તેજ કહું છું.” વિનાયકે કહ્યું, “પણ હું એકસો એની તપાસ કરીશ તેમાં શું યશ? એમાં વધતો ઝોઝો બધાંનોજ વાંક હશે. ફક્ત એકજ હાથે કંઈ તાળી પકે કે?”

આમાં સરસ્વતીનો પણ વધતો ઝોઝો વાંક હશે એમ વિનાયકે કમુસ કર્યું, એ જોઈને વિઠ્ઠલરાય મનમાં હરખાયો અને પોતાની ચાલી તદ્દન નિર્દોષ છે, એમ ખતાવવાને નિર્લાજ જેવું મોંઢું કરીને બોલ્યો: “મૂર્ખપણું તે આજ! કહાય એક હાથે તાળી પકતી ન હશે પણ તેટલા ઉપરથી એક માણસ તકરાર કરી શકે નહિ, એમ કહેવું એ તદ્દન મૂર્ખતાજ. બધાંનેજ માથે મારવાનો તારો વિચાર છે?”

“માથે મારવાની કોણે વાત કરી—” પણ વિઠ્ઠલરાય વચ્ચેજ બોલ્યા “નહિ તો શું? એકાદ માણસ વગર કારણે બીજાને હેરાન કરે અગર નાનું છોકરું જો કંઈ ખાવાનું માગે તો તેને ખુબ મારે

તો પછી બીજાનું મનજ તમે ને ગમે તેમ બોલે એમાં તેનો શું વાંક ? ”

ગોવિંદરાય અત્યાર સુધી સ્તબ્ધ બેઠા હતા. મુલાખના આપેલા કર્ણમંત્રનો પ્રયોગ કરવાની સંધીની સહ બેઠને તેઓ બેઠા હતા. તે સંધી તેને આપતી મળી. મોટાબાઈનું બોલવું પુરું થતાં ન થતામાં તે બોલી ઉઠ્યા: “કોઈએ પોતાનાં કપડાં સુકવવા નાખ્યાં હોય તો તે છાનાંમનાં ફાડી નાખવાં, મનમાં આવે તેમ બીજાને માટે બોલવું અને તેના ઉપર જે કોઈ બોલવા જાય તો તેને માથેજ તકરાર કરવાનો આરોપ મુકવો, એ બધું જે હાથની તાળી-ખડું ને ? ”

બીચારા વિનાયકના કાળજના ચીરા થયા. તે દુઃખી અંતઃકરણે બોલ્યા: “હું પણ તેજ કહું છઉં. એ બધું કોણ કરે છે, તેની તપાસ કરીને તેને બરાબર શિક્ષા કરવી જોઈએ, એમજ હું પણ કહું છું.”

આ સાંભળીને ગોવિંદરાય વિકુલરાયના સામું જોઈને બોલ્યા: “ત્યારે તેમાં બોલવાની ને કહેવાની શું જરૂર છે ? બરાબર માદ રહે એની શિક્ષા કરવી, એટલે થયું.”

“હે ! એજ-બીજું શું ? ” વિકુલરાય આંખના તણ ચડાવી બોલ્યા. વિનાયક મનમાં સમજી મયો કે આપણા બન્ને બાઈઓના મનમાં આપણી પત્નીનોજ વાંક વસે છે. આ જોઈને તે ઘણોજ દિલગીર થયો ને ધીરથી બોલ્યા: “ફક્ત શક ઉપરથીજ કેમ કોઈને શિક્ષા થાય ? ”

“શક !-શક શાનો ? આ બધી હરામખોરી કોણ કરે છે તે તું કંઈ જાણતો નથી ? ” ગોવિંદરાય બીજવાઈને બોલ્યા.

“નાહિ, હું બરાબર જાણતો નથી.”

“તું શ્યનો ભણે ? તેને શિખવતાં તો તું ભણતો હતો ને ?
અરે, તમે અંગ્રેજ ભણેલા છોકરાઓ બધા એવાજ ! જૂઠું બોલ-
વામાં તો તમને કાંઈ પાપજ લાગતું નથી !”

ગુલામ પાણી પાપ તેટલું પીનારા ગોવિંદરાયના આ બોલ
વિનાયકને કારી થા જેવા લાગ્યા. તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં.
ગોવિંદરાયે તેને જે જૂઠો, કપટી વિગેરે તિરસ્કારનાં વચનો કહ્યાં,
તેથી તેના મનને અતિશય દુઃખ થયું. દુનિયાંદારીના તદ્દન બીનઅનુ-
ભવી અને સરળ સ્વભાવના વિનાયકે ફરીથી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું:-
“ભાઈ ! નકામું શું આવું બોલો છો ? મેં હજી સુધી કોઈ પણ
દિવસ જૂઠું વચન મારા મોંઢામાંથી કાઢ્યું નથી તથા કોઈ પણ
કપડાં છાનાંમાનાં ફાડવાનું કોઈને શીખવ્યું નથી.”

વિનાયકના સરળ અને નમ્ર ભાવે હચ્ચારેલા ચબ્દોથી ગોવિં-
દરાય પીગળ્યા. ગુલામના ચબ્દ ઉપર પણ તેને રહેજ સંશય આવ્યો
ખરો. પરંતુ તે ફક્ત થોડી વારને માટેજ ! આપણે જે નરમ થઈશું
તો આપણી સ્ત્રી આપણને મૂર્ખ કહીને તિરસ્કાર કરવાને ચૂકશે નહિ,
એ વાત તેને તરત યાદ આવી. અને તેની સાથેજ તેનું મન બદ-
લાયું. અંમળાને તથા ગુલામને બારણાંની પાછળ ઉભાં રહીને બી-
જાંની વાત સાંભળવાનો ધણોજ શોખ હતો. બહાર દીવાનખાનામાં
અગર ધરમાં ગમે ત્યાં કોઈ કંઈ બોલે કે તે સમજ્યા વગર તેઓને
રહેતું નહિ. સ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે ચાલનારા ગોવિંદરાય પોતાની કંઈક
સ્ત્રીને ખુશ કરવાને પહેલાંના કરતાં પણ કઠોર અવાજે બોલ્યા: “તું
હસમખોરી કરે છે, તે હું સમજું છું. પણ નિશ્ચે તને હું કહી મુકું
છું કે, ધરમાં બારણાં દઈને બેરી આગળ જે અમારાં નાક કાપવાની

ફરીથી વાત કાઢીય તો સંભાળજે. ડાચુંકેની તે ફેરવીજ નાંખીય. સમજ્યો કે ? મારા આગળ એવાં આપલાં ધાપલાં ચાલવાનાં નથી ? હું તો ખરૂં બોલનારાનો માણસ છું.”

આ સાંભળીને વિનાયકની થું દશા થઇ હશે, તે વાંચકોએ કદપીજ હશે. કેટલીકવાર સુધી તો તેના મોંમાંથી શબ્દ પણ નીકળે નહિ. પોતાના ભાઈઓના મગજમાં આવું કોણે ભેરવ્યું હશે, તે તેને સમજાયું નહિ. તેનું મોહું ઉતરી ગયું, ચહેરા ઉદાસ બન્યો, તોપણ થોડીવાર રહીને જરાક ગુસ્સાથી તે બોલ્યો: “ભાઈ, કોઈ પણ દુષ્ટ માણસના કહેવા ઉપર ભરોંસો મુકીને મારા ઉપર નકામા આરોપ નમે ચામાટે મુકો છો ? હું એવો અધમ નથી. તમારૂં બોલવું સાંભળીને મને નવાઈ લાગે છે ને દિલગીરી પણ થાય છે. હું જોઈએ તો તમને પગે લાગું, પણ આવી ભયંકર જોડી વાત તમારા મગજમાં કોણે ભેરવી, તે મને એકવાર કહો.”

સાદા તેમજ બોળા વિનાયકે ગોવિંદરાયના પગે હાથ મુક્યો. તેની સુંદર મુદ્રા લાલ બની. ગુલાબના કર્ણમંત્રથી ગોવિંદરાય સમ્મત બરમાયો હતો. વિનાયકના કર્ણજાળનક અને આર્દ્ર બાપણથી તેનું હૃદય પીગળ્યું નહિ પીગળ્યું, એટલામાં તો ગુલાબની મૂર્તિ તેની આંખ આગળ ખડી થઇ. તે સાથેજ તેઓ ગભરાયા. અંતઃકરણની દયા તથા માયા કઠોર રીતે કાઢી નાંખીને તેમણે નરસિંહાવતાર ધારણ કર્યો. પોતાના પગપરનો નાનાભાઈનો હાથ તરછોડી નાંખીને તેઓએ ગુસ્સાથી કહ્યું: “બસ, બસ ! ‘ભાઈ’ ‘ભાઈ’ કરીને અમને છેતરવાની કાંઈજ જરૂર નથી ! તેમ બે ચાર ચોપડી અંગ્રેજી બણ્યો એટલામાં એટલો બધો મીઠજ ? પણ તે અહિં કોઈ સાંભવાતું નથી !—

એવા તો કેટલાએ અંગ્રેજ ભણેલા મેં જોયા છે.-પણ એમ ઉપર-ચોટિયું બણ્યા એટલે જેનાં તેનાં નાક કાપવાની વાતો પણ તે લોકો નથી કરતા ! ”

ગોવિંદરાય અટક્યા. પણ એટલામાં તેને કંઈ યાદ આવ્યું. તેની સાથેજ બોલ્યા : “ કેમ રે ? મેં કહ્યું તે બધી વાત શું ખોટીજ છે કે ?-હાસ્તો ! અમે કહીએ તે બધું ખોટું ! પણ તમે અને ઘણી ઘણીયાણી જે કંઈ બોલો તેજ ફક્ત ખરું ! ”

વિનાયક દિગ્-મુઠ જેવો બની ગયો. ઘરની લડાઈ-તકરારનું મુજ કાઢી નાંખવાની તેની આશા તદ્દન નષ્ટ થઈ. પોતાના બંને ભાઈ-ઓની મૂર્ખતા અને દુર્બુદ્ધિ જોઈને તેને ઘણીજ ચરમ લાગી અને અત્યંત દુઃખ પણ થયું. ફરીથી તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. ઘણી વારે તેનું મન જરાક સ્થિર થયા પછી વિઠ્ઠલરાય તરફ જોઈને તે નાખુશીથી બોલ્યો : “ મોટાભાઈ ! તમે પણ જરા વિચાર કરો. મારો એમાં જો જરા વાંક હશે તો તેની હું શિક્ષા બોગવવા તૈયાર છું; પણ આવી તદ્દન ખોટી વાત સાંભળીને મારો જીવ બળા જાય છે. હું તમને પગે લાગું છું પણ તમે આનો કંઈ નીકાલ કરો. ”

“ મને તે વિચાર અને નીકાલમાં કંઈ સમજાતુંજ નથી. તને જેમ કહેવે તેમ તું કર. ” વિઠ્ઠલરાયે કરડા અવાજે કહ્યું.

વિનાયક નિરાશ થયો, અને કંઈ પણ નહિ બોલતાં ત્યાંથી હડી ગયો. તે ગયો એમ જોઈને ગોવિંદરાયે વિઠ્ઠલરાયને કહ્યું, “ જુઓ તો ખરા ! ભાઈને કેટલો બધો મીઠાજ છે ? પણ તે શા ઉપર ? ”

“ આજ કેટલાક દિવસ થયાં મારા ધ્યાનમાં એ વાત આવી છે. શેઠ પણ કેટલો ? પણ બેરીને શિક્ષા કરવાની કંઈ હીંમત નથી ! ”

વિઠ્ઠલરાય તથા ગોવિંદરાયનો દરેક વાતમાં એક મત પડવા માંડ્યો. વિઠ્ઠલરાય પછોળ લુચ્ચો અને કાવત્રાંખાળ હતો. તેના મનમાં એમ હતું કે ગોવિંદરાય અને વિનાયકને ખનવા નહિ દઈશું તો આપણું કામ થશે. જુદા પાડવાને આજ રસ્તો યોગ્ય છે. અને પછી એમાં આપણું નામ આવશે નહિ. વિનાયકની બુદ્ધિ અને ઉદારશક્તિની તેને ખબર હતી. તેની આગળ આપણું કંઈ ચાલવાનું નથી, એમ પણ તેઓ સમજતા હતા. અને તેથી જ તેણે અકલ્પ વગરના ગોવિંદરાયને હાથ ઉપર લીધો હતો. વિઠ્ઠલરાયના ઉપલક્ષ્યતાવવાના પ્રેમથી મૂર્ખ ગોવિંદરાય ભોળવાઈ ગયો હતો. અને તેના કહેવા પ્રમાણે આલીને દિવસે દિવસે કંકાસ વધારે વધારે કરવા લાગ્યો હતો.

આ ખનાવું પછી વિનાયકે પણ તેઓનું પાણી જાણી લીધું. સાધનોમાં અકલ્પ કેટલી છે તે હવે તે સમજ્યો. ફૂતરાની પૂંછડી સીધી કરવી જોઈતી અમરી છે, તેટલુંજ તેઓના મનમાં સાઈ આવતું મુશ્કેલ છે, એ વાત હવે તેના મગજમાં ઉતરી. કારણ વગર લડાઈ થવી અસંભવિત છે. પણ મૂર્ખ માણસને માટે બધું જ સંભવિત છે એમ પણ એના મનમાં ખાતરી થઈ. વિનાયકે પોતાનાં માખાપને તથા પત્નીને આ બધી હકીકત કહી. સરસ્વતીને અનેક જાતનો ઉપદેશ આપ્યો, અને માખાપને પ્રણામ કરીને ઉદિવગ્ન મનથી તે મુખાઈ જવા નીકળ્યો. જતી વખત મોટાભાઈઓને તથા આલીઓને પ્રણામ કરતાં તેને આ વખતે છવ ઉપર આજ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એ મિત્ર.

વિનાયક અને જયંતિલાલ બંને આજ સાત વર્ષ થયાં એકજ ઠેકાણે અભ્યાસ કરે છે. બંનેએ સાથે જ કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. બંનેએ એટ્રિકની પરિક્ષા પણ સાથેજ પસાર કરી હતી. હમણાં પણ તેઓ કોલેજના બોર્ડીંગમાં એકઠા રહે છે. બંનેનું સુવા બેસવાનું એક જ ઠેકાણું છે. જ્યાં જાય ત્યાં તે બંને સાથે જ જાય છે. રજા પડતાં બંને સાથે જ ગામ જવા નીકળે છે. બંનેનો સ્નેહ ધણીજ ગાઢ બન્યો હતો. સગા ભાઈ કરતાં પણ અઢેકને વધારે આહતા હતા. તેમાં પણ વિનાયકની પત્ની સરસ્વતી એ જયંતિલાલના ગામની હતી, એટલું જ નહિ પણ તેની સગી પણ થતી હતી. તેણી સગપણમાં જો કે તેની દૂરની ખેન થતી હતી પણ જયંતિલાલ તેને સગી ખેન પ્રમાણે ચહાતો હતો. આણી તરફ જયંતિલાલની પત્ની શારદા વિનાયકની સગી હતી. બીજી બધી બાબતમાં પણ બંનેની રિયતિ સરખી હતી. જયંતિલાલના બાપ ધણા શ્રીમંત હતા. અને પંડિતજીની રિયતિ પણ સારી હતી. તેથી વિનાયકને ગરીબી એટલે શું તેનો સ્વપ્નમાં પણ અનુભવ થયો નહોતો. તેઓને અઢેકને ઘેર જવા આવવાનો તથા મરજી મુજબ રહેવા કરવાનો પણ સીવાજ હતો. માથેમાથે બંનેનો એક બીજા તરફનો સ્નેહ દિવસે દિવસે અકસ્મિત રીતે વૃદ્ધિ પામતો હતો.

વિનાયક મુંઝાઈ આવ્યો તેને બિન્ને દિવસે સાંજના કરવા

જતાં રસ્તામાં જયંતિલાલે ધરની બાબતની વાત કાઢી. તેની સાથે જ રોજ આનંદમાં રહેનારી વિનાયકની મુદ્રા ખિન્ન બની. તે જોઈને જયંતિલાલ દિલગીર થયો. તેણે કહ્યું, “આ વખતે કાંઈ ધર તને માફક આવ્યું નથી. મોંઘા ઉપરનું તેજ પણ ઉડી ગયું છે—”

વિનાયકે એક મોટો નીસાસો નાંખ્યો અને બોલ્યો: “નહિ માફક આવવાનું શું છે? ઇશ્વરની કૃતિને માન આપવું જ જોઈએ. તે સામે તેમાં સંતોષ માનીને રહેવું. કારણકે તેનું કરવાનું આપણા હીનને ખાતરજ હોય છે. આપણે અજ્ઞાન મનુષ્ય, આપણને એની ખીલકુલ સમજ પડવાની નથી. આપણે આપણા મનને નકામું દુઃખ દઈએ છઈએ.”

આ જવાબથી જયંતિલાલ સમજી ગયો કે વિનાયકના મનને ખરબા લાગે એવો કાંઈ પણ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ. તેણે મુઠ્ઠયું: “સરસ્વતીની તળિયત તો સારી છે ને.”

“હા.”

“હીક, અને છોકરાંઓ ખુશીમાં છે કે?”

“બધા મજામાં છે.”

“બા અને બાપાજી?”

“શારીરિક પીડા તો કાંઈ નથી?”

“ત્યારે શું માનસિક પીડા છે કે?”

“હા. માનસિક પીડા તો તેઓને અત્યંત ભોગવવી પડે છે.”

“તે શાને માટે?”

“તે કહેતાં હાલું જ દુઃખ થાય તથા શરમ લાગે એવી વાત

છે. પણ તને કહ્યા શિવાય મારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી." આટલું કહીને વિનાયક સ્તબ્ધ રહ્યો.

આ જોઈને જયંતિલાલ બોલ્યો: "જે થયું હોય તે ખુલ્લા મનથી કહે. હું કંઈ પારકો નથી."

વિનાયકે ગંભીર ચહેરે પોતાના ઘરની એકંદર હકીકત ધીરે ધીરે કહી. પોતાના મોટા ભાઈઓ અને બાબીઓ માથાપનું ધડીએ ધડીએ કેલું અપમાન કરે છે, તથા તેઓને આખો દિવસ કેવા હેરાન કરે છે, કોઈનો પણ ધાક નહિ રહેવાથી ઉચ્છ્રંખળ બનેલી બાબીઓ પોતાની પત્નીને નહિ સંમળાય તેવા ચપ્પ કહી કેમ રડાવે છે, ભાઈઓ ભાઈની તકરાર પતાવવાને તેણે પોતે કેવા પ્રયત્નો કર્યા તથા તેનું પરિણામ શું આવ્યું, બંને મોટાભાઈઓએ તેને કેવી રીતે ધુનકાવી નાંખ્યો, વગેરે દરેક વાત તેણે જયંતિલાલને કહી. છેવટે તેણે કહ્યું "હવે ઘરમાં સુખ ખીત્રકુલ રહ્યું નથી, અને ઘેર જવાની મરજી પણ થાય તેમ નથી. પણ જયંતિલાલ ! તને શું કહું, બા, અને બાપાજીનું ઉદ્ધવિગ્ન મન અને દુઃખી ચહેરો જોઈને, તેઓના આંખમાં પાણી જોઈને, જીવ ઉડી જાય છે ! તે વિચાર મનમાં આવે એટલે આખો દિવસ તકરાર થતાં પણ ઘર ફરીથી એક વખત જવાનું મન થાય છે."

"પણ તેમને એમ કરવાનું કારણ શું ?"

"તે આપણને કેમ સમજાય ?"

"દરરોજ તકરાર થાય છે કે ?"

"દરરોજ શું ? દર ધડીએજ કહેતી !"

આ હકીકત સંભળીને જ્યંતિલાલ અંદરનું એકંદર કારણ સમજી ગયો. વિનાયકને માટે તેને ધણું જ ખોટું લાગ્યું. તે બોલ્યોઃ “એ એમજ થવાનું. વિનાયક, તને ખોટું નહિ લાગે તો હું કહું કે તારા મોટાભાઈ અને વચટ બાઈ એ બંનેને સારા શિક્ષણનો લાભ ખીલકુલ મળ્યો નથી. સારા સંભવિત માણસોની સાથે તેમને ખીલકુલ પરિચય નથી. કોણી ઠાકરડાઓ તેના રોડી ! અને હલકા માણસોની સાથે રાત દિવસ વાતો કર્યા કરે. તેથી તેમની રીતમાત્ર પણ તેવીજ થઈ છે. નીચની સોમતથી તેમની મનોવૃત્તિ પણ નીચ થઈ છે. મનના મોટપણુ ને ઉદારતાનો લય થઈને તેમનું મન કુદ્ર બન્યું છે. સ્ત્રીઓને વખતો વખત સદુપદેશ આપીને કેમ ધાકમાં રાખવી, કેમ સારી વૃત્તિવાળા કરવી, તેની તેઓને ખબર નથી. સ્ત્રીઓ ધાક વગરની થવાથી ઉચ્છૃંખણ બને છે ને તેથી ધરની કેટલી પાયમાલી થાય છે ? સુખમાં રહેનારા કુટુંબમાં પછી કલીનો પ્રવેશ કેમ થાય છે. પોતાના છોકરાંનાં કુમળાં મગજ ઉપર એને લીધે શું પરિણામ થાય છે, એ બધું સમજવાની તેમનામાં ખીલકુલ શક્તિ નથી.”

જ્યંતિલાલે ચિત્રેલું પોતાના મોટાભાઈનું ચિત્ર જોઈને વિનાયક દિલગીર થયો. તે વ્યાર્કુળ મનથી બોલ્યોઃ “તેઓ આચારથી છોકરાંઓને કેવી રીતનું શિક્ષણ આપે છે, તે તું જાણે તો તને નવાઈ લાગ્યા વગર રહે નહિ. કેરી વેચનારાના ટોપલામાંથી તેને ખબર નહિ પડે એમ કેરી લાવ, કોઈની પાસેથી જમરૂખજ ચોરી લાવ, કોઈ કંઈ ચીજ ભૂલી ગયું હોય તો તેજ પચાવી દે, આવો પાક તે ખીચારાં અત્યાંત છોકરાંઓને રોજ આપે છે ! પછી એ બગડે એમાં તે છોકરાંઓનો શું વાંક ? આ ઉપર હું એક દિવસ અમારા માથું

હવેર બહુ ખીજવાયો ને તેને બે તમાચા પણ માર્યા. એટલે મારા બાબી સાહેબે એવું ગજવી મુક્યું કે ન પુછો વાત ! બે કલાક લગણ એક સરખું ચાલ્યું. ને કહેવા લાગ્યાં કે “ હેત કરીને કોઈ દિવસ ભત્રીજાને ખાવાનું આપવાનું સુઝે નહિ, પણ વગર કારણે પારકા છોકરાને મારીને તેનો જીવ લેવા બધા તૈયાર ! હું તો આ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયો, મોટાભાઈને કાને આ વાત નાંખી પણુ તેમને ખરીજ લાગી નહિ ! ”

“ નહિં જ લાગે ! મોટા થયા પછી જ ધંધો કરીને પોતાનો નિર્વાહ થવો જોઈએ તે ધંધાનું જો માખાપે નહાનપણથી શિક્ષણ નહિ આપ્યું તો પછી પોતે દુરજ બજાવી એમ કોણ કહેશે ? એવા સત્કર્મની તું આડે આવ્યો, તો તને ગાળ નહિ દે તો ખીજું શું કરે ? તેને લીધે ખીજાને કેટલી હેરાનમતી ભોગવવી પડે છે, તેની તે લોકોને કલ્પના પણ આવતી નથી. વિનાયક, તારા મોટાભાઈની વાતનો વિચાર આવે છે એટલે મને હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી ? ગયા મેં મહીનાની રજામાં હું તારે ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે કેટલાંક વર્તમાનપત્રો મેં મારી સાથે લીધાં હતાં. વખત મળે હું વચ્ચે વચ્ચે તે વાંચતો હતો. આ જોઈને તારા મોટાભાઈએ મને એક દિવસ પૂછ્યું : ‘ આ વાંચ્યાથી તમને શું મળે છે ? કાગળમાં નકામો પૈસો ખાલવો ! ’ આ સાંભળીને મને ખરેખર હસવું આવ્યું. મેં કહ્યું : ‘ કમ ? બધે શું ચાલે છે તેની સમજ પડે ને ગામે ગામની માહિતી મળે. ’ આ સાંભળીને તારા મોટાભાઈ બોલ્યા : ‘ અમે આજ સુધી એવી પંચાતીમાં પડ્યા નથી, પણ એના વગર અમારું કંઈ અટકી પડ્યું હોય એમ બન્યું નથી ગામે ગામનો હેવાલ બાણીને તમને શું

લાભ મળે છે ? આપણા ધરનો હેવાલ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તીએ એટલે બસ.' આ ઉપદેશ સાંભળીને હું મનમાં ને મનમાં હસ્યો ને નીરાંતે બેઠો. ફરીથી જવાબ આપવાની ખટપટમાં પડ્યો નહિ. વિના-યક ! હવે તુંજ કહે કે એવાં માણસો પોતાના છોકરાને ખીજું સાં રું શિખવે ? તેઓ તો ઉત્તર પૈસા ખર્ચ્યા વગર કેરી, જમરખ, અને ખીજી ચીજો મળતી જોઇને છોકરાં ઉપર ખુશ થાય ? ”

“ યાય છેજ એમાં કંઈ વાંધો નથી આવી એ લોકોની રીત જોઇને મારી અફલ પણ બહેર મારી જાય છે. અગાડી શું થશે તેના વિચારથી મારું મન બહુ દુઃખી યાય છે. તેથી વારંવાર ઘેર જઈજ નહિ એમ મને યાય છે. ”

“ તારી મહેનત એ જાગતમાં સઘળી ફેગટ જશે. તું તેઓના સારાને માટે કહેશે પણ તેઓ તેનો ઉંઘો અર્થ કરશે. સ્ત્રીઓના અઢાવક્ષથી તારા બાઈઓ નદારાં કામ કરવા તૈયાર થયા છે. તેઓને તારા ઉપદેશની જરા પણ અસર થવાની નથી. તેથી તારે નીરાંતે એસવું એમાંજ સાં છે. એવા વાતાવરણમાં ઉછરેલાં છોકરાં અગાડી મોટા થયાં પછી જ્યારે એ લોકો ઉપરજ હાથ ઉપાડશે, માખાપનો ધાક નહિ રાખતાં ઉલટા તે લોકોનેજ ધમકાવશે, ચોરીઓ કરીને કેદમાં જશે-માખાપતું નામ બોળશે, ત્યારેજ તેઓની આંખ ઉધડશે ને તને માફ કરશે ! ”

“ એ જાણતી શીકરજ મેં છોડી દીધી છે. પણ બા અને ખાખાજીને આ ઉમ્મરમાં જે હેરાનગતિ ભોગવવી પડે છે તેનું નિવારણ કરવાને શું ઉપાય કરવો ? અને સરસ્વતીની-”

“ ઉપાય શું કરવાનો ! હજી શું યાય છે તે જો ! સરસ્વ-

તીનો કાગળ આવશે એટલે બધી હકીકતની ખબર પડશે. માણસ કેટલી નીચ વૃત્તિનો બનશે, કેવાં દુષ્ટ કર્મો કરશે, તે કહી શકાય નહિ ! બસ પોતાની સ્ત્રી અતિથય ડાહી-વિવેકી-સદ્ગુણી હોય, તેમ તેને ખુશ રાખવાને માટે પોતાનાં માખાપ, ભાઈ બાન્ડુ સર્વને હેરાન કરવા તૈયાર થયા છે, એમાં એમને શરમ લાગવાની નથી ! ”

“ ખરી વાત છે. શરમ ! અરે, તે તો તેનાથી બહીને ક્યારની નાસી ગઈ છે. મોટાભાઈ એટલે આપણા બાપની ખરોબર, તેમના વિરુદ્ધ બોલવાનો પ્રસંગ આવે એટલે આપણું કેટલું દુર્ભાગ્ય ! આજ સુધી હું તેમની સાથે બહુ બોલતો નહોતો; તેથી તેમના સ્વભાવની મને ખરોબર ખબર નહોતી પરંતુ આ વખતે જે ત્રણ દિવસ તેના મોંઢામાંથી બહાર પડેલાં જે મુક્તાફળો મને મળ્યાં, તે યાદ આવે છે ત્યારે મનમાં ધણુંજ દુઃખ થાય છે, અને શરમ પણ લાગે છે. મોટા-ભાઈને મોઢેથી આવી વાતો સાંભળીશ એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું ! ”

“ તે જવા દે હવે, થયું તે તો થયું. એ કાંઈ હવે નહિ થયું હોય એમ થવાનું નથી; પણ આગળ શું કરવું તેનો વિચાર કર. અત્યારથી તું સાવધ થઈને ચાલીશ તો સાફ, નહિ તો એમાં કંઈ સાંફ થવાનાં ચિન્હ મને દેખાતાં નથી. મૂર્ખ શત્રુ મને તે ધણોજ ખરાબ ! જેને પોતાનું હિત અહિત શામાં છે તે સમજાય નહિ, અગર તે પોતાને કેટલું અનિષ્ટ કર્તા છે તેનો વિચાર કરે નહિ, એવા માણસો શું કરશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, તેઓ કોઈ પણ કામ કરતાં બહીવાના નથી. અને એક વાત હું તને કહું તે યાદ રાખજે. વખત કવખતે તેમને ખોટું મહત્વ આપીને તેમની આમળ સ્તબ્ધ

બનતો નહિ. કેમકે જેને સારા વર્તનની કિંમત નથી, તેમને નકામું મહત્વ આપીને ફાયદો શો? ઠાઠા થતુનું કરેલું અપમાન સહન કરે તો તે મનમાં તો શરમાય; પણ જે મૂર્ખનું અપમાન જે મુજે મહોડે સહન કર્યું તો તે એમજ સમજે કે તેમની સામા બોલવાની આપણામાં હોમતજ નથી અને તેથી તે વધારે ને વધારે પીછે લે. આ દુનિયામાં આપણા જેવાજ બધાં લોકો છે, એમ તું ધારતો હોઈશ પણ એમાં તારી ગંભીર ભૂલ છે, એટલુંજ નહિ પણ એ તને નુકશાનકારક છે. એવા વિચારથી તું વારંવાર એ દસાયા વિના રહેવાનો નથી. એ મારા બોલ યાદ રાખજો. ”

વિનાયક એક ચિત્તે પોતાના મિત્રનું બોલવું સાંભળતો હતો. પોતાના ભાઈઓની બાબતનો તેનો પહેલાનો અભિપ્રાય ધીરે ધીરે બદલાતો હતો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પત્ર અને જવાબ.

મુંબઈ આવ્યા પછી કેટલેક દિવસે વિનાયકે પોતાની પત્નીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:

“ પ્રિય સરસ્વતી !

“ તને લાગતું હશે, કે, અહીંયાં આવીને તરત પત્ર લખવાનું

“કપ્પલ કરેલું તે હું જૂલી ગમેો હોઈય પણ તેવું કંઈજ નથી. તારી
 “બાબતનો વિચાર આવે છે એટલે મન ચિંતાતુર બને છે ને પછી
 “શું લખવું, તે સુઝતું નથી. આને લીધેજ આજ કેટલાક દિવસ
 “યયા પણ પત્ર લખવાતું બન્યું નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં બાપાજી અને
 “બાને કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડે છે, કેવાં માનસિક કષ્ટો ભોગ-
 “વીને દિવસ પસાર કરતા હશે, અને તને પણ કેટલી હેરાનગતિ
 “ભોગવવી પડતી હશે, એની શીકરમાં મારું મન ખિન્ન રહે છે, ને
 “બીજું કંઈ પણ સુઝતું નથી. અહીંયાં આવ્યા પછી એક પગ
 “પણ એવી નથી કે જે પળમાં તું યાદ આવ્યા વગર રહી હોય.
 “આટલા દિવસમાં ચોપડીનાં એ પાનાં પણ વાંચ્યાં નથી. આ ઘરની
 “ચિંતા મારા અભ્યાસમાં લથુંજ નુકસાન કરે છે; પણ પાછું એમ
 “લાગે છે, કે, એવી અનિવાર્ય વાતને માટે નકામી ચિંતા કરવામાં
 “શું માલ? ઇશ્વરકૃપાથી તમે બધા આજ સુધી ખુશીમાં હશો.
 “વધારે એાછું કંઈ પણ બન્યું હશે નહિ. આ વખતે મેં ઘેર જે
 “બધું જોયું, તેનો વિચાર મનમાં આવે એટલે મગજ ગુમ થઈ
 “જાય છે, અને એવી મુશ્કેલીમાં તને શું ઉપદેશ આપવો, કયે રસ્તે
 “ચાલવાનું કહેવું, એ મને પોતાનેજ સુઝતું નથી? ઘરનાં માણસો
 “એટલી નીચ વૃત્તિનો સ્વીકાર કરશે, માબાપની સેવા કરવાને બદલે
 “ઉદ્દેશો તેમની સાથેજ કંકાસ કરશે, ભાતભાવ વિસરી જશે, એવું
 “મેં હજી ધાર્યું નહોતું. ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ એવી નીચમાં નીચ
 “છપ્યાં વૃત્તિના ભોગ થઈને પોતાના પતિના મનમાં ન ઘટે તેવું
 “બરવા તૈયાર થશે, અને પોતાનાં પૂજ્ય સાસુ સસરાનો તીરકાર
 “કરીને તેમનું વારેઘડીએ અપમાન કરવા ઉશ્કેરાશે, એમ આજ

“ સુધી હું ધારતો નહોતો. અને તેજ પ્રમાણે સરળ રીતે ચાલના-
 “ રાની સાથે ખરાબ રીતે ચાલવામાં, પ્રેમનો બદલો દેષે વાળવામાં,
 “ વિનય અને નમ્રતાથી બોલનારાને કઠોર ભર્મભેદક શબ્દોથી પ્રત્યુત્તર
 “ આપવા વડીલ ભાઈઓને ચોગ્ય લાગશે, એમ પણ મને લાગતું
 “ નહોતું. આ દુનિયામાં અતિશય નીચતા બરેલી હશે, એવું મેં
 “ મુદ્દલ ધાર્યું નહોતું. અને વિશેષે કરીને આવું બહુ આપણાજ
 “ ઘરમાં, મોટાભાઈઓમાં અને બાલીઓમાં એ જોવાનો વખત આ-
 “ વશે, એવું મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું !

“ હવે એ વાત જવા દે, તેને ફરી ફરીને ઉકેલવામાં માલ
 “ નહિ ! હું હવે તને બે બોલ કહું તે ધ્યાનમાં રાખજો. આજ લગણુ
 “ હું જે ઉદ્દેશથી તને શિખામણુ આપતો હતો, તેવી શિખામણુ હું
 “ આજના પત્રમાં આપી શકતો નથી, એ મારું કમનસીબ સમજું
 “ છું. આ પહેલાં મેં તને અનેક વખત કહ્યું છે ને આજે પણ
 “ કહું છું કે તું તારી જોડાણીઓને માટે કદિ પણ ખોટો વિચાર
 “ મનમાં લાવતી નહિ. તેના ઉપર પહેલાંના જોવોજ પ્રેમ રાખજો,
 “ તેમનાં છોકરાંઓને અંતઃકરણપૂર્વક ચાહજો; પણ તે પ્રેમ હવે
 “ બહુ બહાર બતાવતી નહિ. કારણકે તું તેને કાંઈ સહ્યુદ્ધિથી
 “ આપવા જઈશ, તે તેઓ દુર્ઘુદ્ધિથી તું આપે છે, એમ માનશે; ને
 “ તેથી લડાઈ ઉપસ્થિત થશે. તું ફક્ત નાનુંને ઉચકીને ફરે તેટ-
 “ લાજ અપરાધથી તે અગ્નિ બાળકને માર આપો પડે છે. તેથી
 “ એવી સ્થિતિમાં તેના ઉપર પ્રેમ ન કરવો તેજ સાઈ. આગળ
 “ પાછળની સ્થિતિ જોઈને ચાલવું. જે અમૃતપાનની ઈચ્છા કરતા
 “ નથી, તેને તે જો બળજબરીથી પાઓ તોપણ તે વિષ પ્રમાણે

“ થુંકો નાંખશે. કોઇને પણ મોંહું આપતી નહિ. કોઇ તીરસ્કાર કરે
 “ તો નમ્રતાથી સહન કરજે, એ પ્રમાણે તું ચાલીશ, તોપણ તેમના
 “ ત્રાસથી તું તદન મુક્ત થઇશ એમ તો હું ધારતો નથી; પણ એને
 “ લીધે થોડી તકરાર ઝાઝી થશે. કારણકે મને ખાત્રી છે કે તું તેના
 “ બોલવાનો જવાબ નહિ આપશે તોપણ તે પુષ્કળ ગાળ દીધી એમ
 “ ખોતાના પતિને કહ્યા વગર તેઓ રહેવાનાં નથી, પણ જે તે તે
 “ કોઠેને જરા પણ જવાબ આપ્યો તો તેઓ તરતજ ઉછળશે, ને
 “ કહેશે કે તે નહિં બોલાય તેવી ગાળ દીધી, તેમને મારવાને હડી,
 “ નથા તેમના છોકરાંનું નામ દઇને પણ ગાળ દીધી ? માટે હું એટ-
 “ લુંજ કહું છું કે તેમનો ત્રાસ બોલ્યા વગર સહન કરજે, કોઇને
 “ પણ સામે જવાબ આપવાની ખટખટમાં પડતી નહિ.

“ બા એને બાપાજીની સેવા ચાકરી કરવાનો સધળો બાર હવે
 “ તારે ચિર છે, એ કદી ભૂલતી નહિ. બીજાં બધાં કામ બાબુએ
 “ મુકીને તેમને જેમાં સુખશાંતિ મળે તેવું કરજે. કંઈ વધારે ઝાણું
 “ બને તો તેની વીગતવાર હકીકત લખતી રહેજે. મારા અબ્યાસને
 “ નુકસાન પહોંચશે, અગર હું દિલગીર થઇશ એ વિચારથી કંઈ-
 “ પણ વાત છુપાવતી નહિ. એમ કરીશ તો મારા મનને વધારે
 “ શીકર થશે. કેમકે અંતઃકરણમાં જે એક વખત સંશયને જગા
 “ મળે તો પછી શાંતિ ત્યાંથી ચાલીજ નામ છે. પછી કલ્પિત વાત
 “ ખરી માનીને મન અતિથય ચિંતાગુર બને છે વારતે દરેક આપત
 “ જેવી બને તેવી વિગતવાર લખતી રહેજે. એમાં જરાપણ છુપા-
 “ વતી નહિ.

“ હવે વધારે શું લખું ? એકજ વાત કહું છું કે આખો
 “ દિવસ આંખમાં આંસુ આણીને મનને કષ્ટ આપતી નહિ. આનં-
 “ દમાં રહેજે.

“ લી. તારો હમેશનો,

“ વિનાયક.”

આ પત્રનો સરસ્વતી તરફથી નીચે પ્રમાણે જવાબ મળ્યો.

“ પરમ પ્રિય બહાલા પ્રાણનાથ !

“ તમારો પત્ર પહોંચ્યો, વાંચી મળ્યા સમાન આનંદ થયો છે.
 “ તમારા પત્રથી મને સ્વર્ગ મળવા જેટલો હર્ષ થાય છે; મારા શુષ્ક
 “ હૃદયમાં અમૃતનો વર્ષાદ થાય છે. પત્ર વાંચ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ
 “ સુધી કષ્ટ શું છે તેની ખબર પડતી નથી. જેઠાણીના હૃદયમેઠક
 “ વચનો પણ મને ધણાં લાગતાં નથી. બધી વાતો જૂલી જમને સુખ
 “ સમુદમાં તરવા માંડું છું ને મારા વિચાર પણ સુખમયી બને છે;
 “ પરંતુ એકંદરે હું ધણીજ અભાગી છું; તેથી હું જે મનમાં ધારું છું
 “ તેથી ઉલટું જ બને છે. હું અહીંઆં આવી, ત્યારે તમારું હસતું
 “ મોઢું જોઈને, તથા સાસુજી અને સસરાજીના આનંદમય તથા સ્ને-
 “ હયુક્ત વચનો સાંભળીને મને જે આનંદ થયો તે કહેવું મુશ્કેલ
 “ છે. મને લાગ્યું કે મારા પૂર્વ જન્મના પૂણ્યથી જ આવું સુખી
 “ ધર મને મળ્યું. કારણકે એવાં સુખી કુટુંબો કવચિતજ મળે છે.
 “ હમણાં પણ સાસુજી અને સસરાજી મારી સાથે પહેલાં પ્રમાણે
 “ વર્તતા નથી. એમ નથી; ઉલટાં હમણાં તો તેઓ બંને જણ પહે-
 “ લાંના કરતાં પણ વધારે મારા ઉપર મમતા રાખે છે. પણ તેમના

“ મોંઢા ઉપર પહેલાંનું તેજ રહ્યું નથી. તેમનો તે આનંદ તદ્દન અદૃશ્ય
 “ થયો છે; પ્રકુલતાની છાયા પણ દેખાતી નથી. તેમનો તે આનંદ
 “ તદ્દન અદૃશ્ય થયો છે; પ્રકુલતાની છાયા પણ દેખાતી નથી. તેઓ
 “ બંને આખો દિવસ ખિન્ન અને દુઃખી દેખાય છે. સાસુજીની આં-
 “ ખમાં તો કોઈ કોઈ વખત પાણી પણ આવે છે. જો હું જરાક
 “ એ બાબતને માટે તેમને પૂછું તો તરત આંખ લુંછીને નહિં રે
 “ માંડી, હું શું કરવા રડવા બેસું ? ” એમ કહીને ઉલટાં તેઓ મારા
 “ મનનું જ સમાધાન કરવા માંડે. તેઓ નહિ બોલે પણ એમનું
 “ દુઃખ હું મારા મનમાં ભ્રમજીવું છું; પણ તેનો શો ઉપાય ? તેમનું
 “ દુઃખ દુર કરવું કંઈ મારા હાથમાં છે ? ”

“ તમે દરેક વાત જોવી અને તેવી લખજો એમ લખો છો.
 “ પણ હું શું લખું ? હજી ખરાબ વાતની સાથે જો એક પણ સારી
 “ વાત લખવાની હોય તો હું તે જણાવવામાં આધુપાધુ જોઉં
 “ નહિ. ફક્ત લડાઈ તકરાર અને રડવા કકલવાની હકીકત લખીને
 “ તમારા મનને દિલગીર કરવાનું લખતાં મને જીવ ઉપર આવે છે.
 “ પણ શું કરું ? હંશિરની આગા પણ એક વખત અમાન્ય કરું પણ
 “ તમારી આગા અમાન્ય કરવાનું મારાથી બને નહિ. પૂરમેશ્વરને હું
 “ કહું છું કે મને તેવી બુદ્ધિ કદિ આપતો નહિ. મારો ઈચ્છા તેમજ
 “ અનિચ્છા કંઈજ નથી તમારી ઈચ્છા તેજ મારો ઇચ્છા ને તમારી
 “ અનિચ્છા તે મારી પણ અનિચ્છા ! તેથી નાહજાજથી તમારા
 “ મયા પછીની જે જે હકીકત બની તે લખું છું.

“ આપણા મંત્રણભાઈની વહુનું સીમંત હતું તેની તમને
 “ ખબર હશે. સીમંતનું જમણુ કર્યું તે દિવસે અમને બધાંને નોતરાં

“ હતાં. મારો વિચાર જવાનો નહોતો, પણ સાસુજીના આમહથી
 “ માફ કરાવવાનું નહિ. સાસુજી તેમજ જોડાણીની સાથે મારે જવું
 “ પડ્યું. ત્યાંથી આવ્યા પછી મેં મારી સાડી પહાર મુકવા નાંખી
 “ સંજના હું લેવા ગઈ ત્યારે તે ખાસી એક હાથપૂર ફાટેલી ? મારી
 “ તે કિંમતી સાડી ફાટેલી જોઈને મારો જીવ ઉડી ગયો. સાસુજી એ
 “ જોઈને શું કહેશે તેની મને ખીજ લાગી. હવે શું કરવું, તેનો
 “ વિચાર કરતાં મેં છાનીમાની સાડીની ગડી કરી, અને સાસુજી નહિ
 “ જાણે તેમ પેટીમાં મુકવા માંડી. એટલામાં શારદા મારી પાછળ
 “ આવી અને ‘જેવા દેની એ સાડી કેવી છે તે ?’ એમ કહીને તેણે
 “ તે મારા હાથમાંથી છીનવી લીધી. તે ઉકેલી એટલે ફાટેલા ભાગ
 “ તરતજ તેની નજરે પડ્યો અને અચકાઈને તે મોટેથી બોલી : ‘આ
 “ શું ? આવી ભારે સાડીને આવું કોણે કર્યું ?’ સાસુજી પાસેજ હતાં,
 “ એટલે તેમણે આ બોલવું સાંભળ્યું. તેમણે સહેજજ ‘શું થયું, શા-
 “ રદા ?’ એમ પૂછ્યું. શારદાએ તે ફાટેલી સાડી તેમને બતાવી. તે
 “ જોતાંજ સાસુજી અમયમ થયાં, અને ક્રોધથી એકસરખું બળડવા લાગ્યાં
 “ તેમણે ક્રોધનું પણ નામ લીધું નહોતું. સાસુજીને બોલતાં સાંભળ-
 “ તાંજ મોટાં જોડાણી તથા વચલા જોડાણી બંને એની સામાં તુટી
 “ પડ્યાં, અને જે મોઢે આવે તે બોલવા લાગ્યાં. ખીચારાં સાસુજીએ
 “ ચોરડામાં જમીને રડવા માંડ્યું. થોડી વાર રહીને બંને જોઠા ઘેર
 “ આવતાંજ બંને જોડાણીએ મોટેથી રડવા માંડ્યું. અને નહિ ઘટે
 “ એવું મોઢેથી બોલવા લાગ્યાં. તે સાંભળીને બંને જણા ઉશ્કેરાયા,
 “ અને તેમને ગમે તેમ-અશ્લીલ તથા અમદ્ર શબ્દો બોલવા લાગ્યા.
 “ સાસુજીથી તે સહન થયું નહિ. તેથી તે બોલ્યાં : ‘અરે, તમે મરદ

“ યધને તે છોકરીને નહિ હોતે તેની ગાળ દેતાં તમને શરમ કેમ
 “ નથી લાગતી ? એના કરતાં તમે જન્મતાંની સાથે મુઆ હોત તો
 “ ફીક થાત ! ” આ બોલવાથી તો આગમાં તેલ રેડવા જેવું થયું.
 “ તે ચારે જણાંએ સામુજની સામા દાંત પીસવા માંડ્યું. એટલુંજ
 “ નહિ પણ મોટા જેઠે તો તેમના ઉપર હાથ પણ ઉગામ્યો ! આ
 “ જોધને સામુજ ગમરાયાં, અને તેઓ મોટે સાદે રડવા લાગ્યાં.
 “ એટલામાં લીખો દોડતો દોડતો જધને સસરાજીને બોલાવી લાવ્યો.
 “ આ બધો એકંદર બનાવ જોધને સસરાજી શોકમય યધને નીચે
 “ બેઠા. મને તો લાગ્યું કે તેઓ બેથુદ્ધ થયા કે શું ? આશરે અર્ધા
 “ કલાક સુધી તેઓ કંઈ બોલ્યા નહિ. પરંતુ બંને જેઠ તથા જેઠા-
 “ ણીઓનો લવારો હજી એક સરખો ચાલતો હતો. તેથી સસરાજીથી
 “ તે સહન થયું નહિ. તેમણે- ‘ તમારે ચુપ થવું છે કે નહિ ? ’
 “ એમ ગુસ્સાથી કહ્યું. મોટામાઘજી પાસેજ હતા, તે બોલ્યા:-
 “ આમ થવા માંડ્યું, ત્યાં ચુપ તે કોણ થશે ? આ સરસ્વતી ગમે
 “ તેને માથે ખોટું તહોમત મુકે છે, અને આ તેનું સાંમળીને તેને
 “ ગાળ નકામી દે છે. એનો કંઈ પણ બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. હું ખરું
 “ કહું છું કે, હું વગર કારણે કોઈનું સાંમળતો નથી ! ’ ‘ ખરેખર હું
 “ આજે એનો બંદોબસ્ત કર્યા વગર રહેવાનો નથી. જેનો વાંક હશે
 “ તેને હું ખીલકૂલ ક્ષમા કરવાનો નથી. એ યાદ રાખજો. ’ એમ
 “ ગુસ્સામાં બોલીને સસરાજીએ મોટાં જેઠાણીને તથા ગુલાબ બાબી-
 “ જીને પોતાની સામે બોલાવ્યાં. અને તેમને ધમકાવીને પૂછ્યું ‘ આ
 “ સરસ્વતીની સાડી કોણે ફાડી ? ખરું કહો, તમે ફાડી કે નહિ ? ’
 “ તે બંનેએ તે વાત નાકપુલ કરીને ગુસ્સામાં ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં.

“ ત્યારે સસરાજીએ માધુ, કમળા અને વિમળાને બોલાવ્યાં, અને
 “ તેની સામા ખીજવાઇને પૂછ્યું ‘ આ તમે સાડી ચામાટે ફાડી,
 “ તે કહો, નહિતર આજે તમને પુષ્કળ મારીશ. ’ આ સાંભળીને
 “ માધુએ રડવા માંડ્યું, અને કંઈ બોલ્યો નહિ. પણ કમળા રડતી
 “ રડતી બોલી ‘ દાદાજી, મને મારશો નહિ. મેં મારી મેજે ફાડી નથી,
 “ પણ બાના કહેવાથી ફાડી. મને મારતા નહિ, કહેશો તો જોટલી
 “ ફાડી છે તેટલી સાંધી આપીશ. ’ તેનું બોલવાનું પુરું થયું ન થયું
 “ એટલામાં તરતજ વિમળા બોલી હડી. ‘ મેં કંઈ સાડી ફાડી નથી,
 “ દાદાજી ! મેં તો ફક્ત તે ડબ્બી કુવામાં નાંખી છે, પણ તે હમ-
 “ છાંજ કાઢી આપીશ. ’ ‘ કેવી ડબ્બી ? ’ સસરાજીએ ચમકીને
 “ પૂછ્યું. કારણકે એ વાતની હજી કોઈને ખબર નહોતી. ‘ નાની-
 “ કાકીની વીટલીની ડબ્બી ! ’ વિમળાનો આ જવાબ સાંભળતાંજ
 “ હું તરતજ ઓરડામાં ગઈ, અને મંગળબાઈને ત્યાંથી આવ્યા પછી
 “ વીટલી કાઢીને મુકી હતી ત્યાં જોવા માંડ્યું. પણ તે કાંઈ ત્યાં
 “ જણાઈ નહિ. પછી વિમળાને લઈને કુવા આગળ ગઈ. વિમળાએ
 “ ક્યાં નાંખી તે ઠેકાણું બતાવ્યું. સસરાજીના કહેવાથી લીખાએ
 “ અંદર ઉતરીને ઘણી મહેનતે તે ડબ્બી બહાર કાઢી.

“ સસરાજી આ બધા બતાવ જોઈને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા.
 “ કમળા અને વિમળાનાં જોરથી કાન પકડીને ફરીથી એવું નહિ
 “ કરવા સમ્મત શીખામણ આપી, અને તેમના બાપની સામા કોધથી
 “ બોલ્યા: ‘ હવે તો તમે સમજ્યા કેની, કે કોનો વાંક છે તે ? ગધેડા
 “ જેવા ! તમને ભગવાને આંખ આપી છતાં આંધળા જેવા કેમ
 “ થાઓ છો ! તમારે જો સારા થયું હોય તો આવું નીચ વર્તન

“ ને વાંદરા વેણ છોડીને સારો ધંધો ઉદ્યોગ કરવા માંડો. તમારેજ
 “ હાથે તમારા પગ ઉપર કુહાડી મારો નહિ, ’ આ સાંભળીને મોટા
 “ જેઠ બોલ્યા: ‘ એમાં થયું શું ? છોકરાંઓએ મારની ખીકથી એકાદ
 “ વાત કબુલ કરી, એટલે શું અપરાધ થયો મનાય કે ? ’ વિમ-
 “ જાના બાપ પણ એમજ બોલ્યા. સસરાજી આથી બહુ ગુસ્સે થયા.
 “ તેમણે તે બંનેને ઝાટકી નાંખ્યા. પછી તેઓ પણ મોંઢામાં આવે
 “ તે સસરાજીની સામા બોલવા લાગ્યા. મોટાં જેઠાણી તથા ગુલાબ
 “ બાબીજી બંને મોટે ઘાંટે રડવા લાગ્યા.

“ બીજે દિવસે સવારે બંને જણા પોતાની બેરી છોકરાંને
 “ લઈને પોતાને સાસરે ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે સસરાજીએ તેમને
 “ ધણું સમજાવ્યા, પણ કંઈ એમનું માન્યું નહિ. છેવટે ‘ આ મારા
 “ ધોળામાં ધુળ નાંખો નહિ, એમ પણ વિનવીને કહ્યું, પણ તેની
 “ કંઈજ અસર થઈ નહિ. તેમનું બોલવું સાંભળ્યું નહિ, પણ ઉલટા
 “ તેમને ગાળ દઈને ‘ જીવ જશે તોપણ આ ધરમાં પાણી સુધાં
 “ પીવાનો નથી ને આ ધરમાં હવે પગ પણ મુકવાનો નથી ! ’ એવી
 “ પ્રતિજ્ઞા લઈને તે ચાલ્યા ગયા. જતી વખતે કપડાં તથા પોતાની
 “ ચીજો પણ બધી સાથે લઈ ગયા. સસરાજી અને સાસુજી ત્યારથી
 “ બહુ બોલતાં નથી. જરૂર પડે તેટલાજ શબ્દ બોલે છે, અને આખો
 “ દિવસ આંખમાંથી અશ્રુ ઝરે છે.

“ આ બધી વાતનું મુખ્ય કારણ હું યદ્યપ્ત એથી મને અત્યંત
 “ દુઃખ થાય છે. જો મેં તે ફાટેલી સાડી સંતાડી દીધી હોત, તો
 “ આવો અનિષ્ટ પ્રસંગ બનત નહિ. એને માટે આપની હું ક્ષમા
 “ માગું છું.

“ એક વાર તમે ઘેર આવી જાઓ તો સાહે. લખનાં લખનાં
 “ મારા હાથ પણ દુખવા માંડ્યા. મારે માટે ખીલકુલ શીકર કરશે.
 “ નહિ. વળતો વળત આપની ખુશાલીના પત્ર લખના રહેશે.

આપની આશાકિત,

“ સરસ્વતી ના પ્રણામ.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વધારે ખુલાસો.

સરસ્વતીનો પત્ર વાંચ્યા પછી વિનાયક અતિશય દિલગીર થયો.
 હવે અગાડી શું કરવું તે કંઈ સૂઝે નહિ. પથારીમાં પડીને તે ગાંઠાની
 માફક ઉપર નીચે જેવા લાગ્યો. એટલામાં જયંતિલાલ તેની પાસે
 આવ્યો ને જરાક હસીને પૂછવા લાગ્યો. “ વિનાયક ! આજે મેં
 એક ખુશાલીની વાત સાંભળી છે ! ”

પરંતુ તેના બોલવા તરફ ખીલકુલ ધ્યાન નહિ આપવા વિના-
 યક ખિત્ર અને નિરાશાજનક સ્વરે બોલ્યો : “ જયંતિલાલ, હવે મારું
 મુંઝાણ રહેવાનું પૂરું થયું ને ભણવાનું પણ પૂરું થયું ! ”

આટલું કહીને તે જરાવાર સ્તબ્ધ રહ્યો. પછી એક મોટા નિ-

સાસો નાંખીને ફરીથી બોલ્યો: “ એક બે દિવસમાં મારે ઘેર જવું પડશે. ”

જયંતિલાલના ઉપર શારદાનો પત્ર આવ્યો હતો. તે ઉપરથી તેને વિનાયકના ઘરની એકંદર હકીકતની ખબર પડી હતી. તેથી વિનાયકના આવી રીતના ઉદ્દગાર કાઢવાનું કારણ શું તે પૂછવાની આવશ્યકતા નહોતી. તોપણ “ ઘેરથી કંઈ પત્ર આવ્યો છે કે શું ? ” એવું તેણે વિનાયકને સહેજ પૂછ્યું. વિનાયકે સરસ્વતીનો આવેલો પત્ર તેના હાથમાં આપ્યો, અને પોતે કંઈજ બોલ્યો નહિ. જયંતિલાલે તે પત્ર ખરોખર વાંચ્યો ને પછી બોલ્યો: “ વિનાયક, આવા દુઃખમય પ્રસંગમાં પણ સરસ્વતીનું વર્તન જોઈને મૂંઝવે અતિશય આનંદ થાય છે. એવી સ્ત્રીઓ આપણા સમાજમાં વધારે હોત તો આવો દુઃખનો અનુભવજ આવત નહિ. ”

વિનાયક પોતાના પ્રિય મિત્રની સામે જોવા લાગ્યો. એ જોઈને જયંતિલાલ બોલ્યો: “ તેની મારે કોમતી સાડી ફાડી, વીટલી પાણીમાં નાંખી દીધી, તોપણ તે દિવસના બનેલા એકંદર અનિષ્ટ પ્રસંગને માટે પોતાનેજ દોષિત સમજે છે ! એવી સરળ અને કુમળા મનની સ્ત્રી મેં ક્યાં પણ જોઈ નથી ! મારે કાને જે વાત આવી છે તે હું તને કહું છું; તે તું સાંભળીશ તો તને વધારે લાગશે. પરંતુ એવી સ્થિતિમાં શુભ રાખવું એ મને ઠીક લાગતું નથી. સરસ્વતીએ લખ્યું તે કરતાં પણ વધારે બનેલું છે. તારું મન વધારે દિલગીર થાય તે જાણીને તેણે વધારે કંઈ લખ્યું નહિ હોય. પણ તું નિરાંતે બેસ, હું તને એકંદર હકીકત કહીશ. ”

વિનાયકનું માથું ફરવા માંડ્યું. મન અકળાવા લાગ્યું. એકાદ

નિરપરાધી મનુષ્યના ઉપર ખુનનો અપરાધ મુકીને તેને ન્યાયાધિશની સામા ઉભો કર્યો હોય, ને ન્યાયાધિશના હાવાનો નિકાલ કહેતી વખતે તેના મનમાં જેવી અવર્ણુનિય વ્હાકુળતા ઉત્પન્ન થાય, તેવીજ વ્હાકુળતા વિનાયકના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. હમણાં એકજ મિનિટમાં આપણને કંઈ ભયંકર વાત સાંભળવી પડશે, એ વિચારથી ગાંડાની આક્રમક તેનું મન ચંચળ બન્યું હતું. તે બોલ્યો: “ શું થયું તે ઝઠ બોલ ? ”

જયંતિલાલ શાંતિથી બોલ્યો: “ વિનાયક, એમ અધીરો થા નહિ. શાંત ચિત્તથી સાંભળ. સાડી કાણે ફાડી તે બાબતનો પ્રથમ વાદવિવાદ શરૂ થયો. પછી જ્યારે તારા બાપાજી ઘેર આવ્યા અને તેમણે બરોબર તપાસ કરીને બે ગુનેહગાર પકડયા ત્યારે તારી બા તારી બંને બાબીઓની સામા બહુ બોલ્યાં એટલે પછી પૂછવાનું રહ્યુંજ નહિ ! તેમણે પણ સાસુજીની પૂજા કરવામાં કંઈજ બાકી રાખ્યું નહિ. તારા બંને બાઈઓ મુઝે મહોડે ઉભા હતા. આ પ્રમાણે કંકાસનો અમિ ધીમે ધીમે વધારે સળગવા લાગ્યો. આથી તારા બાપાજીએ ધમકાવીને તારી બાને ચુપ રહેવા કહ્યું. અને તે ચુપ રહ્યાં. પણ તારી બાબીઓ કંઈ બોલતાં બંધ થયાં નહિ. તેઓની જીભ તો વધારે ને વધારે ચાલવા લાગી કાને સંભળાય નહિ, એવા ચબ્દો તેઓ બોલવા લાગ્યાં. તારી બા છેવટે નિરાશ થઈને રડવા લાગી. એ જોતાંજ સરસ્વતીની આંખમાં પાણી આવ્યાં, અને તે તારી બંને બાબીઓના પગ પકડીને બોલી: “ બાબીજી, જીઓની સાસુજી રડે છે તે; હું તમને પગે લાગીને કહું છું કે તમે સાસુજીને ખિચારાને કંઈ કહો નહિ, એમાં એમનો કંઈ વાંક નથી. ” સરસ્વ-

તીની વિનવણીથી તેની જ્ઞાણીઓને દયા આવવાની તો ખાબુએ રહી. પણ ઉલટા પોતાનો પગ છોડવવાનો ઢાંગ કરીને તે અંડાળ-ણીએ તે સુકુમાર છોકરીની છાતીમાં ધબ દબને લાત મારી ! અને મોંદું વાંકુચુંકું કરીને બોલી : “ બહુ થયું ! એટલું બધું હેત ખતાવવાની ક'ઈ જરૂર નથી. પહેલાં પોતે આગ લગાડી અને પછી પાણીનો ધડો લધને દોડવું, એ શું ? મંગળાની લાતથી સરસ્વતી ભીંતની સાથે અફળાઈ, અને તેના માથામાં મોટો ધા પડ્યો ને તેમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. ”

બોલતાં બોલતાં જ્યંતિલાલની આંખમાં પાણી આવ્યાં. આ વર્તમાન સાંભળીને વિનાયકે મોટા મોટા નિસાસા નાંખવા માંડ્યા. પરંતુ એક અક્ષર સુધાં તે બોલી શક્યો નહિ.

થોડીવાર અટકીને જ્યંતિલાલે ફરીથી બોલવું શરૂ કર્યું : “ શા-રૂઠા તે વખતે ત્યાંજ હતી. સરસ્વતીની આ અવસ્થા જોઈને તેણે તારી બાને તથા બાપાજીને તરતજ ખૂમ પાડી. તેઓએ દોડતાં આવીને સરસ્વતીને સાવધ કરી અને તેનો ધા ધોધ નાંખીને તે ઉપર ઝંરોળર પોટો બાંધ્યો. વિનાયક, શું કહું ? સરસ્વતીની આવી સ્થિતિ જોઈને પણ તારા ભાઈએ પોતાની પત્નીને એક અક્ષર પણ કહ્યો નહિ. તારા બાપાજીને આથી અતિશય ગુસ્સો આવ્યો, તેમણે તારા મોટાભાઈની તથા ભાઈની ઝડતી લીધી. ‘ હમણાં ને હમણાં તમ તમારું કાળું કરો ! અને અહીંઆથી ચાલ્યા જાઓ, ’ એમ બાજીને કહ્યું. પણ તેમને ક્યાં તેની યરમ હતી ? ‘ હા, હા. જઈએ છીએ, તેમાં છે શું ? ’ એમ વૃદ્ધ મુરબ્બીની સામા જવાબ દબને તેઓ તરતજ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. બાંધાબાંધ શરૂ કરી. તે રાતે

છોકરાંઓને પણ ખાવાનું ખીલકુલ મળ્યું નહિ; કોઈ જો ગરબડ કરે તો તેને તરતજ તમાચા અને ધપ્પાનો માર બરોબર મળતો હતો. તારી ભોળાઈઓએ ઘરમાં જે કંઈ હશે તે બાંધી દીધું. અને તારા ભાઈઓએ ઘોડાગાડીનો બંદોબસ્ત કર્યો. તે રાત્રે તારા બાપાજી, બા, સરસ્વતી એ ત્રણેમાંથી કોઈએ ખાધું નહિ, કેમકે છોકરાંઓને ભૂખ્યાં મૂકીને તેઓને જમવાનું કેમ ભાવે ? બીજે દિવસે પ્રભાતમાં ઉઠીને મા, બાપ તથા સરસ્વતી એ ત્રણેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વર્ષાવીને બધાં ચાલતાં થયાં. છોકરાંઓનું મન જવાનું નહોતું; પણ તેમને માર પડવાથી તેઓનું એમાં શું ચાલે ? નાનું તો છેવટ સુધી 'કાકી, કાકી,' કહીને એક સરખો રડતો હતો."

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હવે આનંદની વાત તે શું ?

વિનાયકે એક મોટો નિસાસો નાંખીને પૂછ્યું: "એ કામગીરી ક્યાંથી આવ્યો ?"

"આજે સવારની ટપાલમાં."

"શારદાએ એ વાત ક્યાંથી સાંભળી ?"

"તેણે કંઈ કોઈની પાછેથી સાંભળીને લખી નથી પણ તે તે વખતે ત્યાંજ હતી."

આ ઉપર કેટલીક વાર વિચાર કરીને પછી વિનાયક બોલ્યોઃ
“ હા, ખરોખર છે. સરસ્વતીના પત્રમાં શારદાનું નામ છે ખરું. સર-
સ્વતીને શું બહુ મોટો ધા પડ્યો છે કે ? ”

“ નહિ, તેમાં કંઈ શીકર કરવાની જરૂર નથી. હવે ધા રજા-
વવા આવ્યો છે. અને બહુ દુખતો પણ હવે નથી. ”

“ એ શા ઉપરથી ? ”

“ શા ઉપરથી એટલે ? પત્રમાં એ બધું ખરોખર લખેલું છે.
અને વિનાયક, ખીન્નું એક કહું કે જે સરસ્વતીની તળિયત ખરો-
ખર નહિ હોત તો તેણે પોતાને હાથે તને પત્રજ કેવી રીતે લખ્યો
હોત ? તું વગર કારણે એમ ગમરા નહિ. ”

આ છેવટની વાતથી વિનાયકને ઘણી ધીરજ આવી. હવે એ
એકલો જ પોતાના દુઃખની બાબતમાં વિચાર કરે તો સાફ એમ
લાગવાથી જયંતિલાલ ધીરે રહીને ત્યાંથી ઉઠી ગયો. અતિથય ચિંતા-
થી વ્યાપ્ત બનીને તે તેમજ કેટલીક વાર સુધી બેસી રહ્યો. મંધ્યા-
કાળે રજા પડતાં જ પાછો જયંતિલાલ ત્યાં આવ્યો. ઘણીવાર સુધી
વિનાયક કંઈજ બોલતો નથી તે જોઈને “ ચાલ, આપણે થોડીવાર
બહાર ફરી આવીએ, ” એમ જયંતિલાલે તેને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.
વિનાયકે કેટલીક વાર હા-ના કહી, પરંતુ છેવટે જયંતિલાલની સાથે
બહાર નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં બંને જણા “ મલખાર હીલ ” ઉપ-
રના બાગમાં જઈને બેઠા. ત્યાં આગળ ખીજ પણ ઘણા લોકો ફરવા
આવ્યા હતા. કેટલાક લોકો ગપ્પા મારતા હતા, ત્યારે કેટલાક હી-
લી, હા-હા, કરીને હસતા હતા. એક બાંકડા ઉપર ચાર પાંચ તરણ
વિદ્યાર્થી કાંઈક મોટે ઘાંટે વાદવિવાદ કરતા હતા. તેમનાથી થોડેક

ફર ફુલ ઝાડના છોડ આગળ કેટલાંક છોકરાઓ આનંદથી રમતાં હતાં. પરંતુ આપણા વિનાયક તથા જયંતિલાલને આ ગામ ગપા-ટામાં અને ગમતમાં કાંઈપણ રસ પડ્યો નહિ, તથા તે હસવા રમવામાં પણ કાંઈ મનને આનંદ લાગ્યો નહિ. તે બંને બાગને નાકે જઈને ત્યાં એક બાંક ઉપર બેઠા. આમ તેમની કેટલીક વાતો કર્યા પછી જયંતિલાલે શાંતિથી પૂછ્યું: “ત્યારે શું ? તે” ઘેર જવાનો વિચાર નક્કી કર્યો કે”

“હા, ઘેર જવાનો તથા કોલેજ પણ છોડવાનો એમ બંને વિચાર નક્કી કર્યા. હું જો આવે વખતે બાપાજી અને બાની પાસે નહિ જઈં તો તેમના દુઃખનો પારજ નહિ. માળાપને દુઃખ હમને સુનીવર્સિટીની પરીક્ષા પાસ કરી તો તેમાં આપણે અત્યંત અધર્મથી વર્ત્યા એમ ગણાય.”

વિનાયક પાકો વિચાર કર્યા વગર કંઈ વાત બોલે નહિ. અને તે પ્રમાણે એકવાર કરેલો નિશ્ચય પણ ફેરવવો એ જોવી તેવી વાત નહોતી, એ જયંતિલાલ સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી કોલેજ છોડવા બાળતની વાત તજીને બોલ્યો: “હજી તેનો વિચાર કરવાને ઘણો વખત છે; પણ શું તું ઘેર કોલેજ જવાનો છે ?”

“હા, કોલેજ મોડું કરવામાં માલ નહિ. આજે પાછો બાપાજીનો પત્ર આવ્યો છે. તેમાં તેમણે તાબડતોબ આવવાને માટે લખ્યું છે. જયંતિલાલ, ઘડપણમાં તેમને બિચારાને કેટલું દુઃખ !”

“બાપુ, એ તો બધો ઈશ્વરના ધરનો ખેલ છે. તારું જ જો, કે તારા બધા વિચારોની એકદમ કેવી નિરાશા ધઈ તે! ત્રણે બાપુઓ સાથે રહીને આનંદથી દિવસ પસાર કરીશું, આપણા હિંદુ લોકોની

અવિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિને લીધે આપણું ઘર કેવા સુખથી તથા આનંદથી પરિપૂર્ણ છે, તે બધાને બતાવી આપીશું, એવા એવા તેં કરેલા વિચારો આજે મનમાં ને મનમાં જ રાખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ! ”

“ મોટાભાઈ આવું કરશે, એમ હું કદી ધારતો નહોતો ! ”

“ એજ ! તમે ચુકો તે અહીંઆજ ચુકો ? દુનિયાના સઘળાં જ મનુષ્યો સરળ સ્વભાવનાં અને ઉદાર અંતઃકરણનાં છે એમ માનવું, એટલે આપણે આપણને પોતાને વિપત્તિના ખાડામાં નાંખીએ છીએ, એ વાત તારે પોતાને ઘણીજ યાદ રાખવાની છે. હવે તું અવિભક્ત કુટુંબ પદ્ધતિના વિચાર કઢાડી નાંખ, નહિં તો રોજજ એવાં દારસો થશે. તારા મોટાભાઈ જુદા રહેવાને તલખી રહ્યા છે, તેમની તે ઈચ્છા પુરી થતાં સુધી તેઓ એવું કરવાના જ. ”

“ બા તેમજ બાપાજી જીવતા હોય ત્યાં સુધી જુદા પડવું મુશ્કેલ છે. તેમની આગળ એ બાબતની વાત કાઢતાં પણ તેઓ અતિથય દિલગીર થાય છે. ”

“ એ બધું ખરૂં. પણ હવે બીજો ઉપાય જ નથી રોજ ઉડીને આવો ત્રાસ અને દુઃખ સહન કરવા કરતાં, જો વિભક્ત થવાથી જ્યાં ત્યાં શાંતિ પસરતી હોય, તો વિભક્ત થવું એજ શ્રેયસ્કર છે. કારણ કે એ વહાડ કાપની જરૂરવાળા રોગનું બીજું ઔષધ જ નહિ ! તું ઘેર જઈને તારી બા તથા બાપાજીએ બંનેને બરાબર સમજાવીને કહે જો. બંને મોટાભાઈને પણ એ બાબતની ખબર આપજો. અને એકવાર સલાહસંપથી જુદા પડો, એટલે બા, બાપાજી અને સરસ્વતી એ ત્રણેને લઈને અહીંઆં આવજો. પછી અગાડીનો વિચાર કરીશું ! ”

“આ અને બાપાજી પોતાનું ઘર છોડીને અહીંઆ આવવાને કદી કબુલ થવાના નથી.”

“ઘર તદ્દન છોડવાની શું જરૂર ? વરસે છ માસે એકાદ બે મહિના ખુશીથી ઘેર જઈ આવવું. મુખ્યમાં દરરોજ કથાકીર્તનો વિગેરે થાય છે એટલે અહીંઆ આવવાને એઓ વાંધો લેશે નહિ.”

“પણ ભાઈ અને મોટાભાઈ કેમ ઘરમાં આવશે ? તે તો જતી વખતે પ્રતિજ્ઞા લઈને ગયા છે.”

જયંતિલાલ જરાક હસીને બોલ્યો : “તેમની પ્રતિજ્ઞાથી તું ગભરા નહિ. ગાંડા, તેઓ તો આવી આનંદની ખાતમી મજતાંજ દોડતા ઘેર આવશે.”

વિનાયકને આ જયંતિલાલનું કહેવું તદ્દન ખોટું છે એમ લાગ્યું નહિ. “આ માર્ગ સ્વીકાર્યાથી જો કુટુંબનો કંઠાસ નીકળતો હોય તો તે સ્વીકારવાને મને ખીલકુલ હરકત નથી.” એમ તેણે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો. ઘરમાં ફરીથી શાંતિ સ્થાપન થશે, એ વિચારથી મનને જરાક હીક લાગ્યું. એટલામાં જયંતિલાલ બોલ્યો : “હવે નકામી શીકર શું કામ કરે છે ? મેં જતાવ્યો તે ઉપાય બરોબર છે. ઘેર જઈને તે પ્રમાણે કરજો.”

આ ઉપર વિનાયક કંઈજ બોલ્યો નહિ. એ સંધી જોઈને ફરીથી હસતાં હસતાં જયંતિલાલે કહ્યું : “હીક, પણ વિનાયક, મને જો આનંદદાયક ખબર મળી છે, તે સરસ્વતીએ પોતાના કાગળમાં કંઈજ લખી નથી કે શું ?”

“હવે આનંદદાયક ખબર તે કેવી ?”

હા, હા, આનંદદાયકજ ! સરસ્વતીને સીમન્ત છે, કેટલાક નહિના થયા છે. તારી બા અને બાપાજીને એ વાતથી અતિશય આનંદ થશે. આવા દુઃખમાં પણ તેઓને એ વાતથી ધણોજ આનંદ થશે.”

પોતાનાં વૃદ્ધ માબાપને આનંદ થશે એ વિચારથી વિનાયક પણ જરાક ખુશી થયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

એવી તે શરમ?

બીજે દિવસે વિનાયક પોતાને ગામ ગયો. ઘેર જતાંજ બાપાજી ચાર પાંચ દિવસથી તાવે સપડાયા છે અને તાવ ઉતરતો નથી એની ખબર પડી એવી વિનાયક ગમરાયો. સાંજ પડી હતી, આગગાડીના યાકથી, પેટમાં પણ ખાવાનું કંઈ નહિ મળવાથી તથા ઘરમાં ખમ મુકતાંજ આવી ખબર મળવાથી વિનાયકનું મ્હોઠું તદ્દન ઉતરી ગયું. મણિલક્ષ્મીને વિનાયકના આવવાની ખબર મળતાંજ તેઓ અગાડી આવ્યાં. વિનાયકે ધણોજ પ્રેમથી તેમના ચરણમાં માથું મુક્યું. વિનાયકનું ઉતરી ગયેલું મ્હોઠું જોઈને મણિલક્ષ્મી બોલ્યાં : “વિનાયક, હજી સુધી તે કંઈ ખાધું નથી કે શું ?”

“ નહિ, મ્હને હજી લુખજ લાગી નથી.” એમ વિનાયકે કહ્યું ખરૂં પણ તેથી કાંઈ મણિલક્ષ્મીના મનનું સમાધાન થયું નહિ.

તેમણે તરતજ રસોડામાં જઈને ખાવાનું કરવા માંડ્યું. વિનાયક તરતજ પડિતજીના ઝોરડામાં ગયો. પડિતજીની પધારી આગળ વેઢ એકા હતા. વેઢે વિનાયકને અંદર આવતાં જોતાંજ અટકવાની સાત કરી અને તે ઉડીને વિનાયકને તેડીને બહાર ગયા. વિનાયકે વેઢને બાપાજીની તબિયત વિષે પૂછ્યું. તેના જવાબમાં વેઢે કહ્યું કે “આજે ત્રણ દિવસ થયાં તેમને બીલકુલ ઉધ આવી નહોતી. કેટલીક માત્રા આપી, કેટલીક દવા આપી, પણ તેની બીલકુલ અસર થઈ નહિ. હમણાંજ તેમને ઉધ આવી છે, માટે તે પોતાની મેળે જાતન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેમને કોઈએ ઉઠાડવા નહિ. આવતી કાલે સવારે તમે એમની સાથે વાત કરી શકશો.”

“પણ હમણાં એમની તબિયત કેવી છે ?”

“તાવ બીલકુલ ઉતરતો નથી. પરસેવો પણ જરા થતો નથી. પરંતુ એમને આજે ઉધ આવી છે એટલે હવે ગભરાવા જેવું નથી”

રાત્રે વેઢે પડિતજીના ઝોરડામાં કોઈને ગરબડ કરવા દીધાં નહિ. મણિલક્ષ્મી અને કાશી શિવાય કોઈ ત્યાં ગયું નહિ. વિનાયક જોમ તેમ જ કોળીયા ખાઈને પોતાના ઝોરડામાં ગયો. સરસ્વતી પણ પોતાનું કામ પતાવીને તેની પાછળ ગઈ. થોડી વાર આમ તેમ વાતો કર્યા પછી “હા ક્યાં પડ્યો છે, તે તો જોવા દે” એમ વિનાયકે કહ્યું.

સરસ્વતીએ પહેલાં તો તે વાત ઉઠાવવા માંડી. પોતાના પતિને એ બાતતની ક્યાંથી ખતર પડી તેનો વિચાર કરવા લાગી, છેવટે વિનાયકના ધણાજ આગ્રહથી દીવા આગળ ઉભી રહીને હા પડેલી જગા બતાવી. વિનાયકે દીવો મોટો કર્યો, અને પોતાની પ્રિય પત્નીના

માયા ઉપરના વાળ આજુએ કરીને, તેણે બતાવેલી જગા જોવા લાગ્યો. ધા જોતાંજ તેના સરીર ઉપરનાં ફંવાટાં ઉભાં થયાં. તે કાંઈ છેક ન્હાનો નહોતો; પણ હવે તે રૂઝાવા આવ્યો હતો. વિનાયકે પૂછ્યું: “પત્રમાં તેં એ વાત કેમ લખી નહિ?”

સરસ્વતી નીચું જોઇને બોલી: “ધા રૂઝાવા આવ્યો હતો અને બહુ દુખતો પણ નહોતો, તેથી નહોતું લખ્યું.”

“પણ લખ્યું હોત તો શું પાપ લાગત?” વિનાયકે જરાક બીજવાઇને પૂછ્યું.

સરસ્વતી ખિન્ન અંતઃકરણે બોલી: “મને એમ લાગ્યું કે કાગળમાં જો એ વાત લખું તો મારા કરતાં પણ તમને વધારે કષ્ટ થાય.”

“આ શું ન્હાનો ધા છે? તને એમ લાગ્યું કેમ?”

પરંતુ આ ઉપર સરસ્વતીએ કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. એ જોઇને વિનાયકે કહ્યું: “ઠીક, ત્યારે એ વાત રહેવા દે, પણ એની ઉપર કંઈ હવા લગાડી કે?”

“વેદે કંઈ મલમ આપ્યો હતો. તે લગાડ્યા પછી ધા રૂઝાવા માંડ્યો,” એટલું કહીને તે વિષય બદલવાના હેતુથી સરસ્વતીએ પૂછ્યું “સસરાજીને મળ્યા કે?”

“નહિ, વેદે ઉઠાડવાની ના કહી.”

“તમે ઘેર આવ્યા એ સારું કર્યું. આ ત્રણ દિવસમાં તેમને બીલકુલ ઉધ આવી નથી. જરાક ઓકું આવે કે તરતજ તમારા નામની ખૂમ પાડીને જમત થઈ જાય.”

“આ બધી હકીકત સાંભળીને તથા એમની સ્થિતિ જોઇને

મને એમને માટે ઘણીજ શીકર થાય છે.” બોલતાં બોલતાં વિનાયકનું મ્હોકું ઉતરી ગયું.

સરસ્વતીને અત્યાર સુધી એમ હતું કે આ સાધારણ તાવ છે. પણ વિનાયકનું બોલવું સાંભળીને તે ગભરાઈને બોલી: “અરે, શું! એમની માંઠગી શું એટલી બધી ગંભીર છે?”

વિનાયક એક નિસાસો નાંખીને બોલ્યો: “વેદ કહેતા હતા કે, હવે ગભરાવા જેવું નથી—”

“ઈશ્વર કરે ને વેદનું બોલવું ખરૂં પડે! તમારૂં બોલવું સાંભળીને મારો જીવ ઉડી ગયો હતો.”

“મોટાભાઈ અને ભાઈના તરફની કંઈ ખબર મળી કે?”

“હા, તેઓ હમણાં પોત પોતાને સાસરે છે. છોકરાંઓના ગયા પછીનું ઘર તદ્દત સુતું લાગે છે. ઘરમાં બીજકુલ એન પડતું નથી. ઘર જાણે ખાવા ધાય છે!”

“હીક, પણ તેં એક મોટો અપરાધ કર્યો છે!”

વિનાયકના આ અચાનક બોલવાથી સરસ્વતી બાવરી બની ગઈ. વિનાયકે જરાક હસીને કહ્યું. “તેં એક ઘણીજ આનંદદાયક વાત મારેથી છુપાવી છે? એવડો મોટો અપરાધ તેં કેમ કર્યો?”

સરસ્વતી તરતજ સમજી ગઈ કે શારદાના પત્નથી જયંતિલાલને અને પોતાના પતિને મને કેટલાક મહિના થયા છે તેની ખબર પડી હશે. તેથી તે શરમાઈ ગઈ. શરમને લીધે તેનાથી બોલાયું પણ નહિ, અને વિનાયકની સામા પણ જોવાયું નહિ. તે સ્થિતિ દૃષ્ટિએ પોતાના પત્ની સામા જોવા લાગી. આ જોઈને વિનાયક આશ્ચર્ય ખામીને બોલ્યો: “આવી તે શરમ?”

આ સાંભળીને સરસ્વતી વધારે શરમાઇ. પરંતુ વિનાયકે તેને પાસે લઇને છાતી સરસી દાખી. કેટલીક વાર સુધી બંને આ અપૂર્વ પ્રેમ-આનન્દની દહેરોમાં તણાતાં મીન રહ્યાં.

પછી પંડિતજીની તબિયતની બાબતમાં તેમણે કેટલીક વાર સુધી વાત કરી. પરંતુ તે રાત્રે બેમાંથી એકેને ઉંઘ આવી નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મૃત્યુ શય્યા ઉપર.

વિનાયકે બીજે દિવસે સવારે ઉઠીને તરતજ બાપાજીના ઓરડામાં ગયો. પોતાના પિતૃભક્ત પુત્રને જોઈને મૃત્યુ શય્યા ઉપર પડેલા પંડિતજીના ગનનું બહું સમાધાન થયું. તેમના સુકાયેલા અહેરા ઉપર પ્રસન્નતાની છાયા દેખાવા લાગી. “વિનાયક! આવ્યો કે ભાઈ, સારું થયું તું આવ્યો તે હું તારા આવવાની રાહજ જોતો હતો—” એમ કહીને તે અટક્યા.

વિનાયક અક્તિમય આંખે બાપની સામા જોવા લાગ્યો. પંડિતજીનું શરીર ઘોળુ પુણી જેવું થયું હતું, આંખ ઉઠી ઉંતરી હતી, શરીરમાં શક્તિ ખીલકુલ નહોતી. એ જોઈને વિનાયકની આંખમાં પાણી ભરાયાં. તે બોલ્યો: “તમને રાત્રે બરાબર ઉંઘ આવી હોય એમ દેખાતું નથી. આંખ લાલ થઈ છે, અને મોઢું પણ તદત સુકાયું છે—”

“વિનાયક, હવે આ જન્મમાં તો મને ઉંધ જરોખર આવે એમ લાગતું નથી !”

બાપનું એવું બોલવું સાંભળીને તથા તેમની સ્થિતિ જોઈને વિનાયક ગભરાયો. તેની ધીરજ જતી રહી. એ જોઈને વેદ તેને એક તરફ લઈ જઈને બોલ્યા: “માંદા માણસને મનની નીરાંત નહિ હોય તો ઉંધ કેવી રીતે આવે? રાત દિવસ એ ચિંતાતુર રહે છે. એ ચિંતાના રોગ આગળ દવા તે શું આપું? હું તમને ખરું કહું છું? એમને જરોખર ઉંધ આવ્યા વગર કંઈ એમની તબિયત સુધરવાની નથી.”

વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાય એ બંનેને બાપ માંદા છે તેની ખબર પડી હતી. પણ તેમની ખબર સેવાને બંનેમાંથી એક પણ હજી આવ્યા નહોતા. વિનાયકે આવતાં વારને તરતજ બાપાજીને મળવા આવવાને માટે પત્ર લખીને લીખા સાથે મોકલ્યો હતો. વિઠ્ઠલરાયે પત્ર વાંચીને ફાડી નાંખ્યો, અને ગોવિંદરાયે તો પત્ર હાથમાં પણ લીધો નહિ. “અમારે તેનો પત્ર વાંચીને શું કામ છે?” એમ કહીને તેણે લીખાને પાછો મોકલ્યો. વિનાયકના કહેવા પ્રમાણે લીખાએ “બાપાજી ખડુ માંદા છે. તેમને તાવ ખીસકુલ ઉતરતો નથી. આ મંદવાડમાંથી તે ઉઠશે એમ લાગતું નથી, તમને મળવાને તેઓ ધણીજ આતુર છે. તમે ગમે તેમ કરીને પણ એક વખત ત્યાં આવો તો સારું—” વીગેરે સમજાવીને કહ્યું. પરંતુ તે પાપાણુ હૃદયના ધુત્રોને તેનું કંઈજ લાગ્યું નહિ. ઉલટા, તે બિચારા નોકરને માલો દેવા લાગ્યા. ગોવિંદરાય તો ખીજવાઈને બોલ્યા: “તેનો વહાલો દીકરો તો ત્યાં તેની પાસેજ છે, પછી અમારી શું જરૂર છે, એમને?”

બાપાજીના આ મંદવાડમાંથી ઉઠવાની આશા નથી એ સાંભળીને વિઠ્ઠલરાયને અંદરથી જવાની મરજી થઈ. કારણકે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે 'બાપાજીનું આ મંદવાડમાં જો મરણ થાય અને તે વખતે જો આપણે પાસે નહિ હોઈએ તો પૈસાની બાબતમાં આપણે ઘણુંજ મોટું નુકસાન થાય. પરંતુ જઈએ તો આપણી પ્રતિષ્ઠા ભાંગે, અને પ્રતિષ્ઠા ભાંગે એટલે મંગળા બીકણ કહીને મસ્કરી કરે,' એથી ત્યાં ગયો નહિ.

અહીંયાં બાપાજીની ગંભીર માંદગી જોઈને વિનાયકે જયંતિલાલને પત્ર લખ્યો. પારકા દુઃખથી દુઃખી યનારા જયંતિલાલ પત્ર પહોંચતાંજ ત્યાંથી નીકળીને આવ્યો. તેને જોતાંજ પંડિતજીને ઘણુંજ આનંદ થયો.

એક દિવસે બપોરે તાવ અતિશય ભરાયો. પંડિતજી દુઃખથી તરફડવા લાગ્યા. વિનાયક અને જયંતિલાલ તેની પયારી આગળ એક બાજુએ બેઠા હતા. વૈદ બીજી બાજુએ બેઠા હતા. મણિ-લક્ષ્મી પાસેજ હતાં. બધાંનું અંતઃકરણ દુઃખથી વ્યાકુળ થયું હતું. વિનાયકે હાથમાં પંખો લઈને બાપને પવન નાંખવા માંડ્યો. એ જોઈને પંડિતજી બોલ્યા: "વિનાયક, એ પવનથી શું એ તાવ ઓછો થશે કે?—ભાઈ, મારા અંતઃકરણમાં આગ લાગી છે!"

વિનાયક કંઈજ બોલ્યો નહિ, આપણી તરફ ડોહનું ધ્યાન નથી, એ જોઈને ડાબે હાથે આંસુ ધુંજવા લાગ્યો. જયંતિલાલે પંડિતજીને પૂછ્યું: "તમારું એ દુઃખ દૂર કરવાનો કંઈજ ઉપાય નથી કે?"

જનાઈન પડીત જરા હસવાં જોવું મ્હોડું કરીને બોલ્યા: “જો દુઃખ તો હવે મ્હારી પોતાની સાથેજ દૂર થશે!”

પછી કેટલીક વાર વિચાર કરીને વિનાયક અને જયંતિલાલને ઉદ્દેશીને ધીમા ઘાટે બોલ્યા: “લાઇઓ, મ્હને હવે કંઈ મ્હારો ભરોસો લાગતો નથી. મારી શક્તિ ધીરે ધીરે ઓછી થાય છે, પરંતુ મ્હારી આંખ મીચાતાં પહેલાં બધાંને એકઠાં જોવાની મ્હારી ઇચ્છા છે. લીજો તેડવા ગયો પણ તેઓ આવ્યા નહિ. માટે વિનાયક, તુંજ જાતે જઈને એ લોકોને બોલાવી લાવ.”

પડિતજીનું આ બોલવું સાંભળીને બધાંની આંખમાં પાણી આવ્યું. બાપાજીની છેવટની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના હેતુથી વિનાયક વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાયને સાસરે જવા તૈયાર થયો. બાપાજીની પાસેનો પૈસો બધો આપણને મળવાનો તે જતો રહેશે એમ લાગવાથી વિઠ્ઠલરાય કોઈના પણ તેડવા આવવાની રાહ જોતોજ હતો. વિનાયકને જોતાંજ કંઈ પણ આનાકાની નહિ કરતાં પોતાની બૈરી છોડીને લઈને તરતજ નીકળ્યો. ગોવિંદરાય પણ એ જોતાં તેવીજ રીતે નીકળ્યો. એ પ્રમાણે વિનાયક બધાંને લઈને ઘેર આવ્યો.

બધાં છોકરાંઓને આવેલાં સાંભળીને પડિતજીના નિસ્તેજ મુખ ઉપર કાંઈક પ્રકુલતાની છાયા દેખાવા માંડી, તેમણે બધાંને પોતાની પાસે બોલાવ્યા વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાય બાપની પધારી પાસે આવીને બેઠા. બાપની આવી સ્થિતિ જોઈને બંનેએ આ માંદગીમાંથી ઉઠવાની આશા છોડી. પરંતુ એ બાબતનું કોઈને જોડું લાગ્યું નહિ. ઉલટા હવે વિભક્ત થવાનો સુયોગ પાસે આવ્યો છે, અને હવે મરજીમાં આવે તેમ મજા મારવાનું મળશે, એ વિચારમાં બંને તલ્લીન

થયા. મંગળા અને ગુલાબે એકવાર સસરાની સામાં જોયું નહિ જોયું કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયાં. અને પોત પોતાનો સામાન છોડીને તેને ઠેકાણે મુકવાનું તથા પયારી ગોઠડાં વિગેરે ચીજો જોવાના ઉદ્દેશમાં લાગ્યાં. માધુ તથા કમળા વીગેરે છોકરાં દાદાજીની પયારી પાસે બેઠાં હતાં. પંડિતજીએ તેમની સામા પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું. જોતાંજ તેમની આંખમાં પાણી ભરાયાં. પોતાની આંખમાં પાણી કાઢ જોય નહિ તે જાણીને ધણીજ મહેનતે કામો હાથ ઉચો કરીને લુંછવા લાગ્યા. તેમને આનંદનો ઉમરો આવ્યો, અને વધારે દિવસ જીવાય તો સારું એમ પણ લાગવા માંડ્યું.

આ પ્રમાણે કેટલોક વખત વિત્યા પછી પંડિતજીએ પાછું એક વખત છોકરાં તરફ જોયું. છોકરાંઓનાં તે કમળાં તથા નિર્દોષ મ્હોડું જોઈને પહેલાંની બધી વાત ભૂલી ગયા. ધણીજ પ્રેમથી માધુનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો, અને પૂછ્યું: “માધુ! ચોર, દાદીજીને એકલા મુકીને ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો?”

તોછડા શિક્ષણથી બગડેલા માધુએ તરતજ જવાબ આપ્યો: “અમે અહીંયાંથી ખુશીથી થોડાજ ગયેલા. નાનીકાકીની સાચી જુડી વાતો સાંભળીને તમેજ અમને કાઢી મુકેલા કેની!”

પંડિતજીએ મ્હોડું ફેરવ્યું. માધુનું મૂર્ખતાનું બોલવું તેમને ડેર જેવું લાગ્યું. ફરીથી તેમની આંખમાં પાણી આવ્યાં. અને પોતાના હાથે તે લુંછી નાંખ્યાં. ઓઢવાનું માથા ઉપર લીધું અને મ્હોડું છુપાવ્યું. ભવિષ્યની કુટુંબની સ્થિતિનો વિચાર મનમાં આવવાથી તેઓ વધારે દિલગીર થયા. કેટલીક વાર એનો વિચાર કર્યા પછી “હમ્મરની મરજી” એમ કહીને પોતાના મનનું સમાધાન

કરવા માંડ્યું. અને કમળાને ખૂબ પાડીને કહ્યું: “કમળા, તું મને ચાહે છે કે નહિ?”

“તમે ક્યાં અમને ચાહો છો? અને દાદીમા પણ ક્યાં અમારા ઉપર હેત રાખે છે?” કમળાએ મોટા માણસના જેવો ડોળ કરીને કહ્યું.

આટલી નખ જેવડી છોકરીના મ્હોડાંમાંથી આવા જવાબ મળશે, એમ પંડિતજીએ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. તેમણે ખીજવાઇને ફનીથી મ્હોડું ફેરવ્યું. માળાપનાં મૂર્ખતાનાં શિક્ષણનાં ખીજ છોકરાંના હૃદયમાં જરોજર રોપાયાં છે, તેથી છોકરાંઓ અગાડી સારાં નીકળવાના નથી એ તેઓ હવે સમજ્યા. છોકરાંનાં છોકરાં જેવાની એમની હોંસ પૂરી થઇ. છોકરાંઓ પણ ત્યાંથી જવાની ચળવળ કરવા લાગ્યાં. ન્હાનો નાનું કાકીને જોનાંજ તેની પાસે ગયો. એ જોઇને મંગળાએ આંખ ફેરવી. નાનું ઉપર તે બહુ ખીજવધ, અને લાગ આવે કે એના જરોજર હાડકાં ભાંગવાનો મનમાં વિચાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

હિવટનો ઉપદેશ.

તે રાત્રિએ પંડિતજીને જરાક ઉંઘ આવી. ખીજે દિવસે સવારે તેઓ રોજના કરતાં વધારે પ્રવૃત્તિ દેખાવા લાગ્યા. એ જોઇને વિનાયક અને જયંતિલાલને ધણોજ આનંદ થયો. પરંતુ બપોરે તાવ વધારે ભરાવા માંડ્યો. વૈદ પણ ગભરાયા, અને દવા આપવા માંડી.

પણ તાવ એકદમ વધારે સખ્ત બરાથો. પંડિતજીની ખબર લેવા ગામનાં ઘણાં લોકો આવ્યાં હતાં. સર્વે જણ એમને વિષે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા હતા. અને સહુય તેમના આરોગ્યની આશા રાખતા હતા. પંડિતજી બધાને આદરપૂર્વક પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવતા હતા. અને તેમની છેવટની રજા લેતા હતા. બધાને તેમણે ગદગદિત વાણીએ કહ્યું: “મેં તમારા કોઈનો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો હોય, કોઈને ખોટું લાગે એમ હું કદિ બોલ્યો હોઉં, તો તે બધાનું મને ખુશ્ખા મને ક્ષમા આપશો. હવે મારી અને તમારી આ છેવટનીજ મુલાકાત છે!”

પછી સાંજ પડવા માંડી હતી. સઘળા લોકો ઉડીને જવા લાગ્યા. પંડિતજીનો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે એમ સહુ સમજ્યા. બધા લોકો ઘણાજ દિલગીર જણાતા હતા. તેમના જેવા નિષ્કપરી અને સરળ સ્વભાવના માણસ મળવા મુશ્કેલ. કેટલાક તો પંડિતજીના અનેક સદ્ગુણ યાદ કરીને અશ્રુ ઢાળવા લાગ્યા.

સાંજ પડી ગઈ હતી. પંડિતજીની પચારી આગળ એક દીવો બળતો હતો. પંડિતજીની નાડી જોઈને વૈદનું મ્હોટું ઉતરેલું દેખાતું હતું. એટલામાં પંડિતજીએ ધીમા સ્વરે કહ્યું: “હવે નાડી શું કામ તપાસો છો?”

એ સાંભળીને વૈદે કહ્યું: “તમે ગભરાઓ નહિ. હજી ગભરાવા જેવું કંઈ નથી. ઇશ્વરનું નામ દો—.”

પંડિતજી પોતાની સ્થિતિ સમજતા હતા. તે બોલ્યા: “વૈદરાજ, એ તમે ઠીક કહ્યું. હવે મને પરમેશ્વરનું નામ સંભળાવો, અને હવા તમારી બંધ કરો—.”

એમ કહીને તેમણે દવા લેવાનું બંધ કર્યું. વિનાયક અને જયંતિલાલ તેમને દવા લેવાને માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. છેવટે એક મોટા નિસાસા નાંખીને પંડિતજી બોલ્યા: “મારા ઉપર તમારો પ્રેમ છે તેમાં તમે મારી સ્થિતિ બરાબર સમજતા નથી. હવે દવા અને કંઈજ અસર કરવાની નથી. તમે ઘણાં વર્ષ જીવો, અને ઇશ્વર તમારું સાંરૂં કરે—”

તેમનું આ બોલવું સાંભળીને મણિલક્ષ્મી રડવા લાગ્યાં. સરસ્વતી આંખ લુંછતાં લુંછતાં સાસુજીનું સાંત્વન કરવા લાગી. વિનાયક અને જયંતિલાલ ગભરાઇ ગયા હતા. વૈદે તે બંનેને ખડાર લઇ જઇને ધીમે રહીને કહ્યું: “મને કાંઈ નાડી બરાબર લાગતી નથી. જરા સાવધ થાઓ. નકામી ચિંતા કરવાથી શું ફળ મળવાનું છે? ઇશ્વરાધીન સઘળી વાત છે.”

વિનાયકને આથી જાણે મસ્તક ઉપર આકાશજળ તુટી પડ્યું હોય નહિ એવું લાગ્યું. આંખમાંથી ઝર ઝર પાણી પડવા માંડ્યું. કમર ભાંગી ગઇ હોય તેમ તેને લાગ્યું ને એકદમ તે બેસી ગયો. જયંતિલાલે તેનો હાથ પકડ્યો, અને તેને ધીરજ આપવાને બોલ્યો: “વિનાયક, તું કંઈ ગડો થયો કે શું? તુંજ જો આમ કરીશ તો તારા બાપાજી વધારે ગભરાશે, માટે ધીરજ રાખ, અને મારી સાથે આલ, આપણે તેમની પાસે બેસીએ.”

વિનાયક અને જયંતિલાલ પાછા પંડિતજીની પથારી આગળ આવીને બેઠા. વિનાયકનું ઉતરી ગયેલું મોઢું જોઈને પંડિતજી બોલ્યા: “ધીરજ રાખ, એમ ગભરા નહિ. જયંતિલાલ તારો મિત્ર છે. એને જોઈને મૂંઝે અતિશય આનંદ થાય છે. એના ઉપર તું વિશ્વાસ

રાખજે. તેની મરજી ઉપરાંત કાંઈ પણ કરતો નહિ. હવે તને વધારે શું કહું? તમે બંને મ્હારી પાસે આવો—.”

બંનેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. બંને પંડિતજીની પાસે જઈને બેઠા. મણિલક્ષ્મી અને સરસ્વતી પાસેજ હતાં, તેઓ નીચું મ્હોકું કરીને રડતાં હતાં. પંડિતજીએ જયંતિલાલનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. અને બોલ્યા: “જયંતિલાલ, તું અહીંઆ કેટલી અગવડ વેઠીને આવ્યો છે. આ વખતે તને આશિર્વાદ કરતાં વિશેષ આપવાનું મ્હારી પાસે કાંઈજ નથી. પરમેશ્વર તમને દીર્ઘાયુષ બક્ષે, અને તમારું હમેશ કલ્યાણ કરે—.”

એમ કહીને પંડિતજીએ ધણીજ મહેનતે પોતાનો હાથ જયંતિલાલને વાંસે ફેરવ્યો. જયંતિલાલે રડતાં રડતાં કહ્યું: “આપના આશિર્વાદથી અમારું કલ્યાણ જ થશે. આપને હું મારા પિતાજી પ્રમાણેજ માનું છું. આ વિનાયક મ્હારો સગો ભાઈ છે, એમજ જાણુજો, અને તમે એની ખીલકુલ ફિકર રાખશો નહિ.”

પછી અગાડી કોઈનાથી કંઈજ બોલાયું નહિ. વિનાયક, સરસ્વતી, મણિલક્ષ્મી, કાશી વિગેરે આંખ ઉપર લુગડાનો છેડો લઈને રડવા લાગ્યાં. એ જોઈને પંડિતજી દિલગીર થઈને બોલ્યા: “તમે રડો છો શું કામ? તમને રડતાં જોઈને મારા મનમાં કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. જયંતિલાલ! તારા બોલવાથી મારા જીવને શાંતિ મળી. કેટલા બધા દિવસ થયાં મેં એવા મધુર શબ્દ સાંભળ્યા નહોતા? આજે મારું સંધળું કષ્ટ દૂર થયું.”

પછી વિનાયક તરફ જોઈને કહ્યું: “વિનાયક, હમેશાં જયંતિલાલને સગા ભાઈના જેવો સમજજો. મ્હને લાગતું હતું કે તારા

નસીબમાં ભાઈનું સુખ નથી. પણ આજે તે ચિંતા દુર થઈ. ભાઈ, મહારા ધરની આગરનો સઘળો આધાર તારા ઉપર છે, એ હમેશાં પાદ રાખજો, દેવસેવા, માતૃસેવા—”

બોલતાં બોલતાં તેમને ઝોખો આવી ગયો. તેઓ થોડી વાર અટક્યા, અને ચોતરફ નજર ફેરવીને બોલ્યા: “સરસ્વતી, મહારા ધરની લક્ષ્મી ક્યાં ગઈ? અહીંયા છે કે? આવ જુલો, મહારી પાસે આવ ! મારાથી તું શરમાય શું કામ ?”

મણિલક્ષ્મીએ રડતાં રડતાં તેને પંડિતજીની પાસે જવા કહ્યું. સરસ્વતી છેવટે પયારી પાસે ગઈ. વિનાયક જરાક આંધો ખસ્યો. સરસ્વતીને પાસે આવેલી બેઠને પંડિતજી બોલ્યા: “જુલો ! તુંજ મહારા ધરની લક્ષ્મી છે ! તારે લીધેજ મહારા ધરની શોભા છે ! તું હમેશાં સુખી રહે, પુત્રવાન થાય, અને તારૂં સૌભાગ્ય કાયમ રહો. એવો મહારો આશિર્વાદ છે. પણ મહારી એક વાત સાંભળ. આ તારી જૂઠ્ઠા સાસુની બરોબર સેવા કરજો. અને મહારા ધરની આગર રાખજો. એ બાબતની મને કયુલાત આપ.”

સરસ્વતીએ સસરાના પગ ઉપર હાથ મુક્યો. અને ડોકું નમાવીને કયુલાત દર્શાવી. પરંતુ તેથી પંડિતજીના મનનું સમાધાન થયું નહિ. તે બોલ્યા: “એમ કહ્યું ડોકું શું હલાવે છે? મારાથી પણ બોલતાં શરમાય છે? તું જવાબ દે કે સાસુને જૂઠ્ઠાં નહિ જ કરીશ કેની ?”

શરમાળ સરસ્વતીએ રડતાં રડતાં કહ્યું: “ નહિ—”. કહ્યું નહિ.” એથી હવે પંડિતજીના મનનું સમાધાન થયું. તે બોલ્યા: “ઇશ્વર તારૂં કલ્યાણ કરે, —તને હમેશાં સુખી રાખો—” તેમનાથી

વધારે બોલાયું નહિ. સરસ્વતી પાછી સાસુ આગળ જઈને બેઠી.

આટલી વાર સુધી વિઠ્ઠલરાય, ગોવિંદરાય અગર તેમનાં બેરી છોકરાંમાંનું કોઈ પણ પંડિતજીના ઓરડામાં આવ્યું નહોતું. બધાં પોત પોતાના ઓરડામાં નીરાંતે બેઠાં હતાં. છોકરાં દાદાજી પાસે જવાની જીદ કરતાં હતાં. પણ—“મુઆં બેસેની! બૂમ (મરણતી) પડતા સુધી ને જશો તો તમારી વાત તમે જાણ્યાં?” એમ ધમકાવીને મંગળાએ તેમને બેસાડી રાખ્યાં હતાં. પંડિતજી પોતાના બંને પુત્રો અને પૌત્રોને નેવાને અધીરા બન્યા હતા. અત્યાર સુધી તેઓ આવ્યા નહિ એ જોઈને છેવટે બોલ્યા: “અરે, શું મને મરતી વખતે પણ તે લોકો નેવા આવતા નથી?”

બોલનાં બોલનાં વૃદ્ધતી આંખમાં પાણી આવ્યાં. એ જોઈને વિનાયક બધાંને બોલાવી લાવ્યો. પોતાના સઘળાં માણસો પોતાની આગળ બેગાં થયેલાં જોઈને પંડિતજીના મનનું સમાધાન થયું. વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાયને ઉદ્દેશીને તેઓ બોલ્યા: “ભાઈઓ, મહારી આ છેવટની ઘડી છે. હવે હું ઘણો વખત જીવું એમ લાગતું નથી. હવે હું તમને છેવટના બે બોલ કહું તે ધ્યાનમાં રાખજો. બધા હમેશાં સુખમાં અને આનંદમાં રહેજો. નીચ સ્વાર્થના લોભથી પોત પોતામાં નફામા લડતા નહિ. કોઈ પણ કોઈનો પીછો લેવાને તૈયાર થતા નહિ. પરમેશ્વર કદિ પણ ખોટું સહન કરવાનો નથી. આ જગતમાં શાશ્વત એવું કંઈ પણ નથી. જન્મ અને મૃત્યુની એકજ સૂત્રથી ગાંઠ મારેલી છે—જન્મની સ.થે મૃત્યુનો નિકટ સંબંધ છે. સંસાર એ મનુષ્યની પરીક્ષાનું ઠેકાણું છે. એ પરીક્ષાની કસોટીમાંથી આપણે કેટલા પાર ઉતરીએ છઈએ એ જોવાનેજ પરમેશ્વર આપ-

છુને અહિંઆં મોકલે છે. મહારી પરીક્ષા પુરી થઇ. હું હવે ચાલ્યો—”

બોલતાં બોલતાં તેમની ઉડી ગયેલી આંખમાં પાણી આવ્યાં. વૃદ્ધ પંડિતજીએ પોતાના હૃદયનો વેગ આવરીને ધીરે ધીરે અગાડી બોલવા માંડ્યું: “આજે હું જઈ છું, તે પ્રમાણે બધાને એક દિવસ તે જગત પિતાની પાસે જવું પડશે. મનુષ્ય પ્રાણી એ વાત માયાના મોહને લીધે ભૂલી જાય છે. નહિં તો કોઈ પણ કોઈનું અનિષ્ટ કરવા ઇચ્છત નહિં અને પાપકર્મ તરફ કોઈની પણ પ્રવૃત્તિ યાત નહિં. અરે, આ સંસાર ક્ષણિક છે. અં—હં ! મહારી શક્તિ તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઇ છે. મારાથી હવે વધારે બોલાવું નથી. મહારો વિનાયક તમારા કરતાં ન્હાનો છે. તેના ઉપર હેત રાખજો. બીજાનું કદાપિ અનિષ્ટ ઇચ્છશે નહિ. તેનાથી તમારું કદિ પણ કલ્યાણ થવાનું નથી, બીજાના ઉપર હમેશાં ઉપકાર કરતા રહેવું. નિદાન, કોઈ પણ વખત કોઈના ઉપર અપકાર કરવાના મોહમાં દૂસાના નહિ. મંગળા, ગુલાબ, તમે પણ આ વાત ધ્યાનમાં રાખજો, અને બીજી વાત તમારાં ન્હાનાં અચાન બાળકોને ખરાબ શિક્ષણ આપશે નહિં. નહિં તો તેમની સુધળી જીંદગીનો નાશ કરવા જેવું થશે, માખાપના દોષથી છોકરાં જીહું બોલવામાં, ચોરી કરવામાં સ્વાર્થી બનવામાં, ગર્વિષ્ટ તેમજ ઇર્ષ્યાવાન બનવામાં, એટલુંજ નહિ પણ એકંદર દુર્ગુણોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ન્હાનપણમાં બાળકો માખાપના સ્વભાવનું તથા આચાર વિચારનું આશ્રેણ્ય અનુકરણ કરે છે. જેવો માખાપનો સ્વભાવ હશે, જેવા તેમના આચાર વિચાર હશે, તેવાજ સ્વભાવના અને તેવાજ આચાર વિચારના છોકરાં નીવડશે. આ બીજું ધર અડધુંજ રહ્યું છે. પેટ્ટીમાં પૈસા છે, તેમાંથી પહેલાં ધર પૂરું કરી નાંખજો. તમારી માને

કદિ હેરાન કરતા નહિ, તેને સારી રીતે રાખજો. તેને દુઃખ દેશો તો ઇશ્વર તમને કદિ પણ સુખી રાખશે નહિ, અને તમારું કદિ પણ સાફ કરશે નહિ, એ બરાબર યાદ રાખજો ? હવે શું કહેવાનું બાકી છે ? પરમેશ્વર તમને બધાંને દીર્ઘાયુષ બક્ષો, એવી મહારી પ્રાર્થના છે. મહારી આંખે અંધારાં આવવા માંડ્યાં છે. કમળા, વિમળા, માધુ, અહિં આવો, મારી પાસે આવો—”

બધાં છોકરાંઓ દાદાજી પાસે ગયાં. મૃત્યુ શય્યાએ પંડિત પંડિ-
તજીએ તેમને અનેક આશિર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું: “ છોકરાંઓ,
લગાઇ તકરાર કરતાં નહિં, જુદું બોલતાં નહિં, ચોરી કરતાં નહિં,
જો આટલું મારું માનશે તો ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. ઘરડાં યાઓ,
જાઓ હવે—” બોલતાં બોલતાં પંડિતજીની વાચા બંધ થઇ અને
ડોળા ફરકવા માંડ્યા.

રાતના બાર વાગ્યા હતા. બધે શાંતિ પ્રસરેલી હતી. પંડિ-
તજીને શ્વાસ થયો હતો; જીભ તોતડાતી હતી; બાન જડું રહ્યું
હતું, અને શરીરે પણ શરદી આવવા માંડી હતી. આ અવસ્થા
જોઈને વિનાયક, જવંતિલાલ, અણ્ણિકમ્બી, સરસ્વતી, કાશી અને
લીઓ વીગેરે સર્વ રડવા લાગ્યાં. વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાય આંખ
આગળ ધોતીઆનો છેડો લપ્પને બેઠા. વૈદરાજે પંડિતજીને નીચે ઉતાર-
વાનું કહ્યું. નીચે ઉતારતાંજ ‘ રા-મ ’ એટલાજ બે અક્ષર બોલ્યા.
અને પળવારમાં તેમનો પ્રાણવાયુ નીકળી પ્રભુચરણમાં ચાલ્યો ગયો.
ધરમાં એકદમ બધાં રડી ઉઠ્યાં.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પેટીમાં શું હતું ?

પંડિતજીને દેવલોક પામ્યાને એ દિવસ થયા હતા. ગામમાં વૃદ્ધ વૃદ્ધ માણસો પંડિતજીના ઘરનાં દિવાસો આપવા આવવા લાગ્યા. તે ઘણાજ પાસેના સગા હતા. તે પંડિતજીની ક્રિયા કરવાની જાગૃતમાં પોતપોતાના વિચાર દર્શાવવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલરાયે સામ-રેથા ઘેર આવતાંજ યુક્તિથી પેટીની કુંચી પોતાને હસ્તક કરી લીધી હતી. આટલા દિવસ તેણે એ જાગૃતની કોઈને ખબર આપી નહોતી. પરંતુ હવે તે અધીરા થયા હતા. ક્યારે એક વખત આ કુંચી ખીજાને આપું એમ એને થયું હતું. ગયા એ દિવસમાં એવું કરવાનો ખીજ-કુલ વખત મળ્યો નહિ. પરંતુ દાનધર્મ વિગેરે કરવાની વાત નીકળતાંજ વિઠ્ઠલરાયે કુંચી કાઢીને વિનાયકની આગળ મુકી. અને ગંભીર મહેરે બોલ્યો:—“બાપ, થયું તે થયું, આપણે એનો કેટલોએ શોક કરીશું તોપણ કંઈ તેનો ઉપયોગ થવાનો નથી. હવે ધીમે ધીમે અગાડીનો વિચાર કરવો પડશે. જાપાજીની કુંચી એ દિવસ થયાં મહારી પાસે છે, તે તું રાખ શું શું છે તે આ ચાર લોકોની આગળ તપાસી જો નહિં તો અગાડી તકરાર કરવાનો વખત આવે!—અને શું છે તે સમજાય તો પછી દાનધર્મ શું કરવો તે પણ નક્કી કરાય.”

વિઠ્ઠલરાયનું આ બોલવું જધાને પસંદ પડ્યું. પરંતુ વિનાયક કાંઈજ બોલ્યો નહિ, અગર કુંચી પણ લીધી નહિ. પોતાનાં છેડે પોતાથી આંખ ધુંજવા લાગ્યો. એ જોઈને જયંતિલાલે વિઠ્ઠલરાયને

કહ્યું: “ તમારી પાસેજ એ કુંચી હતીને ? તમારે માટે તો કોઈને વહેમ નહિ આવે કેની ? ”

“ નહિ ! પણ તે કેમ કહેવાય ! એ તો પૈસાની વાત, એટલે સાવધ રહેવું તે સાહે. આપણે બધા એક વખત અંદર શું છે તે જોઈએ, પછી બધા કહેશે તો કુંચી હું મારી પાસે રાખીશ. ”

ત્યાં બધા સગા સંબંધી હતા. તેમના મનમાં પણ પંડિતજી પાસે સાહે છે એમ આજ લગણુ હતું. તેથી અનાયાસે એ જોવાનું મળતું હોવાથી તેઓ શું કામ ના કહે ? બધાએ આગ્રહ કર્યો, એટલે ઉઠીને સર્વે જણા પંડિતજીના ઓરડામાં ગયા. ગોવિંદરાય હજી સુધી ઉંઘતા હતા. તેમને પણ ઉઠાડીને બોલાવ્યા. બધાના દેખતાં વિકૃતરાયે પેટી ઉઘાડી. તેનો હાથ થરથર ધ્રુજતો હતો. તેણે પેટી ઉઘાડતાંજ ગોવિંદરાય અગાડી આવ્યા, અને અંદરની કોથળા કાઢીને તે જમીન ઉપર ઠાલવીને રૂપીઆ ગણુવા લાગ્યા. એ જોઈને જયંતિલાલ બોલ્યો: “ પહેલાં એમાં હજાર હજારની નોટો કેટલી છે, તે જુઓ—”.

હજાર રૂપિઆનું નામ નીકળતાંજ ગોવિંદરાયે પોતાના હાથ-માંનું કામ બાજુએ મુકીને તે પેટીમાં હાથ નાંખ્યો; પરંતુ તેને કંઈજ જડ્યું નહિ. ત્યારે તે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો: “ ક્યાં, આ પેટીમાં ? એમાં તો નોટ બોટ કાંઈ નથી ? ”

“ નહિ શું ? બરોબર જુઓ.—હોવીજ જોઈએ ! ” જયંતિલાલે જરાક જોરમાં કહ્યું.

“ હવે શું વધારે જોઈ ? કાગળીયાં શિવાય એમાં તો કંઈજ દેખાતું નથી. ”

જયંતિલાલ અને વિનાયક આશ્ચર્ય પામીને પેટી પાસે ગયા, અને અંદર જોયું તો કંઈજ દેખાયું નહિ. અને એકેકની સામા જોવા લાગ્યા. જયંતિલાલ બોલ્યો: “આ તો નવાઈની વાત! તમારા મોટાભાઈ આવ્યા તેને આગલે દિવસેજ મેં આ પેટીમાં ત્રણ હજારની ત્રણ નોટ જોઈ હતી. તે રૂપિયા શું આ ત્રણ ચાર દિવસમાં ખર્ચાઈ ગય?”

“તારે તે છે ક્યાં?”

“એ હું કેમ કહું? કદાચ કોઈએ ઉઘાડી લીધા હશે!”

આ પેટીમાંના પૈસાની વિનાયક અને જયંતિલાલને ખબર હશે, એમ વિઠ્ઠલરાયે ધાર્યું નહોતું. નહિં તો પેટીમાં શું છે તે જોવાની બધાના દેખતાં એટલી ઉતાવળ કરત નહિ. હવે તો તે ગમરાયા; પરંતુ પોતાની સ્થિતિ બીજાને જાણવા નહિ દેતાં તે મી-જાનમાં બોલ્યા: “જોયું! જો વધારે દિવસ એવી રીતે મારી પાસે કુંચી રહેત તો બધાને મારા ઉપરજ વહેમ આવતને?”

તેના બોલવા તરફ બીલકુલ ધ્યાન નહિ આપતાં જયંતિલાલે વિનાયકને કહ્યું: “તારી કંઈ પણ જૂલ યજ હોવી જોઈએ. બીજી કોઈ પેટીમાં તો કદાચ પૈસા નહિ મુક્યા હોય?”

“નહિ, નહિ, આજ પેટીમાં પૈસા હતા એમ મને જરોખર ચાહે છે.”

“પણ એકવાર બીજી પેટીમાં તો જો!”

વિનાયકે એક નિસાસો નાંખ્યો અને કહ્યું: “એ પેટીમાં તો લોકોના ગીરે મુકેલા દામીના, દસ્તાવેજો અને બીજી પરચુરણ ચીજો છે, રોકડ તો બધું આમાંજ હતું. ત્રણ ચાર દિવસમાં તે કંઈ હું

બૂલી જડ? જોઈએ તો તે પેટી ઉઘાડો, એટલે તમારી ખાત્રી થશે.”

ગોવિંદરાયે તરતજ તે બીજી પેટી ઉઘાડી. બધા અધીરા બનીને જોવા લાગ્યા. પરંતુ અંદર શું હતું? પૈસા તો એ પેટીમાં બીલકુલ નહોતા. પરંતુ દારૂના, દસ્તાવેજો ત્રીગેરેનો પણ પત્તો નહિ! એ જોઈને વિનાયકની કમર ભાગી યઇ! તે તરતજ નીચે બેઠો, અને કપાળે હાથ દબાવે બોલ્યો: “આ તો અમને બધાને કોઈએ ખરેખર નવડાવ્યા! આ પેટીમાં તો કંઈ પણ રહ્યું નથી! અમે નિર્ધન થયા, તેનું મને કંઈ લાગતું નથી. પણ લોકોના ગીરે મુકેલાં દારૂના હતા તે તો જોઈએજ!—એનો તો એ લોકોને જવાબ દેવા પડશે.”

બધા લોકો સ્તબ્ધ હતા. ગયા એક બે દિવસમાં ચોરી થઇ હોવી જોઈએ, એમ બધાએ નક્કી કર્યું. પંડિતજીને ઘેર ચોરી થયાની ખબર આખા ગામમાં પસરી. ઘેરેઘેર લોકો એજ વાતો કરવા લાગ્યા. જે તે આશ્ચર્યથી કહેવા લાગ્યા, કે “આવું તો આપણે ક્યાંય પણ જોયું નહોતું! અરે, પેટીના તાળાં ખરોખર બંધ અને અંદરનો માલ પસાર! એ તો નવાઈની વાત! ચોરને ફરીથી તાળાં દેવાની શું જરૂર? અને જે તેણે નગદ માલ લાંબો તો પછી દસ્તાવેજ પણ શું કામ લઇ જાય!” આના જવાબમાં કેટલાક કહે કે “અરે, તે કાંઈ બીજું નહિ, પણ એ તો ભીખાતુંજ કામ હોવું જોઈએ!” આ ઉપર કેટલાક કહે કે “એમ તે હોય? ભીખો તો પંડિતજીને ત્યાં આજ કેટલાંય વર્ષ થયાં છે. અને પંડિતજીનો તેના ઉપર ધણોજ વિશ્વાસ હતો. તે કંઈ એવું કરે નહિ. અને તે બિચા-

રાને તે કુંચી જડે પણ ક્યાંથી ?” તે જો ચોર હોત તો આટલાં વર્ષ પંડિતજીને ઘેર ટકતજ નહિ.”

લોકોનું આવું બોલવું સાંભળીને વિઠ્ઠલરાય ગભરાતો હતો. બીજા કોઈના ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ પણ વિઠ્ઠલરાયનું જ એ કામ હોવું જોઈએ એમ જ્યંતિલાલે તો ચોરી થયાનું બહાર પડ્યું, તે વખતથીજ ધાર્યું હતું. અને તેથી વિઠ્ઠલરાયની હીલચાલ ઉપર તેણે બારીક નજર પણ રાખી હતી. અને વિઠ્ઠલરાયની એ બાબતમાં કેટલીક વહેમ પડતી હીલચાલ નજરમાં આવવાથી તેનો સંશય દઢ થયો હતો. આ વાતનો પોતાના મન સાથે પાકો વિચાર કરીને છેવટે વિનાયકને તેણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. અને તેના કાનમાં કહ્યું: “વિનાયક, કોઈ ગમે તેમ કહે, પણ મને તો તારા મોટા-બાઈનોજ એ કામમાં હાથ હોય એમ લાગે છે. તું તેમની તરફ જરા બારીક નજરે જો એટલે હું શા ઉપરથી કહું છું તે તને જણાશે.”

“ઈશ્વર જાણે !” વિનાયકે ક્રૂર એટલુંજ કહ્યું. પરંતુ ધીમે ધીમે તેને પણ તેમ સંશય આવવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિઠ્ઠલરાય ગભરાયા !

પંડિતજીના મૃત્યુની દુઃખદાયક ખબરની સાથેજ એમને ઘેર ચોરી થયાની ખબર પણ ચોતરફ પસરી. કોઈ કહે-“પંડિતજીના

ઘરમાં ચોરે ખાતર પાડ્યું. કોઈ કહે—‘ચોર હાથમાં બંદૂક, તલવાર વીગેરે હથીયાર લઈને આવ્યા હતા. પાંચ છ મથાલ લઈને આવ્યા હતા. ચોરે કુહાડી વતી આગળનું બારણું ભાંગ્યું, અને અંદર ઘુસીને સવળું લુટી ગયા. દશ હજાર રૂપિયા તો રોકડા હતા. શિવાય સોના ચાંદીના દાગીના કેટલાં ગયાં તે કહેવાય નહિ!’ કોઈ કામ તો એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે—‘ચોરાએ ઘરનાં માણસોને પણ માર્યા!’ એમ અકેકથી વિશેષ અકેક વાતો યવા માંડી.

હવે આગળ શું કરવું, તે વિનાયકને કંઈજ સૂઝતું નહોતું. પોલીસને આ બાબતની ખબર આપવી કે નહિ તે પણ નક્કી થાય નહિ. પોલીસમાં ખબર આપીએ અને તેણે જો ચોર પકડ્યો તો આપણા ઘરની આગર જાય અને આપણો ભાઈ કેદમાં જાય, એની બીક લાગી. જો પોલીસમાં ખબર નહિ આપીએ, અને નિરાંતે બેસીએ, તોપણ એની મેળે એ વાત પોલીસને ખબર પડ્યા વગર રહેવાનો નથી. તથા લોકોના ગીરે મુકેલા દાગીનાનું શું કરવું તેની પણ શીકર હતી. વિનાયકને આથી કંઈજ સૂઝે નહિ. છેવટે બધાનો મત લઈને જયંતિલાલે એમ નક્કો કર્યું કે, એકંદરે જો હકીકત બની છે તેની ફક્ત પોલીસમાં ખબર આપવી. પરંતુ વિઠ્ઠલરાયે કાંઈ એ બાબતમાં હા કહી નહિ. તે બોલ્યા: “પોલીસને ખબર આપ્યાથી શું થવાનું છે? આપણેજ બરાબર તપાસ કરીશું એટલે જડશે. પોલીસ આવીને નકામા ઘરનાં હેરાન કરશે, અને દ્રાવદો બીલકુલ થવાનો નથી!”

બોલતાં બોલતાં વિઠ્ઠલરાયનું મ્હોરું કાળા હીકરા જેવું થયું. જયંતિલાલ અને વિનાયક એ બંનેની નજરમાં તે આવ્યું. અને

વિકુલરાય વિષેના તેમનો સંશય વધારે દઢ થયો. તેના આવા વર્તનથી તે જાને તેના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને એવા માણસને ખરોખર શિક્ષા થવી જોઈએ, એમ તેઓનું મન તેમને કહેવા લાગ્યું.

છેવટે પોલીસમાં ચોરી થયા વિષેની ખબર આપવામાં આવી, પણ તે પહેલાંજ પોલીસને એ વાતની ખબર પડી હતી. પંડિતજીને ઘેર દશ હજારની ચોરી થઈ એમ ગામના પોલીસે ક્યારનોજ રીપોર્ટ પોતાના ફોજદારને કર્યો હતો. પંડિતજી પૈસાવાળા છે, એમ ગામમાં જાણીતું હતું. તેથી ફોજદારને પણ એ વાત અસંભવનીય લાગી નહિ. તેથી તેણે જાતે જાંચને તપાસ કરવો, એમ નક્કી કર્યું. કર્મધર્મ સંયોગે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ (ખાતાના મુખ્ય અમલદાર) મિ. બ્રહ્મદાસ સાહેબનો મુકામ તે વખતે પાસેના ગામમાંજ હતો. અને દેશી લોકો સાથે હળીમળીને ચાલવાની તેમને ધણીજ હોંસ હતી. પંડિતજીના ગામથી તેમનો મુકામ ઘણો દૂર નહોતો. સાહેબને કાને આ ખબર જતાંજ તેઓ તરતજ ઘોડા ઉપર બેસીને નીકળી પડ્યા. કાળા ડગલાનું મોટું લશ્કર પણ તેમની પાછળ ચાલતું હતું. ગામડાના લોકોને સાહેબ એટલે જાણે એક અપૂર્વ ચોજ હોય એમ લાગતું હતું. તેથી પંડિતજીના ગામમાં બ્રહ્મદાસ સાહેબ કાળા લશ્કર સાથે આવતાંજ ગામમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો. લડાઈ ઉપર લોકોને પકડીને મોકલવાને સાહેબ આવ્યા છે, એમ પણ કેટલાકે ગપ ખાતી !—પછી પૂછતું થું ? જ્યાં ત્યાં દોડાદોડ અને નાસાનાસ શરૂ થઈ. કેટલાક તો બારણા બંધ કરીને ઘરમાં પેડા !

આશરે દશ વાગે સાહેબ પંડિતજીના ઘર આગળ આવ્યા. આ ખબર મળતાંજ જયનિલાલ અને વિનાયક ઘરમાંથી બહાર

આવ્યા. વિઠ્ઠલરાયની તો કાઢીજ છુટી ગઈ ! અગાડીથીજ માંહો-
માંહ મળી જઈને નીવેડો લાવવો એમ એમણે નક્કી કર્યું. કારણકે
પોલીસ એટલે શું, તેની એને થોડી ધણી ખબર હતી. અને ગમે તે
કારણે કહો, પણ બધાને મારા ઉપરજ સંશય છે, એમ તેઓ સમજ્યા
હતા. એટલામાં ગોવિંદરાય પણ મોટાભાઈની સામે થયો, અને વખત
આવે તેની વિરૂદ્ધ પણ સાક્ષી આપવા તૈયાર થયો. એ જોતાંજ
વિઠ્ઠલરાય વધારે ગભરાયો અને ગમે તેમ કરીને પણ ગોવિંદરાયને
પોતાની બાજુએ લેવાને ખટપટ કરવા લાગ્યો. બહાર પોલીસનાં
માણસો આવ્યા છે, એમ જાણતાં જ, એકદમ ગોવિંદરાયને બમ
પાડીને તેણે પોતાના ઝોરડામાં બોલાવ્યો; અને ધ્રુજતે ધટી કહ્યું:
“ ગોવિંદ, અરે, તું પણ એ લોકોની સાથે કેમ ગાડો થયો ? તને
મુકીને મેં હજી સુધી કંઈપણ કર્યું છે કે ? મેં હમણાં પણ જે કર્યું
છે તે ફક્ત આપણા બંનેના સારાને માટે જ કર્યું છે. સમજ્યો કે ?
એમ ગાડો બનતો નહિ. બાપાજીએ આપણને નહિ જણાવતાં વિના-
યકને કેટલા પૈસા આપ્યા છે, તેની ક્યાં તને ખબર છે ? મેં જે
કંઈ સંતાડ્યું છે, તેમાંથી પણ તારે આમ ગરબડ કરીને તેને બોમ
આપવો છે કે શું ? આ ધમાલ એક વખત શાંત થાય એટલે તું
અને હું સરખે ભાગે જાનામાના વહેંચી લઈશું. તું હવે તેમની સાથે
ગાંડાની માફક નાસતો નહિ. મને તેં હજી સુધી જોળખ્યો નથી ? ”

“ પણ તમે મને એ વાત પહેલેથી કેમ નહિ કહી ? જો
કહી હોત તો આટલી મરબડ થવાજ દીધી નહોત. ઠીક, પણ એક-
દર રૂપિઆ કેટલા છે ? ” ગોવિંદરાયે હમતાં હસતાં કહ્યું.

“ તે હું તને પછી કહીશ. મારા ઉપર તને વિશ્વાસ તો છે

ને ? હવે એવી મરખડમાં પડતો નહિં. નહિં તો નકામો જીર્જને વહેમ આવશે. ” એમ કહીને વિઠ્ઠલરાયે ગોવિંદરાયને ઉડાવ્યો ।

મૂખે અક્કલ વગરતો ગોવિંદરાય આ પ્રમાણે મોટાભાઈના નકેટમાં સામીલ થયો. વિઠ્ઠલરાયને ખાત્રી હતી કે, વિનાયક અને જયંતિલાલ એ બંને ઘણાજ સુશીલ અને સજ્જન માણસ છે. મ્હોડે અને તેમ બખડશે, પણ મને વિપત્તિમાં નાંખવાને તે કદિપણ તૈયાર પવાના નથી. એ ભરોંસા ઉપર તે નીરાંતે બેઠો. અને હવે દયાવેલા રેસાનું તથા દાગીનાનું કાઢીને પણ જણાવવું નહિં એવો એણે નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

બહાઇટ સાહેબ.

લશ્કરમાં લઈ જવાને માણસોની પકડાપકડી તો કાંઈ થઈ નહિં અને જલ્દી શાંત રહ્યું. એટલે લોકોને હિંમત આવી અને થોડા સમયમાં સાહેબને જોવાને ગામનાં માણસો તથા છોકરાંઓ પંડિ-નગલા ઘર આગળ ભેગાં થયાં. બહાઇટ સાહેબને એધી ખોલકુલ મુરંદા આવ્યો નહિ. ઉલટા, આ લોકો કેમ ભેગા થયા છે, એમ ફોજવારને પૂછતા લાગ્યા. “ સાહેબ, ફક્ત આપને જોવાને ? ” એમ ફોજવારે અદ્યધી જવાબ આપતાંજ સાહેબ ખુશ થયા.

આ બધી વાત અંગ્રેજીમાં થતી હતી. એટલે ભેગા થયેલા લોકોમાંનું કોઈપણ સમજ્યું નહોતું. તેઓ ફક્ત સાહેબના મોંઢા સામા જોતાં હતા હતા. પછી ચોરીની વાત કાઢીને “ક્યાં ચોરી થઈ ?—કેમ થઈ ? કેટલો માલ ગયો ?” વિગેરે સાહેબ જયંતિલાલને પૂછવા લાગ્યા. એ જોઈને જયંતિલાલ વિતાયકની સામે આંગળી કરીને બોલ્યો : “એમને ઘેર ચોરી થઈ. તેથી એજ તેમને બધી હટીકત કહેશે. આ કંઈ માફ ધર નથી. હું તો અગધોજ અધીઆ આવ્યો હઉં.”

વિતાયક જરાક આગળ ખસીને સાહેબની સામે આવ્યો. બહાઈટ સાહેબે એકવાર ફરીથી જયંતિલાલને પૂછ્યું : “તમે આ મામલાં રહેતા નથી એમ કહો છો, ત્યારે તમારું ઘર ક્યાં છે ?”

જયંતિલાલે પોતાના બાપનું નામ, ગામ વિગેરે બધી હટીકત જણાવેનું કહી. તે સાંભળીને ઘણાજ આશ્ચર્ય પામીને સાહેબ બોલ્યા : “શું તમે સિંઘનાલાલ દેસાઈના પુત્ર ? વાદ ? તમને જોઈને મને ઘણાજ આનંદ થયો. સિંઘનાલાલ ખાતેડામાં હતા, ત્યારથીજ મહારે એમની સાથે દોસ્તી થઈ હતી. હું તમારે ત્યાં ઘણું ખર્ચ આવતો હતો. તમે તે વખતે ઘણાજ નહાતા હતા.”

એમ કહીને તેણે જયંતિલાલનો હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડ્યા. તેમના ઘરનાં બધાં બધાં ખુલ્લું ખુલ્લું, અને હેવટે વિતાયકની સાથે એને કેવો ગંભીર છે તે પણ બહુ લીધું. એ પ્રમાણે બહાઈટ સાહેબે વિતાયક તમા જયંતિલાલની સાથે ઘણીવાર સુધી વાતો કરી. અંગ્રેજી સાફ બોલવાને માટે તે બંનેની ઘણીજ પ્રશંસા કરી.

પછી વિનાયકના પિતૃવિયોગના દુઃખને માટે પોતાની અત્યંત સહા-
તુલ્યિતિ દર્શાવીને તેણે ફરીયા ચોરીની વાત કાઢી.

વિનાયકે કહ્યું: “ પિતાજીનું મૃત્યુ થયાને એ દિવસ પણ થયા
નહોતા, ત્યારે એ વાત બની, એટલે તેમની પાસે શું હતું તેની પણ
મને ખરાબર ખબર નથી. તેથી રોકડા રૂપિયા કેટલા હતા, લાગીના
શું શું હતા, તેમાંથી ચોરાયા કેટલા, અને રહ્યા કેટલા તે મારાથી
ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ. અને એટલાજ કારણથી હું ચોરીના
ફરિયાદ હમણાં કરવા ઇચ્છતો નથી. પછી વખત આવે જોઈ લઈશ.”

આ સાંભળીને બહાઇ સાહેબ હસ્યા, અને બોલ્યા: “ સમ-
જ્યો ? તમારા મનમાં એ વાત દબાવી દેવાની છે. તમારા સગામાંનું
જ કોઈનું એ કામ છે કે શું ? માંડીવાળો ત્યારે તમે જ્યારે ફરિયાદ
કરવા ઇચ્છતા નથી, ત્યારે હું પણ એ બાબતમાં કાંઈ કરવાનો નથી.
તમારી સાથે જોળખાણ થવાથી મને ધણોજ આનંદ થયો છે. પરંતુ
તમને જો એ કામમાં કોઈનો પણ સંશય આવતો હોય તો તે મને
બેલાશક કહો. તમને એમાં બીલકુલ ત્રાસ પડવાનો નથી. તમે એમાં
બેશીકર રહેજો.

વિનાયક અત્યંત સરળ અને સત્યપ્રિય હતો. પરંતુ તે તેટ-
લોજ માયાળુ હતો. વિઠ્ઠલરાયે જે તેને માટે તર્ક ક્યો હતો તે કંઈ
ઓટા નહોતો. પૈસાને ખાતર મોટાભાઈને વિપત્તિમાં નાંખવાનું તેને
હીક લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે કહ્યું: “ સાહેબ, તમે ધણોજ ઉદાર
માણસ છો. તમારાથી કાંઈ હું છુંપું રાખવા માંગતો નથી. મને એક
મનુષ્ય ઉપર સંશય આવે છે હસે, પણ ફક્ત સંશય ઉપરથી એકાદ
માણસને સંકટમાં નાંખવાનું મને હીક લાગતું નથી. ”

“તમારા આ સરળ બાષણથી મ્હને ઘણોજ સંતોષ થયો. હું તમને નકામો આગ્રહ કરવા માંગતો નથી. અગાડી જરૂર પડે તો મ્હને ખબર આપજો. મારાથી બનશે તેટલું તમારે માટે કરવાને હું કદિ પણ પાછી પાની કરીશ નહિ.”

એમ કહીને તેમની આમળ ધરેલા ઉપાહારનો કાંઈક ઉપયોગ કરીને સાહેબ પાછા જવા નીકળ્યા. જતી વખત જયંતિલાલ અને વિનાયકને કહ્યું: “તમારી સાથે પરિચય થવાથી મ્હને અતિશય આનંદ થયો. તમે જ્યારે અમારા “હેડક્વોર્ટર” (જિલ્લાના મુખ્ય ગામ) માં આવો ત્યારે મળ્યા વગર રહેતા નહિ. મારાથી બનતી મદદ હું તમારે માટે ખુશીથી કરીશ.”

સાહેબની સાથે પોલીસનું લશ્કર પણ ગયું. છેક ખાલી હાથે પાછા જવાનો વખત આવશે એમ તેમણે ધાર્યું નહોતું. સાહેબ જાતે તપાસ કરવા આવેલા, અને સાથે કાળું લશ્કર પણ આવેલું, પણ કોઈને પણ પકડીને ચોક્કી ઉપર લઈ જવામાં આવ્યું નહિ, કોઈને પણ બેડીની બક્ષીસ મળી નહિ, કોઈને પણ ચતુર્બુજ કરીને સાથે લીધો નહિ,—એ જોઈને ગામના લોકોને અતિશય નવાઈ લાગી કેટલાકને તો એને માટે ખોટું પણ લાગ્યું. સાહેબે આટલી વાર સુધી શું શું વાતો કરી એ બાબતનું જયંતિલાલ અને વિનાયકને ખબર પૂછવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

જયંતિલાલ અને શારદા.

વિનાયકના ગામમાંજ પણ તેના ઘરથી થોડે દૂર જયંતિલાલના સસરાનું ઘર હતું તે વાંચકોના ધ્યાનમાં હશે જ, જયંતિલાલની પત્ની શારદાએ વિનાયકના સગામાંની છે એમ પણ પાછળ કહ્યું છે. શારદાના બાપ જોપાળરાય એ પહેલાં શ્રીમંત હતા. પણ વ્યક્તિ વેપારમાં મોટો ધંકો વાગવાથી તેમની આબરૂ જવાનો પણ વખત આવ્યો હતો. તેમનો સ્વભાવ સત્યપ્રિય અને નિસ્પૃહી હતો. પોતાને ખાતર બીજા કોઈનું એક પાઈનું પણ નુકસાન થવા દીધું નહિ. ઘરમાં જે કંઈ હશે તે સઘળું કાઢી નાંખીને લોકોનું દેવું પતાવ્યું. છેવટે જે કંઈ રહ્યું સહુ હશે તે બધું વેચીને પોતાની છોકરી શારદાને સારે ઠેકાણે પરણાવી. એ ખર્ચથી તેમની સ્થિતિ વળી વધારે ખરાબ થઈ ગઈ હતી. જેમ તેમ કરીને તે પોતાનું ઘર ચલાવતા હતા. આવક બીલકુલ નહિ, એવી સ્થિતિમાં આખરમાં રહેવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે કહેવાની જરૂર નથી. તેમાં પણ જોપાળરાય કોઈની પાસે કાંઈ માગવું એ મૃત્યુ સમાન સમજતા હતા. નહિં તે પોતાના મિત્રોની સહાયથી તેમણે પોતાનો ધંધો ચલાવીને ગયેલી ખાટ પુરી કરી હોત. એમના વહેવાઈ, જયંતિલાલના બાપ પણ કંઈ એછા શ્રીમંત નહોતા. પરંતુ માંગવાનું મૃત્યુ તુલ્ય દુઃખ માનનારા જોપાળરાયથી એ વાત બને કેમ ? દૈવગતિથી આવી પડેલી સ્થિતિમાં તે મન દૃઢ કરીને જેમ તેમ દિવસ પસાર કરતા હતા.

આવી સ્થિતિમાં ખુદ પોતાના જમાઈને પણ તેણે પોતાને ઘેર બોલાવ્યો નહોતો. જમાઈને પોતાને ઘેર એ દિવસ રાખવાની, તેને આદર સત્કાર કરવાની શારદાની માને ઘણીજ હોંસ હતી. અને તેથી તે ગોપાળરાયને એ બાબતને માટે રોજ કહેતી. પરંતુ ગોપાળરાયે તે બાબતમાં જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

પણ હવે પંડિતજીને ઘેર જમાઈ આવ્યો છે, તેથી તેને એક દિવસ પણ બોલાવવાને માટે શારદાની મા ગોપાળરાયને આગ્રહ કરવા લાગી. ગામમાં જમાઈ આવેલો હોવાથી ગોપાળરાયથી પણ ના પકાઈ નહિ. તેથી તેઓ પંડિતજીને ઘેર ગયા હતા, ત્યારે તેણે જયંતિલાલ આગળ એ વાત કહાડી. તેણે જો એ વાત કાઢી ન હોત તોપણ જયંતિલાલ આ વાખતે પોતાની મેળે સાસરે જત. જયંતિલાલને સસરાના આમંત્રણની અગર આગ્રહની ખીલકુલ જરૂર નહોતી. તેમાં આ વખતે તો ખાસ નહોતીજ. કારણકે તેની પ્રિય પત્ની શારદા આ વખતે પિયર હતી તેથી અનાયાસે સસરાએ એ વાત કહતાંજ વિનાયકને પૂછીને ઘણાજ આનંદથી તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયો.

જમાઈના આગમનથી ગોપાળરાયને ઘેર આજે આનંદ પ્રવર્તયો છે. શારદાનાં ન્હાના બાંકુઓ પણ ખતેલી આવ્યાથી ખુદીમાં નાચતાં હતાં. સાસુજીએ રસોઈમાં ધાંધલ મચાવી મુકી હતી. જમાઈને માટે શું કરું ને શું નહિ કરું, એમ તેને થયું હતું. શારદાના આનંદનું તો પૂછોજ નહિ. !

સસરાના આદરસત્કારથી જયંતિલાલ અત્યંત ખુશ થયા. આજ મુઘી આપણો આટલો આદરસત્કાર ક્યાંય પણ થયો નહોતો,

એમ એને લાગ્યું. જમ્યા પછી સસરા સાથે આમ તેમની વાતો કરીને સુવાના ઓરડામાં ગયો. એક મોટા ઓરડામાં પલંગ ઉપર સુંદર પથારી પાથરી હતી. જયંતિલાલ તે પથારી ઉપર પડીને ઉત્સુકતાથી પોતાની પત્નીની વાટ જોવા લાગ્યો. શારદા પણ પોતાનું કામકાજ પતાવીને તરતજ ત્યાં આવી. અને હસીને બોલી: “અહાહા, આજનો દિવસ ધણેજ ભાગ્યશાળી ગણાય.”

“પત્નીનું” એ વિનોદમય મધુર ભાષણથી જયંતિલાલને આનંદ થયો. અને બોલ્યા: “કેમ, શાથી એટલે ભાગ્યશાળી દિવસ ગણાય?”

“વાહ ! શાથી કરીને શું પૂછો છો ? અમાસને દિવસે પૂર્ણ-ચંદ્રનો ઉદય થયો—નિર્ધનને ઘેર ધન આવ્યું—રંકને ત્યાં રાજા—”

“વાહવા ! તું જો હજી વધારે પિયેર રહે તો મ્હને લાગે છે કે તું કવિજ્ઞ બને !”

શારદા મધુર હાસ્ય કરીને બોલી: “વધારે દિવસનું શું કામ ! હમણાં પણ ક્યાં મને કવિતા કરતાં નથી આવડતી ? તમારી પાસેથી મ્હને શિક્ષણજ તેનું મળ્યું છે ને ? ચંદ્રોદય થતાં સમુદ્ર જેમ આનંદથી ઉછળવા માંડે, તેમ તમારા હર્ષનથી મારી કવિત્વ શક્તિને, મારા આનંદથી સ્ફુરણ ચઢે છે.”

“હેં ! ત્યારે હવે એમ કરો; ધુરસદની વખતે નકામા બેસી રહેવા કરતાં એક નિશાળ ઉઘાડો.”

“ધણી સારી વાત કહી ! તમારા જેવા જો નિશાળિયા મળે તો આ ધડીએજ નિશાળ ઉઘાડું !”

“પણ તેને શીખવીશ શું ?”

“શું એટલે ? ફનીયાદારીને લગતી જરૂરની વાતો, એટલે પુર-

બેની પેઠે બીઓને પણ મુખ દુઃખ હોય છે. એ પહેલી વાત ! પુરૂષોના ધ્યાનમાં એ વાત કેમે કરીને આવતીજ નથી એ ખીજી વાત !”

શારદાને પોતાની પાસે લખેને જયંતિલાલે પૂછ્યું: “આજે તો કંઈ નવી નવી વાતોજ કરવા માંડી છે. આજે છે શું ?”

“આજે બધુંજ નવું છે ! પછી વાત કેમ નવી ન હોય ? તમને બહુ દુઃખ થતું હશે ! ખરું કેની ?”

“હા, રાણીસાહેબના આગમનથી ઘણુંજ દુઃખ થયું. મને એમ લાગતું હતું કે આજે આપનું આગમન થશે નહિ, તમારી કંઈ આવવાની બહુ મરજી દેખાતી નથી—”

“મારે માટે તો તમને કંઈ પણ આવી નહિ હોય !”

“હા, એ કંઈ તદ્દન ખોટું નથી !”

“એ કંઈ કહેવાની જરૂર નથી તમને વિનાયકભાઈને ત્યાં આવ્યાને કેટલા દિવસ થયા, પણ એક વખત પણ અહીંઆ આવવાનું મન થયું છે કે ? એ તો બાપાજી જે આજે તમને બોલાવવા આવ્યા ન હોત તો તમે બારોબારજ આલ્યા જાત, ખરું ને ?”

જયંતિલાલ શું બોલવું એનો વિચાર કરતા હતા, એટલે શારદા જરા ખીજવાયલા જેવા સ્વરે બોલી: “બિચારાં સાસુ સસરા ગરીબ માણસ ! એટલે તેમને મળવા નહિ આવે તે તો હીક. પણ હું કંઈ હવે ગરીબ છઉં ? ત્યારે મળે તો એક વાર આવીને દર્શન આપવાં હતાં કેની ? તમારા મેં આવ્યા પછી બે દિવસ રાહ જોધ, પણ તમે નહિંજ આવ્યા ત્યારે છેવટે હુંજ બાને તેડીને વિનાયકભાઈને ત્યાં દર્શન કરવાને આવી !”

જયંતિલાલ પોતાની પ્રિય પત્નીના સુંદર મુખકમળ ઉપર પ્રે-

મથી સુખન કરીને હસતાં હસતાં બોલ્યો: “વાહ! ત્યારે તું તો મહારા કરતાં અગાડી ગઈ! હું અહીંઆ આવવાનો રોજ વિચાર કરતો હતો, પણ વિનાયકને એવા દુઃખના વખતમાં છોડીને આવવાનું મહેને ઠીક લાગ્યું નહિ.”

“ઠીક, ત્યારે તે વાત રહેવા દો. પણ ત્યારે તો આજે પણ તમને કંઈ બહુ ઠીક લાગ્યું નહિ હોય?”

“કેમ!” જયંતિલાલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“કેમ એટલે!—આની સુંદર પથારીમાં કદિ પણ સુવાનું મળ્યું હતું ખરું કે? આવું સરસ જમણુ પણ કદિ ખાધું એમ માદ છે કે?” શારદાએ સ્મિત હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“કેમ! જમવાનું તો ઘણુંજ સરસ હતું—”

“હા, હા, સરસ નહિં તો શું! એ તો વિદુરના ઘરની બાજી!”

“એટલી બધી કંઈ ગરીબાઈ બતાવવાની જરૂર નથી!”

“ગરીબાઈ શું કામ હું બતાવું? મને શું જોઈ છે? મારા જેવું સુખી કોણ છે?”

જયંતિલાલે પોતાની ચતુર પત્નીના મુખ કમળનું ફરીથી સુખન કર્યું. અને તારી ઉપર મહારો પ્રાણ કરતાં પણ વિશેષ પ્રેમ છે, એમ તેણે તે એક સુખનથી બતાવ્યું. રાત બહુ ગઈ છે, એમ જોઈને શારદાએ દીવો જાલવ્યો. અને તરતજ બારીમાંથી ચંદ્રનો પ્રકાશ અંદર આવ્યો.

શારદાએ તે પોતાના પતિને બતાવ્યું, અને પ્રસન્નતાથી બોલી: “આ જોયું કે? આ ઘરમાં તો હીરા અને રતના દીવા સળગા-

વેલા છે ! મને લાગે છે કે તમને કોઈ દિવસ આવા ધરમાં સ્વાનું મળ્યું હશે નહિ ! ‘મોટા મોટા ધર કરતાં સાધુની ઝુંપડી સારી !’ એ કહેવત સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આજે તમને આવ્યો છે. એ કસોટીમાંથી કેટલા પસાર થાઓ છો તે જોવાનું છે !”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

યુક્તિ સફળ થઈ.

જયંતિલાલ ખીજે દિવસે સવારે વિનાયકને ઘેર આવ્યો, અને હાથવેલો માલ વિઠ્ઠલરાય પાસેથી કદાવવાનો બધા મળીને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. હવે પોલીસની ખીક જતી રહેવાથી ઉઝટા તેજ ખીજવાઈને બોલ્યા : “તમે મારો પીછો કેમ લો છો મેં કંઈ કોઈની ચોરી બોરી કરી છે કે શું ? જો કોઈને મારા ઉપર વહેમ આવતો હોય તો ખુશીથી પોલીસમાં લઈ જાઓ. એમ ખીઓ છો શું કામ ? મેં કંઈ કોઈના બાપનું બાધું નથી, પછી મને શાની ખીક ? અહીંયા ન્યાયજ્ઞ ક્યાં છે ? નહિં તો મેં મેજવેલો સધજો પૈસો આ ધરમાં ખચ્યો છે ઉલટો તેજ મને પાછો મળવો જોઈએ !”

વિઠ્ઠલરાયનું બાધું બોલવું સાંભળીને બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. જયંતિલાલ જરાક ખીજવઈને બોલ્યો : “બધી વખત નરમ થવામાં માલ નહિ ! ખરેખરજ આ કેસ પોલીસમાં લઈ જવો હતો, અને મને લાગે છે કે હવે આપણે પણ પોલીસમાં ખબર આપીએ કે

અમને કોઈના ઉપર વહેમ આવે છે, ” આટલું કહીને તે વિનાયકની તરફ વળીને બોલ્યો: “ અરે, હજી વિચાર શું કર્યા કરે છે ? જે ગયું ને ગયું. હવે તેના ઉપર પાણી મુક. આમ નરમ થયાથી કંઈ વળવાનું નથી; મન જરાક કઠણ કરીશ, કે તરત જોત જોતામાં નિકાલ આવશે ! ”

આ ઉપર કેટલીક વાર સ્તબ્ધ રહીને વિનાયક બોલ્યો: “ નસીબમાં જે લખ્યું હશે તે થશે ! બાપાજીની આખરને હું ગુમાવવા માંગતો નથી બાપાજીની મીલકતની હું ખીલકુલ આશા રાખતો નથી. ”

થયું. વિઠ્ઠલરાયને હવે કોઈની ખીક રહી નહિ. બિચારા પંડિતજીની આખર પ્રમાણે દાન ધર્મ કરવાનું બાજીએ રહ્યું, ઉલટું તેની ક્રિયા, - દસમું, અગીયારમું, બારમું, તેરમું, વીગેરે પણ જેમ તેમ કરી તેર દિવસ થતાંજ વિઠ્ઠલરાયે વિભક્ત થવાની વાત કાઢી. ગોવિંદરાયે તેને અનુમોદન આપી જુદા થવાનો પોતાનો વિચાર પણ છે, જેમ જણાવ્યું, એ જોઈને વિનાયક બહુ આનાકાની કરી નહિ. ત્રણે ભાઈઓ જુદા પડ્યા. વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાયે પોતાને જોઈએ તે પ્રમાણે લીધું. અને જે કાંઈ વધ્યું તે વિનાયકને ભાગે આવ્યું. જે ઘરમાં તેઓ રહેતા હતા, તે ઘર સાફ હતું તે બંને મોટાભાઈએ લીધું. બાજીનું અડધું રહેલું ઘર વિનાયકને ભાગે આવ્યું. તે ઘર પૂરું કરવાને જે કંઈ ખર્ચ થાય તેમાંથી થોડાએક રૂપિયા બંને ભાઈઓએ આપવાનું કમુલ કર્યું. મણિલક્ષ્મીએ પણ તે ઘરમાં રહેવું એમ હતું. વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાયે એ પ્રમાણે ભાગ પાડ્યા. વિનાયકની તરફથી કોઈએ કંઈ હરકત કીધી નહિ. કેમકે વિનાયકને પોતાનેજ હરકત કરવાનું પસંદ નહોતું. તે બોલ્યો: “ લગાઈ તકરાર કર્યા વગર

જે યાય તે સારું. હું એમાં કંઈ બોલવાનો નથી. મોટાભાઈ તથા ભાઈ જે કરશે તે મને કબૂલ છે.”

ઘરમાં વાસણ કુસણ જે કંઈ હશે તેના પણ ત્રણ ભાગ કર્યા. વિઠ્ઠલરાય અને ગોવિંદરાય પોતપોતાનો સામાન પોતાની જગાએ લઈ ગયા. વિનાયકને ભાગે નવું ઘર આવ્યું હતું ખરું, પણ તેનો હજી ઘણો ભાગ ખાંધવાનો બાકી હતો. જમીન પણ હજી બરોબર સરખી થઈ નહોતી. પણ વિનાયકને એવા ઘરમાં પણ જમીને રહેવું પડ્યું. બધી સારી સારી ચીજો મોટાભાઈઓને ભાગે ગઈ હતી; અને નિર-પયોગી ખરાબ ચીજો વિનાયકને ભાગે આવી હતી. છોકરાની આવી દુર્દશા જોઈને મણિલક્ષ્મીની આંખમાં પાણી આવ્યાં એ જોઈને સર-સ્વતી તેમનું સાંત્વન કરવાને બોલી: “રડવાથી શું થવાનું છે? ઇશ્વરની ભરણ હશે તેમ થશે. તેની કૃપા થશે, એટલે આ સ્થિતિ બદલાતાં પણ કંઈ વાર લાગવાની છે કે?”

બોલતાં બોલતાં સરસ્વતીની આંખમાં પણ પાણી આવ્યાં. એ જોઈને તો મણિલક્ષ્મીના દુઃખ સમુદ્રમાં અધિકજ ભરતી આવી. વિનાયક પાસેજ હતો, તે માનું સમાધાન કરવાને બોલ્યો: “બા-તું નકામી દુઃખી યાય છે? ઇશ્વર કરશે તો આપણું થોડા વખતમાં સારું થશે. તેણે જે સ્થિતિમાં મુક્યાં, તેમાંજ સંતોષ માનવો જોઈએ. નહિતો ચિંતા કર્યાથી શું થવાનું છે?”

“અરે, તમારે શાને માટે દિઠ્ઠ કરવી જોઈએ? તમારો વિના-યક છે. તમારી વહુ છે. પછી તમારે શું દુઃખ છે? બધાજ કંઈ તમારા દુઃખમન નથી. એ પણ હાહા જશે અને તમેજ મુખી થશો!” એમ જયંતિલાલે મણિલક્ષ્મીને ધીરજ આપવાને કહ્યું. એથી ઘરડા

માણસના મનનું જરાક સમાધાન થયું, આ પ્રમાણે વિનાયકનું જરાક ઠેકાણું પડ્યા પછી જયંતિલાલ પોતાને ગામ ગયો.

અધુરા ઘરમાં સગવડ તો ક્યાંથી હોય ? માયા ઉપર છાપડું પણ પૂરું નહોતું. એને લીધે તે લોકોને બહુ આપદા પડતી હતી. પોતાની મા અને પત્નીને કષ્ટ પડતું જોઈને વિનાયક ધણોજ દિલ-ગીર થયો. ગમે તેમ કરીને પણ એ ઘરને જરૂર પડતું ખરોખર કરવું જોઈએ, એમ એને લાગ્યું. પણ કરે શું ? હાથમાં પૈસા નહિ ? રોકડા પૈસા અને ઘરતાવેજ વિગેરે તો વિઠ્ઠલરાય દ્વારા બેઠો હતો. સ્થાવર મિલકત જે કંઈ હતી. તેની કલ્પનનો એક તૃતિયાંશ ભાગ એને મળતો હતો. તે ઉપર જેમ તેમ કરીને પોતાનો ઉદ્ધરનિર્વાહ ચલાવતો હતો. ઘર પૂરું કરવાને માટે વિઠ્ઠલરાય તથા ગોવિંદરાયે જે કાંઈ આપવાનું કમૂલ કર્યું હતું તે પણ ‘આજે નહિ, કાલે આપીશ,’ એમ કરી કરીને હજી તેમણે આપ્યું નહોતું. એ બાબતને માટે તે-જોએ ધણોજ સારા ગૃહસ્થોની આગળ કમૂલાત આપી હતી. વિનાયકે મન ઉપર લીધું હોત તો તે કોર્ટની સહાયતા તે વચન પૂરું કરાવી લેત; પરંતુ તે કહેતો કે “જવા દો. તેની પણ મેં આશા છોડી છે. લાથી ગયો હવે છેવટે પૂછવાને માટે શું કામ કોર્ટમાં જવું જોઈએ?”

આથી તે વાત પણ તેમજ રહી. ક્યાંય પણ દૂર જઈને સારી તોફારી લેવી એવી વિનાયકે નક્કિ કર્યું. અને તે પ્રમાણે મા તથા પત્નીની રજા લઈને તે ઘરની બહાર નીકળ્યો. જતી વખત બંને બાઈઓને માની દેખરેખ સમજાવતી વિનંતિ કરી.

તેજ રાતે ગોવિંદરાયને છાનોમાનો ચોરડામાં બોલાવીને વિઠ્ઠલરાયે કહ્યું: “પૈસાને માટે તું મને આખો દિવસ પન્નવતો હતો.

તો આ લે તારા રૂપિયા ! મેં છસો ને બાર રૂપીઆ સંતાડ્યા હતા. તેમાંથી બસો રૂપીઆ તને આપું છું—”

એમ કહીને બસો રૂપિયા ગોવિંદરાય આગળ મુક્યા. તે નહિ લેતાં ગોવિંદરાય બોલ્યો : “ મોટાભાઈ એમ કેમ કરો છો ? તે વખતે અડધો ભાગ આપતા કમ્બુડ યયા હતા ને ? ”

તરતજ વિઠ્ઠલરાય ઉદાર મન કરીને બોલ્યો : હીંદ, બાઈ ? તેમ નો તેમ ? એક વાર મ્હોંડામાંથી કાઢેલો બોલ હું કહી પણ પાડો લેવાનો નથી. અને બ્ને, હું તને એક ખીછ વાત કહું. મારા કહેવા પ્રમાણે બ્ને તું ચાલોય તો તને એમાં ફાયદો થશે, નુકસાન ખીલકુલ થવાનું નથી, એ યાદ રાખજો.”

“ પણ મેં કદિ પણ તમારા કહેવા ઉપરાંત કંઈ પણ કર્યું છે કે ? ગોવિંદરાયે કહું.”

વિઠ્ઠલરાયે કાચળામાંથી રૂપિયા બહાર કાઢીને તેના બરોબર સરખા બે ભાગ કર્યા. ત્રણસોને છ રૂપિયા ગોવિંદરાયને આપ્યા, અને બાકીના ત્રણસોને છ રૂપિયા તેણે દ્વિતીય કાચળામાં નાંખ્યા. ને લઈને ગોવિંદરાય ઘણાજ આનંદથી ઘેર ગયો. અને વિઠ્ઠલરાયની કરેલી યુક્તિ સદૃશ ધર્મ. અહીંના એ પણ કહેવું બેઠએ કે આપની સાથે તકરાર કરીને ગોવિંદરાય સાસરે અલ્પો ગયો ત્યારથી તેની નિશાળ પણ બંધ થઈ હતી. કેટલેક દિવસે બીજા કોઈ માણસે નિશાળ કહાડી અને તરતજ ગોવિંદરાયની નિશાળના છોટરાઓ તે નવી નિશાળમાં દાખલ થયા. ગોવિંદરાયનું પછી ખીજે કોઈ ઠેકાણે વળ્યું નહિ. આથી તેની બહારની આવક બંધ થઈ. વિઠ્ઠલરાયના આપેલા પૈસા ઉપર તે જેમ તેમ ઘર ચલાવતો હતો. વિઠ્ઠલરાયની

પણ તેજ સ્થિતિ થઈ. રજા લીધા વગર ચાલ્યો ગયેલો હોવાથી, તથા કેટલાક દિવસ સુધી પાછો નહિ આવવાથી તેના શેઠે તેને રજા આપી હતી. અને તેની જગાએ બીજા માણસની નીમણૂક કરી હતી. પરંતુ તેને એ બાબતને માટે કાંઈ લાગ્યું નહિ. કેમકે પહેલેથી તેણે થોડા ઘણા પૈસા ભેગા કર્યા હતા. અને તેમાં વળી બાપની પેટી-માંથી ત્રણ હજારની ત્રણ નોટ કાઢી લીધી હતી ! એ શિવાય લોકો તરફથી આવવાના રૂપિઆના કેટલાક દસ્તાવેજો તથા સોના ચાંદીના દાગીના પણ દબાવ્યા હતા. ન્યાયથી કહો, અગર અન્યાયથી કહો. પણ એણે પોતાની પાસે સારા પૈસા સંગ્રહી રાખ્યા હતા. અને પૈસા ભેગા કરવા એ એનો મૂખ્ય નિયમ હતો; એને એ નિયમને ખાતર તેના અંતઃકરણમાં દુષ્ટ વિચાર ચાલ્યાં કરતા હતા. તેના અંતઃકરણમાં સારા વિચાર આવી શકતા જ નહિં.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ચાકરી મળી.

બહાર ગામ જઈને સારી નોકરીની તપાસ કરવી. એ વિચારથી વિનાયક ઘરની બહાર નીકળ્યો હતો. પરંતુ માની અને પત્નીની રજા લેતી વખતે તેમની થયેલી દુઃખમય સ્થિતિ આખો દિવસ નજર આગળ તરવા લાગી; અને તેથી તેને કંઈ મુઝે નહિ. અગાડી એક પગ મુકવાનું પણ તેને મન થાય નહિ. પણ કરે શું ? નોકરી કર્યા વગર તેનો ઘૂટકોજ નહોતો. તેની એવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ તોપણ

એના મગજમાં ભાઈઓને માટે બીલકુલ ખરાબ વિચાર નહોતો. અને તેજ વિઠ્ઠલરાય તથા જીવિંદરાયને જુઓ ?—નોકરી લેવાને માટે વિનાયકને ઘરમાંથી બહાર નીકળતાંજ એ બંનેના પેટમાં ટ્રાસ્કો પડ્યો, કે વખતે એને ક્યાંય મુનસફની અગર મામલતદારની નોકરી મળે ! એથી તે બંને મનમાં ને મનમાં બળવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલરાયે તો આઘા પણ લીધી કે એને નોકરી નહિ મળતાં પાછો આવે તો ઢેવને અમુક ધરાવીશ !

વિનાયક શુન્ય હૃદયે પોતાને રસ્તે પડ્યો. સંસાર એ શું છે તે તેને હવે જ સમજાયું. મા તથા પત્ની તેને આખો દિવસ યાદ આવવા લાગ્યાં. ક્યાં જવું, કોનો આશ્રય લેવો, કોની પાસે માગવું, એ વીગેરે વિચાર તેના મગજમાં આવવા લાગ્યા. સમુદ્રના મધ્યમાં નોકાનમાં સપડાયેલા વહાણના ખલાસીના જેવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી. કઈ દિશાએ જવાથી સુખરૂપ કિનારો હાથે લાગશે, એજ સમજાય નહિ. એવા વિપત્તિના અર્જુવમાં ક્ષિતિજ ઉપર એક સુખમય તારો ચમકવા માંડ્યો. અને તેથી તેના મનને જરાક શાંતિ થઈ. ગમે ત્યારે આવો પણ મને મળ્યા વગર રહેતા નહિ. તમારું એકાદ કામ બહારેથી થાય, એવું હશે તો હું ખુશીથી કરીશ, એમ બહુ ઇચ્છા સાહેબે કહ્યું હતું, તે વિનાયકને યાદ આવ્યું. સાહેબ ધણાજ દયાળુ સ્વભાવના છે, એમ પણ તેણે જાણ્યું હતું. તેથી પોતાની મા તથા પત્નીને દરિદ્રતાના દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને બહુ ઇચ્છા સાહેબને શરણે જવું એમ વિચાર તેણે નક્કી કર્યો. અને જ ગામે સાહેબનો મુકામ હતો તે ગામે ગયો. ત્યાં પહોંચતાંજ સાહેબને બંગલે ગયો. સાહેબ વર્તમાનપત્ર વાંચતા હતા. વિનાયકને જોતાંજ તે ટેબલ ઉપર

મુકી દષ્ટને હસતાં હસતાં તેને પાસેની ખુરશી ઉપર બેસવા કહ્યું. અને તેના કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. સાહેબનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકાર માનીને વિનાયક બોલ્યો: “તમે મને એકદમ ઓળખશો એમ મેં ધાર્યું નહોતું—”

સાહેબ હસીને બોલ્યા: “તમે મહેને એવો નિષ્કુર અને બે-પરવા માણસ સમજીને છો કે ?-હીક, પણ તમે આવા ખિન્ન અને ચિંતાતુર કેમ દેખાઓ છો ? જે હોય તે મહેને ખુલ્લા મને કહો.”

સાહેબનું આ લાગણી ભરેલું બોલવું સાંભળીને વિનાયકને ખીરજ આવી. બાપીકી મીઠકતમાંથી મહેને કેવી રીતે દૂર કર્યો, અને મોટાભાઈઓના ફસાવવાથી પોતે કેમ દરિદ્રતામાં આવી પડ્યો, તથા જૂદા રહેતાં કેવી રીતે તેઓએ તેને મુશ્કેલીઓમાં ઉતાર્યો, અને ધર છોડીને શા ઉદ્દેશથી અહીંઆ આવ્યો હતો, તે એણે સાહેબને કહ્યું. આ સાંભળીને સાહેબ દિલગીર થયા. તે બોલ્યા: “તમારા મોટા-ભાઈઓ પોતાનું પેટ ટાકું કરીને હવે નિરાંતે બેઠા-હશે. પરંતુ તમારી મરજી હોય તો હજી પણ ચોર પકડીને તેને બરાબર શિક્ષા કરાવવાનું બની શકશે. પણ હું ધારું છું કે તમારી બીલકુલ મરજી નથી. તમારા લોકોમાં આ એક મોટો દોષ છે. પ્રેમને લીધે તમે કર્તવ્ય ભૂલી જાઓ છો. એવા નીચ, સ્વાર્થી, ચોર માણસને-પછી તે પોતાનો બાપ હોય તોપણ અમે અંગ્રેજ લોકો તેને કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય શિક્ષા કરાવવાને કદિ પણ ખંચાઈએ નહિ. એવા દુષ્ટ, સ્વાર્થથી અંધ બનેલા માણસો આ સમાજના શત્રુ ગણાય. તેથી તેમને શિક્ષા કરાવવામાંજ પુણ્ય છે. હું દિલગીર છઉં કે આ દેશમાં બંધેલા અમર વગર બંધેલા બધાજ લોકોનો મત આ બાબતમાં તદ્દન જૂદો

છે. એક બાઈ કેદમાં જાય તો ધરની આખર જાય, એ ખોટી બી-
કથી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી શકતા નથી ! ”

વિનાયકે નમ્રતાથી કહ્યું: “ સાહેબ, તમે કહો છો તે ખરું છે.
ખરું જોતાં એવા માણસોને તેજ વખતે જો યોગ્ય શિક્ષા નહિ મળે
તેથી તેમની દુષ્ટતા વધારે વધે છે. પણ કેટલાક કારણથી મેં આપની
મીઠકતની આશા છોડી દીધી છે. તેથી તેમાં વાદવિવાદ કરવામાં કંઈ
માલ નથી. મહેરબાની કરીને તમે મ્હને ક્યાંય પણ એકાદ સારી
નોકરી અપાવો તો હું આપનો ઉપકાર જીંદગી સુધી ભૂલવાનો નથી.”

આ ઉપર કેટલીક વાતો કર્યા પછી સાહેબે પૂછ્યું: “ પોલીસ
ખાતામાં નોકરી લેવાની તમારી મરજી છે કે ? ”

“ નોકરી ક્યાં લેવી તેનો હજી સુધી મેં બરાબર વિચાર કર્યો
નથી. ક્યા ખાતામાં નોકરી લીધાથી અગાડી ભવિષ્ય સુધરશે; તેની
મ્હને ખીલકુલ ખબર નથી. તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ. ”

ખીજ કાઢ પણ સરકારી ખાતામાં હું કાંઈ કરી શકું તે
નથી. પોલીસ ખાતામાં નોકરી લેવાની તમારી મરજી હોય તો હું
જોઈશ. પણ પહેલાં હેડ કોન્સ્ટેબલ (જમાદાર) નું કામ તમારે
કરવું પડશે. એ જો તમને પસંદ નહિ હોય, અને કોષ ખાતરી
નોકરી લેવાની તમારી મરજી હોય તો તેમ કહો. હોય તો તે બાજુ-
તમાં મારાથી બનતી તજનીજ કરીશ. આ જુઓ, આજના વર્ત-
માનપત્રમાં એક સારી નોકરીને માટે નોટીસ છે. પગાર પણ સારો,
કેમકે શરૂઆતમાંજ પોણાસો રૂપિયા મળશે. આ ખબર આપનાર
ગૃહસ્થની સાથે મારે સ્નેહ છે. પરંતુ અહલદેશમાં જવું જોઈશે. આ
ગૃહસ્થ અને હું વિલાયતથી સાથેજ આવ્યા હતા. હું આ ખાતામાં

રહો, અને તેણે બ્રહ્મદેશમાં મુલમૈનમાં જઈને વેપાર કરવા માંડ્યો. મારી બલામણુને માન આપ્યા વગર રહેવાનો નથી. તમારી એટલે દૂર જવાની મરજી હોય તો હું તેને તાર કરીને ત્યાંની એકંદર આતમી પૂછું. આજે રાતના ઝરોળર વિચાર કરોને કાલે મહેને આવીને મળજો.”

“ ઠીક સાહેબ હું વિચાર કરીને કાલે જણાવીશ. તમે મહેરવાની કરીને ત્યાંની વિગત મંગાવો.” એમ કહીને સાહેબને સલામ કરીને વિનાયક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

બહાદ્ર સાહેબને પોતાનો નિશ્ચય ઉતાવળનો તથા અવિચારનો લાગે નહિ, તેજ હેતુથી વિનાયકે સાહેબના કહેવા પ્રમાણે એક દિવસ વિચાર કરવાનો માંગી લીધો. ખરું જોતાં તેણે પોતાના મનમાં તો નિશ્ચય કર્યોજ હતો. અહાંઆ રહીને આખી જીંદગી સરકારનો નોકરી કરીએ તોપણ પોણાસો રૂપિયા મળવાના નથી, એ તે જાણતો હતો. બહાદ્ર સાહેબના મિત્ર તેના જેવાજ દયાળુ અને ઉદાર સ્વભાવના હશે. અને તેમની પાસેથી આપણને ફાયદો થયા વગર રહેવાનો નથી. તથા હમણાં આપણને પૈસાની વિશેષ જરૂર છે. અને તે જે દૂર ગયાથી મળતા હોય તો તેવું સાહસ ખેડવાની શું હરકત છે ? આમ મનમાં આવતાંજ બ્રહ્મદેશમાં જવાનો તેનો નિશ્ચય થતાં જરા પણ વાર લાગી નહિ. તેનો પોતાનો આ પ્રમાણે નિશ્ચય થતાંજ ખીજો વિચાર તે શું કરવાનો હોય ? તેને નોકરી જોઈતી હતી, અને તે સારી જોઈતી હતી. બહાદ્ર સાહેબની મદદથી તેનો આ હેતુ સફળ થતો હતો પછી જરા દૂર જવું પડે તો શું થયું ? નાની ઉંમર, અને કટાકટીને વખતે બ્રહ્મદેશમાં તો શું, પણ પૃથ્વીના કોઈ

પણ ભાગમાં જવાને તે તૈયાર થાત ! પોતાનાં સ્નેહી-સંબંધીની આવી બાબતમાં સલાહ લેવી જોઈએ, પણ તેમ કરવાનો હમણું વખત નહોતો. એને દ્રુત જ્યોતિલાલની સલાહ લેવાની અપેક્ષા હતી. પણ જ્યોતિલાલ એમને ઘેર ગયેલા હોવાથી પૂછવાનો અવકાશ નહોતો. તે રાત જમ તેમ પસાર કરીને બીજે દિવસે ફરીથી સાહેબ પાસે ગયો.

સાહેબ તેની રાહ જોતાજ બેઠા હતા. કારણકે તેમના મિત્ર તરફથી તેમને જોઈએ તેવો ખુલાસો તારથી મળ્યો હતો. વિનાયકને જોતાંજ તે બોલ્યા:—“ કેમ, પછી શું વિચાર નક્કી કર્યો ? ”

વિનાયકે વિનયથી જવાબ આપ્યો: “ અહીંયા પોલીસ ખાનામાં અગર બીજા સરકારી ખાતામાં પત્રીસ અગર ત્રીસ રૂપિયામાં રહેવા કરતાં ‘અલ્લદેશ જવાનું’ મહેને ઠીક લાગે છે પણ કદાચ મહેન જે ત્યાંની હવા માફક નહિ આવશે તો વખતે મહારે પાછું આવવું પડે. ”

“ ઠીક, ત્યારે જાઓ. જુઓ, આ હમણાંજ મહારા મિત્રને જવાબ આપ્યો છે. તેમાં લખે છે કે ‘ જો તમારી ખાત્રીનો સારો શુશિક્ષિત મહેનતુ માણસ હોય તો તાબડોતોબ મોકલી દો. તેને ત્રીસ રૂપિયા પગાર હું આપીશ. ’ વિનાયક, તમે જાઓ છો એ બધું સારી વાત છે. એમાં જો તમારો પગ ફરશે તો અગાડી ધણું હાયદો થશે. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે ત્યાંની હવા સારી નથી. ”

“ હું સંભાળીને ચાલીશ. ”

“ ઠીક, જાઓ ત્યારે. ત્યાં જે કાંઈ વધારે ઓછું બને તે મૂકને વખતો વખત જણાવ્યા કરજો.”

એમ કહીને સાહેબે પોતાના મિત્રને એક પત્ર લખીને તે વિનાયકના હાથમાં આપ્યો. વિનાયકે સાહેબનો ખરા મનથી ઉપકાર માનીને તેમની રજા લઈને મુંબાઈ ગયો. અને સાહેબના કહેવા પ્રમાણે જે પહેલી આગબોટ મળી તેમાં બેસીને ધ્વજદેશ જવા નીકળ્યો.

મુલમૈનના બંદરમાં આગબોટ ઉભી રહેતાંજ એક સીપાઈ ‘વિનાયક કોનું નામ છે?’ એમ બોલતો તેણે સાંભળ્યો. આ નવા મુલકમાં આપણું કોઈ ઓળખીતું નથી. તેથી કોઈનો બૂમ પાડવાનો પણ સંભવ નથી. ખીજા કોઈ માણસનું એ નામ હશે. એવા વિચારથી વિનાયક કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ બહુવાર યદ્ય તોપણ સીપાઈ એક સરખી બૂમ પાડતો હતો એ જોઈને વિનાયકે તેને પૂછ્યું: “કયા વિનાયક વિષે પૂછો છો?”

“લઢાઈટ સાહેબ તરફથી અમારા સાહેબ પાસે આવવાના હતા તેમને માટે.”

“હુંજ લઢાઈટ સાહેબ પાસેથી આવ્યો છઉં.”

“ત્યારે ચાલો મારી સાથે.”

એમ કહીને તે સીપાઈએ વિનાયકનો સામાન લઈ લીધો. વિનાયકે આશ્ચર્યથી તે સીપાઈને પૂછ્યું: “તમારા સાહેબને મહારા આવવાની કેમ ખબર પડી?—અને હું આજ આગબોટમાં આવવાનો છઉં તે કેમ સમજાયું?”

“ બહાઈ સાહેબનો તાર આવ્યો હતો. સાહેબ આમળ નોકરીને માટે ચાર પાંચ માણસ આવ્યા હતા. પણ બહાઈ સાહેબનો તાર આવવાથી તેમાંના કોઈને તેમણે રાખ્યા નહિ. ”

વિનાયકે બહાઈ સાહેબનો મનમાં ઘણોજ ઉપકાર માન્યો. કૃતજ્ઞતાથી તેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. સાહેબને ધન્યવાદ આપતા આપતાં તે પોતાની નોકરીની જગાએ સુખરૂપ આવી પહોંચ્યો. બહાઈ સાહેબના આ મિત્રનું નામ મિસ્તર સ્માઈલ હતું. બહાઈ સાહેબનો પત્ર વાંચીને વિનાયકને ખરોખર જોઈને સ્માઈલ સાહેબ ખુશ થયા. વિનાયકને તરતજ દર મહિને સો રૂપિયાનો પગાર કરીને સ્માઈલ સાહેબે તેને પોતાના આસીસ્ટન્ટ મેનેજરની જગા આપી.

વિનાયકે આ આનંદની ખરેખર પત્રથી પોતાની માને, પત્નીને તથા જયંતિલાલને આપી. સો રૂપિયાનો પગાર સાંભળતાંજ મણિ-લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીને અતિશય આનંદ થયો. પરંતુ વિનાયકના ઘણે દર જવાને માટે તેમને દિલગીરી થઈ. વિઠ્ઠલરાય, ગોવિંદરાય, મંગળા, વિગેરે માણસોના પેટમાં તો તેલ રેડાયું. વિઠ્ઠલરાયે તો એ વાત માનીજ નહિ. અને મંગળાને કહ્યું કે “ કેવી નોકરી ને કેવી વાત ? નોકરી કાંઈ એમ રસ્તામાં પડી છે કે ?—મળી હશે બહુ તો આઠ દશ રૂપિયાની ! અને મોટામોટા ભારવાને માટે સો રૂપિયા લખ્યા હશે, ખીલું શું ? ”

પ્રકરણ ૨૪ મું.

બળતામાં ધી !

હેટલાક દિવસ એમજ પસાર થયા. સુરસ્વતીને પૂરે મહિને એક સુંદર પુત્ર આવ્યો. મણિવ્રક્ષમીને આથી સ્વાભાવિક રીતે અતિ-શય આનંદ થયો. પડોશની સ્ત્રીઓ છોકરાને જોઈને તેના રૂપની પ્રશંસા કરવા લાગી. ‘ઘશ્વર એને દીર્ઘાયુષ બહે’ એમ સર્વે જણા આશિર્વાદ આપવા લાગ્યાં. ધણા લોકોએ ત્રિફલરાય તથા ગાવિંદરાયના રાક્ષસી વર્તનને માટે તેમની નિંદા કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. આડોશીપાડોશીનું આવું બોલવું સાંભળીને મંગળા તથા તેના કહ્યા પ્રમાણે ચાલનારી ગુલામ એ અને જણ બળળા ઉડ્યાં. પણ પડોશીઓની સામા થવું, એ કાંઈ સહેલું ન હતું. તેથી તેઓ વૃદ્ધ સાસુ, નાની દેરાણી તથા કુમળો બાળક, એ ત્રણેને છૂટે મ્હોંયે ગાળો દેવા લાગ્યાં ! અને “અહાહા, તે મુઝો છોકરો તો જુઓ, જાણે માંકડું !” એવી એવી અનેક સુંદર ઉપમાઓ પોતપોતાના મનમાં આવે તેમ આપીને પોતાનો કોષાસિ શાંત કરવા લાગ્યાં.

ચેરથી જતી વખત વિનાયકે પોતાની મા અને પત્નીને આ-વહપૂર્વક કહ્યું હતું કે: “ગમે તેમ યાય તોપણ તમે કોઈની સાથે તકરાર કરતાં નહિ. તેઓ ગમે તેટલી ગાળ દે, તોપણ તમે કાને ધરતાં નહિ. તેઓ તમને ગમે તેટલાં હેરાન કરે, તોપણ ધીરજથી સધળું સહન કરજો. ઘશ્વર ઉપર ભરોસો રાખીને સધળું દુઃખ સહન કરજો.”

મણિલક્ષ્મી તથા સરસ્વતી બંને જણાં એ કહેવાનું ધ્યાનમાં રાખીને તે પ્રમાણે ચાલતાં હતાં. આથી વિઠ્ઠલરાય, ગોવિંદરાય, મંગળા અગર ગુલાબ, કોઈ પણ ગમે તેવું મર્મભેદક વચન બોલે, ગમે તહેવું સખત મહેણું મારે અગર ગમે તેટલી ખરાબ ગાળ દે, તોપણ તેની સામાં એક અક્ષર પણ બોલવાની ખટપટમાં કોઈ પડતુંજ નહિ. બહુ થાય ત્યારે બંને જણા મુંગે મ્હોડે રડીને પોતાનું મન હલકું કરે. આમ થવાની મંગળા તથા ગુલાબની કંકાસ કરવાની ઇતેજ્જ-શીને નિષ્ફળતા મળતી હતી.

એક દિવસે મણિલક્ષ્મી અને સરસ્વતી સાંભળે તેમ મંગળાએ મોટે ઘાંટિ બોલવા માંડ્યું: “આવા માંકડા જેવા છોકરાનાં તે શું વખાણ કરતાં હશે? એ મુઆં બેરાંએને આંખ નથી કે શું? જે એવો માંકડો મારે પેટે આવ્યો હોતને તો હું તો તેને નખ દબને તરતજ મારી નાંખ્યા વગર રહેત નહિં!”

કુમળા તથા સરળ ખનની સરસ્વતી આ સાંભળીને અતિશય દિલગીર થઇ. તેનાથી હવે ખમાયું નહિ. તેથી રડતાં રડતાં બોલી: “ભાભીજી, એમાં કરવું શું? એ કાંઈ આપણા હાથની વાત છે? ઈશ્વરે જે આપ્યું તે ખરું! જે આપ્યું તેનેજ સાફ માનવું જોઈએ કેની? વાંદરા જેવો હોય કે માંકડા જેવો હોય, પણ પેટના છોકરાને કંઈ નાંખી દેવાય?”

સરસ્વતી ફક્ત આટલુંજ બોલીને મુંગી રહી પણ મણિલક્ષ્મી તથા કાશીથી આ સહન થયું નહિ. બધું અપમાન સહન કરવાની તેમને ટેવ પડી હતી. પરંતુ મંગળાના એ કુમળા બાળકને માટેના બોલ તેમનાથી સહન થયા નહિ. તેઓ અતિશય ગુસ્સે થયાં, અને

મંગળાને કહ્યું: “સમજ કે, આપું અભિમાન કામતું નહિ. હજી ઈશ્વર કંઈ આ દુનિયામાંથી ગયો નથી, તથા ધર્મ પણ દુખ્યો નથી. તું યાદ રાખજે કે એમ કયાંથી ઈશ્વર કદિ સાદું કરવાનો નથી ! એમ રોજને રોજ બીજાને દુઃખ દેશે તો છેવટે તમારેજ દુઃખી થવું પડશે—” આટલું બોલતાં બોલતાં મણિવલ્લભીનો કંઈ રૂંધાચો, અને આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં;

રાત્રે છોકરાંના સુઈ ગયાં પછી મંગળાએ તોરમાં પતિને કહ્યું: “સાંભળ્યું કે, હવે મહારાથી આ સહન થતું નથી. એનો તમારેથી થાય તો અંદોષસ્ત કરો, નહિ તો હું અહીંઆ રહેવાની નથી.”

“તને હવે હું એક નવો બંગલોજ બાંધી આપું તો કેમ ?” વિઠ્ઠલરાય હસતાં હસતાં બોલ્યા.

“બધી બાબતમાં એમ મસ્કરી કરો તે મને નહિ ગમે. પટો-શનાં બેરાંતું બોલવું સાંભળીને મારા શરીરનાં રૂંધેરૂંધાં ઉમાં થઈ જાય છે. મુઆં કહે છે કે “તમે પાંચ હજાર રૂપીઆ ચોર્યાં છે, બાપ-જોને ફસાવ્યા, અને નાના બાપને પરદેશ કાઢ્યો.”

“એમાં બોટું શું કર્યું ? અને એમાં એમના બાપનું શું ગયું ? અરે, પરદેશજ શું—પણ વખત આવે આ દુનિયામાંથી પણ કાઢી મુકીશ, સમજ કે ?”

“આ બધું મહોડે બોલવાનું છે. તમારાથી કંઈ પણ થવાનું નથી, જીવોને ધરને આંગણે એ લોકોને કાંઈ થઈ શકતું નથી તો પછી દુનિયામાંથી કાઢી મુકવા તો વાતજ છે ! પેલાએ દૂર જઈને પોતાની લીમતથી નોકરી મેળવી છે. મહિને સો રૂપીઆ પગાર મેળવે છે. તેથી આજે આખી દુનિયાં તેનાં વખાણ કરે છે. બધા કહે છે

કે વિનાયક હોંશીયાર, અને અંગ્રેજ બહેનો અને તેના બાધઓ જુઓ તો, અને મૂર્ખ અને અક્ષલ વગરના ! વિનાયકે પોતાની મે-
ળેજ તે બંનેને બધું આપી દીધું. તેને શું ઓછું છે ? તકરારની પીકે
ધર છોડીને ગયો, કે તરતજ સાહેબે કેવડી મોટી નોકરી અપાવી ?
પણ એનામાં લાયકાત હતી તો નોકરી મળીને ? હા. ને એ તો ખ-
રેસ્તો. એ મુઆનું કહેવું કંઈ તદ્દન ખોટું નથી. હમણાંજ એને નોકરી
મળી, ને તેટલામાં ઘેર કેટલા બધા રૂપિયા મોકલ્યા ? તે દિવસે
પણ પીજ આજીસ રૂપિયા આવ્યા હતા—”

“ આ જો, હું ગમે તેટલો મૂર્ખ છઉં અગર ગમે તેટલો અક્ષલ
વગરનો છઉં, પણ મારા મનમાં આવવું જોઈએ કે, જરાવારમાં
જેવી જોઈએ તેવી નોકરી મેળવું. ” વિઠ્ઠલરાય બોલ્યા.

“ એ બધી મહોશની કંદાસ રહેવા દો ! હાથથી જો કાંઈ થાય
તો ખરું, નહિં રામનું નામ ! ” પતિને ખીજવવાને માટે મંગળાએ
કહ્યું અને પછી રહવા જેવો સ્વર કાઢીને બોલી : “ હું બધું સહન
કરીશ, પણ તે ડોસલીનું બોલવું મહારાથી સહન થતું નથી. આજે
હું સહેજજ તે છોકરાને જોવા ગઈ, તેટલા ઉપરથી તેણે મને ન
સંભળાય તેવી ગાળો દીધી. અને કહેવા લાગી કે, ‘ મુઆના હાથે
ધરમાંનું કાંઈજ ઠેકાણે રહેતું નથી. જરાક જો કાંઈ ચીજ ભૂલ્યાં કે
તરતજ તે ગઈ. ! ’ એમ બધા લોકોનો દેખતાં બોલ્યાં. ”

વિઠ્ઠલરાય તથા મંગળાના શુભ શિક્ષણથી તથા સદુપદેશથી
છોકરાં એવાં થયાં હતાં કે, સરસ્વતીના ઘરમાં કાંઈ ચીજ આગળ
રહેવી જોઈએ કે તરતજ પસાર ! સુકાવવા નાંખેલાં કપડાં ફાડવાનું,
તથા પથરા બાંધીને તેને કુવામાં નાંખી દેવાનું કામ રોજજ ચાલતું

હતું. પરંતુ આ બાળતને માટે સરસ્વતી એક અક્ષર પણ બોલતી નહોતી. ઉલટું કાશી અગર ભીખો ને બોલે તો તેમને કહેતી કે “તે કંઈ પારકાં છોકરાં છે કે ? એમને કંઈ કહેતાં નહિ.”

કાશી અને ભીખો પોતાની ખુશીથી વિનાયકની પાસે રહ્યા હતાં, તે વાંચકોએ ધાર્યું હશે.

પોતાના બોલવાનો કંઈ વિશેષ ઉપયોગ થયો નહિ એમ જોઈને છેવટના ચરૂનો ઉપયોગ મંગળાએ કર્યો. લુગડાના છેડાએ આંખ સુંઘતાં સુંઘતાં બોલી: “તમને રોજ ને રોજ ચોર, મૂર્ખા, આપ-સ્વાર્થા, વિગેરે કહે તે મારાથી સંભળાતું નથી તમારો જાણે અહીંયા કંઈ હિસાબજ નથી ! એ લોકો શાનાં એમ બોલે ?”

મંગળાની પતિબક્તી જોઈને વિકૃતરાયનું હૃદય પીગળ્યું. પોતાના સ્વભાવને માટે પણ તેમને શરમ લાગી. વિનાયક તથા સરસ્વતીનો કાંઈ પણ વાંક નથી તે તે જાણતા હતા. છતાં પણ તેને અને પોતાની માને માટે તેના મનમાં અતિશય દોષ આવ્યો. વિનાયકનો સ્વભાવ સારો છે, તેમાંજ લોકો વિકૃતરાયની નિંદા કરે છે; વિનાયક અંગ્રેજી બણેલો છે, તેમાંજ વિકૃતરાયને લોકો મૂર્ખા કહે છે; વિનાયક ઘર છોડીને પરદેશ ગયો તેમાંજ તેને માટે લોકો સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. અને સરસ્વતી પડોશીના ઉપર રોજ ઉપકાર કરે છે, તેમાંજ તેની પ્રશંસા અને મંગળાની નિંદા કરે છે. આવી આવી વિવિધ વાતો સાંભળીને ખૂબ વિચાર કરીને વિકૃતરાયે મનમાં નક્કી કર્યું કે ‘એ જીવતો છે ત્યાં સુધી આપણને સુખ મળવાનું નથી. અને ત્યાં સુધી લોકો વિનાયક અને સરસ્વતીનાજ ગુણ ગાશે, અને આપણી તથા આપણી સ્ત્રીની નીંદા કરશે. તેમાં વળી વિનાયકને હવે

નાકરી સારી મળી છે, તેથી જોઈએ તેટલા પૈસા મેળવશે, અને સત્કાર્ય કરશે, અને તેને લીધે હમણાં જ કંઈ પૈસાને લીધે આપણું ક્યાંય સન્માન થાય છે તે પણ પછી થશે નહિ. આવા વિચારથી વિઠ્ઠલરાયના અંતઃકરણમાં ધર્મ્યા ઉત્પન્ન થઈ. એ ધર્મ્યાને લીધે તેનો ક્રોધાગ્નિ બળતામાં ઘી હોમાયું હોય નહિ એમ બબૂકી ઉઠ્યો, અને તે ક્રોધાગ્નિની શાંતિ કેમ કરવી તેનો વિચાર કરતાં કરતાં તેણે મંગળાને કહ્યું: “પડોશીના ઐરાંઓને જ કહેવું હોય તે કહેવા દે, હું એમને બધાંને ઠેકાણે કરીશ ત્યારેજ નિરાંતે બેસીશ.”

પ્રકરણ ૨૫ મું.

વિઠ્ઠલરાયની રીતભાત.

વિઠ્ઠલરાય ગામમાં કોઈની પણ સાથે સારી રીતે વર્તતા નહિ. બધાજ જાણે તેના દુઃશ્ચમન! તેની પાસે પૈસા સારા હતા; રણવાની કંઈ શીકર નહોતી, તેને લીધે તેમનું અભીમાન માતું નહોતું. આ દુનિયામાં હવે તેને કોઈનોજ ડર રહ્યો નહોતો. કોઈ પણ માણસના સાથે સાધારણ વાતમાં પણ તેને ખોટું લાગે એમ બોલવાનો તે જરા પણ વિચાર કરતા નહોતા. કોઈનું પણ અપમાન કરવાનું પણ તેમણે બાકી રાખ્યું હોય એમ નહિ હતું. એવું રાક્ષસી વર્તન તેઓએ સ્વીકાર્યું હતું. ‘હું એવો માણસ છઉં કે સગા આપની પણ શરમ રાખવાનો નહિ’, તો પછી બીજાની તો ક્યાંથીજ રાખું? એમ જોને

તેને રાક્ષમાં ને રાક્ષમાં કહેવામાં તેને આનંદ થતો હતો. ગરીબ લોકોને પળવવામાં તેનો પહેલો નંબર હતો. જુદા નીકળ્યા પછી વ્યાજ પૈસા ધીરવાનો ધંધો તેણે કરવા માંડ્યો હતો. પણ એટલાથી કંઈ તેની રાક્ષસી વૃત્તિ વૃદ્ધ થતી નહોતી. જોને લખતાં વાંચતાં બીલકુલ આવડતું નહિ હોય તેના નામના ખોટા દહેણાના દસ્તાવેજ તૈયાર કરીને તેવા બિચારા નિરપરાધિ માણસોની ઉપર કોર્ટમાં ફરિયાદ માંડીને, પોતાના તરફનો નિકાલ આવે કે તરતજ તેનાં ઘર બાર વેચીને પૈસા વચુલ કરે. તેના પાપી હૃદયમાં તેવા ખોટા કામને માટે કંઈ પણ શરમ લાગતી નહોતી. ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્ય, એ ત્રણેને તેના અંતઃકરણમાંથી નાસી જવું પડ્યું હતું ! દયા એ શું ચીજ છે, તે એ બિચારાને સ્વપ્ને પણ ખખર નહોતી ?

આપની પેટીમાંથી પૈસા અને દાગીનાની સાથે દસ્તાવેજ પણ તેણે ચોર્યા હતા, એ વાંચકોને યાદ હશેજ. કેટલાક ગહિના જવા દઇને પછી દસ્તાવેજ લખી આપનારી દરેક માણસને એકાંતમાં મળીને, "તારી પાસે વ્યાજ સાથે આટલા રૂપીઆ અમારા માગતા છે. આ તારો દસ્તાવેજ છે. તે જો હવે તું જો માફ કર્યું સાંભળે તો મુદ્દલ રકમથી હમણાં ને હમણાં નીકાલ કરી નાંખીએ. અને જો તું એમ કરતો હોય તો વ્યાજ હું બધું ઓડી દઉં છું ને દસ્તાવેજ પણ ફાડી નાંખું." "

વિઠ્ઠલરાયની આ યુક્તિ ધણીને પસંદ પડી. બધાએ પૂરા પૈસા તો ન આપ્યા. પણ કોઇએ અડધા, તો કોઇએ ત્રીજા ભાગના અને કોઇએ ચોથા ભાગના આપીને પોતાનું દેવું પતાવી દીધું. આટલાં બધાં માણસમાં તેને એકજ માણસ ખરા મળ્યો. તેણે વિઠ્ઠલરાયને

ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દીધું કે ” મારે જે દેવું છે, તે હું પુરેપુરું આપું નહિં તો હું પાપમાં પડું. માટે તમારા ત્રણે ભાઈઓની આગળ હું નીકાલ કરીશ. એમ ચોરી છુપીથી હું કાંઈ કરવાનો નથી. ”

છતાં પણ આ પ્રમાણે કાંઈ નહિ તોપણ વિઠ્ઠલરાયને પાંચ હજાર રૂપીઆ મળ્યા. ગોવિંદરાયને આ ખામતની તેણે ખીલકુલ ખચર પડવા દીધી નહિં. અને ગોવિંદરાય એટલો અકલ્લ વગરનો હતો કે તે પાસે હતો તોપણ એને કાંઈ પણ ખચર પડી પણ નહિં! ચોરેલા દાગીના પણ હવે વિઠ્ઠલરાયના થયા. ગીરો મુકનારા લોકોને તે ચોરીમાં ગયેલાની ખચર પડવાથી તે છોડવવાની ખટપટમાં કોઈ પડયું જ નહિં. આથી મંગળાનો આનંદ આર વધ્યો !

આ યુક્તિ ખરોખર સફળ થતાંજ આપની સચાવર મોલકત ઉપર વિઠ્ઠલરાયની નજર ગઈ. અને તે પણ પચાવીને ભાઈઓને ખરોખર રડાવવાનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો. પરંતુ પૈસા તથા દાગીના જેમ ગુપ્તગુપ્ત ગપ આવ્યાં, તેમ કાંઈ જમીન ચોરાય એમ નહોતું. કાંઈ પણ યુક્તિ કરીને દેખીતી રીતે કેવી રીતે તે પોતાને હાથ થાય એનો વિચાર તે હવે રાત દહાડો કરવા લાગ્યો. મંગળાનો ભાઈ કલ્લેકટર આશીસમાં મુખત્યારનું કામ કરતો હતો. તેથી તેને ત્યાં જઈને તે મળ્યો. અને એ મળીને પંડિતજીના નામનું ખોટું ‘વીલ’ તૈયાર કર્યું. તેમાં એટલું જ લખ્યું કે ‘સચાવર મોલકત જે કાંઈ હોય તે બધી મોટા છોકરા વિઠ્ઠલરાયને આપવી, અને ગોવિંદરાય તથા વિનાયક એ બંનેએ રોકડમાંથી અડધો અડધ વહેંચી લેવું. અને તે ઉપર વિઠ્ઠલરાયનો ખીલકુલ હક નહિ.’

આ બનાવટી ‘વીલ’ ઉપર પંડિતજીના જેવી આબેહુલ સહી

કરી. મંગળાનો બાઈ માધવલાલ તથા તેના લાવેલા ખીજા લુચ્ચા ત્રણ માણસો, એ મળીને ચાર જણાએ તે 'વીલ' ઉપર સાક્ષી તરીકે સહી કરી. આ પ્રમાણે વિઠ્ઠલરાયે પોતાના આત્મઘાતની તૈયારી કરી મુકી હતી. પરંતુ તેનો પાપનો ધડો હજી બરોબર ભરાયો નહોતો. વિઠ્ઠલરાયે તે 'વીલ' તરત બહાર કાઢ્યું નહોતું. પણ પોતાના બાપે 'વીલ' કરીને એકંદર સ્થાવર મીલકત પોતાને આપી છે, એવી ગપ ઉરાડી. તેને વિનયકની ખીક હતી. 'આ 'વીલ' જે હમણા બહાર કાઢું તો સઘળા લોકો તેની તરફ જશે, અને તેથી આ 'વીલ' ને ખરું ઠરાવવું મુશ્કેલ પડશે. એટલુંજ નહિ પણ બહુજ ચક્ર દરીને ઉલટું આપણે માથે જોખમ આવશે. તેથી વખત મેદને કામ કરવું એ સારું.' એમ તેણે વિચાર કર્યો. ગાવિંદરાયને માટે તેને ખીલકુલ ખીક નહોતી. બહુ થાય તો પાંચ પચીસ રૂપીઆ આપીશું કે એનું મ્હોટું બંધ ! વિઠ્ઠલરાયને આ અનુભવ ઉપરથી સમજાયું હતું.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સારમણીનો માર.

વિઠ્ઠલરાયની નીચ અને બેશરમ વર્તણૂકને લીધે ગામનાં લોકો સાથે તેને દુશ્મનાવટ થઈ હતી. કોઈ પણ તેને માટે સારું કહેતું નહોતું. જે તે તેની નિંદા કરતા હતા. વિઠ્ઠલરાયને એનું કાંઈ લાગતું નહોતું. ઉલટું જેમ જેમ આવો પ્રકાર તેને જણાવા લાગ્યો તેમ

તેમ તેના મનમાંનો વિનાયક, સરસ્વતી અને મણિલક્ષ્મી વિષેનો ક્રોધાગ્નિ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થવા લાગ્યો. તેના પાખી હૃદયમાં તેમને માટે ભયંકર રાક્ષસી વિચારો આવવા લાગ્યા. આજ વખતે વિનાયક બે મહિનાની રજા લઈને ઘેર આવ્યો હતો. તેના અનેક સહયુજોથી તેના ઉપરી સાહેબ ઘણાજ ખુશ થયા હતા. તેથી ઘેર આવતી વખતે તેણે જસો રૂપીઆ તેને પગાર ઉપરાંત બક્ષીસ તરીકે આપ્યા હતા. અને કહ્યું હતું કે રજા ઉપરથી પાછા આવશે ત્યારે તમને હું દોઢસો રૂપીઆ પગાર કરી આપીશ.

આ બધી હકીકત સાંભળીને વિદુલરાય વધારે ને વધારે બળવા લાગ્યો. તેને હૃદયમાં કરી ધા વાગ્યો હોય તેમ લાગ્યો. પોતાના પેટના છોકરાનું મરણ સાંભળીને પણ તેને એટલું ખોટું લાગત નહિ ! વિનાયકને બ્રહ્મદેશ ગયાને આશરે દોઢેક વર્ષ થયું હશે. ત્યાંનાં હવા પાણી તેને બરોબર માફક આવ્યાં નહોતાં. પણ ઘેર આવ્યા પછી આઠ દશ દિવસમાંજ તેની તબિયત સુધરવા માંડી હતી. આ દોઢ વરસમાં તેણે પાંચસે સાતસે રૂપીઆ બચાવ્યા હતા. તેથી આ અને પત્નીના કહેવાથી અડધું રહેલું ઘર પુરું કરવાનો વિચાર કર્યો. અને તેને લગતા લોકડાં તથા સુનો ઇંટો વિગેરે ખરીદ કર્યા. આવતે વર્ષે આનાથી વધારે રૂપીઆ બચશે તેથી આમજ રજા લઈને આવીશ, અને આ ઘર બરોબર પુરું કરી નાંખીશ. એમ એણે પોતાના મનથી નક્કી કર્યું. માના આગ્રહથી છોકરાને માટે સોનાના એક બે દાગીના પણ કરાવ્યા હતા. બધે વિનાયકનાં વખાણ થવા લાગ્યાં. કેટલાક દિવસ સુધી હવે મણિલક્ષ્મી તથા સરસ્વતીનું કષ્ટ દુર થયું હોય નહિ એમ જણાવા લાગ્યું.

ધરને માટે લીધેલાં લાકડાં, વિગેરે સામાન તથા છોકરાને ધા-
લેલા દામીના જોઈને વિઠ્ઠલરાય અને મંગળાના જીવ બળવા માંડ્યો.
એક દિવસ મંગળાએ વાંકું મ્હોડું કરીને પતિને કહ્યું: “તમે તેને
આ દુનિયામાંથી કાઢી મુકવાના હતા ને? એને હજી બે વરસ નો-
કરી કરવા દો, એટલે તમારે મ્હોડું સંતાડીને બેસવાનો વખત નહિ
આવે તો મને કહેજો! જુઓ, એણે ધર બાંધવાને માટે કેટલાં બધાં
લાકડાં તથા બીજા સામાન આપ્યો છે? કાંઈ નહિ તોપણ એ
બાણેલો છે. એ કાંઈ તમારા જેવો નથી! તમને મહિને માંડ માંડ
આડ દશ રૂપિયા મળતા હતા. અને તે પણ તમે ગુમાવ્યા!”

મંગળાનો દરેક શબ્દ વિઠ્ઠલરાયને કારી ધા જેવો લાગતો હતો.
તેણે મ્હોટેથી કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પરંતુ તેના અંતઃક-
રણમાં આગ લાગી હતી. તે કાવરો બાવરો બન્યો હતો. કાંઈ પણ
ભયંકર વિચાર તેના મનમાં ઘોળાવો જોઈએ, એમ દેખાતું હતું.

રજા પુરી થતાંજ વિનાયક પાછો બ્રહ્મદેશ ગયો. જતી વખત
તેણે પોતાની મા, તથા પત્ની બંનેને ધીરજથી દરેક વાત સહન કર-
વાનું પહેલાંની પેઠે કહ્યું. વિનાયકને પાછો જતો જોઈને મણિલ-
ક્ષ્મીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે તેણે પોતાના છોકરાને અ-
નેક આશિર્વાદ દીધા. વિઠ્ઠલરાય અને મંગળાએ શુભ આશિર્વાદ
દેવાને બદલે તેના મૃત્યુ વિષેની અશુભ કલ્પના મનમાં કરી. અને
ગોવિંદરાયે શુભ આશિર્વાદ આપ્યો નહિ તથા અશુભ શાપ પણ
આપ્યો નહિ. સરસ્વતીનું લાંબા કાળનું દુઃખ જોઈને ગુલાબના મ-
નમાં ધીરે ધીરે દયાનો સંચાર થયો હતો. પતિના અતિથય મૂર્ખ
સ્વભાવને લીધે તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે ખસતી થતી હતી; તેને

લીધે પોતાને પણ હવે થોડું ધણું કષ્ટ ભોગવવું પડતું હતું. તેથી તેને અનુભવથી હવે સરસ્વતીએ સહન કરેલી પીડાની કલ્પના આવતી હતી અને તેથીજ સરસ્વતી તરફ તેના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયેલ હતો. વિનાયકને તેણે ખુદ્દા મને આશિર્વાદ આપ્યો હતો. મોટા જોડ સાથે મળી જવામાં પતિએ સાફ કર્યું નહિ, એ પણ તેના મન-જમાં આવવા માંડ્યું હતું.

વિનાયક ઘેરથી જતાંજ વિઠ્ઠલરાયે પોતાની નીચ રાક્ષસી રી-તથી મા તથા સરસ્વતીને હેરાન કરવાની શરૂઆત કરી. તેમને હેરાન કરવાને તથા પન્નવવાને માટે નવી નવી યુક્તિ શોધવામાં તે હમેશાં તૈયાર થતો. આવી યુક્તિ-એટલે રાત્રે પથરા ફેંકવા, તથા તેના બારણા આગળ ખરાબમાં ખરાબ જતની ગંદકી કરવામાં પણ તે બાકી રાખતો નહોતો. એક દિવસ એવુંજ કાંઈ બન્યું હતું, તેથી સવારમાં અણિલક્ષ્મી તે જોતાં વારને અતિશય ખીજવાયાં, અને બોલ્યાં: “જે આવી રીતે અમને વગર કારણે હેરાન કરશે, તેને ભગવાન હેરાન કર્યા વગર રહેવાનો નથી. મુઆંતું સત્યાનાથ ગયા વગર રહેવાનું નથી !”

કાશી પણ મ્હોડેથી એમજ ગાળ દેવા લાગી. તકરાર ઉભી થવાની વિઠ્ઠલરાય રાહ જોઈનેજ બેઠો હતો. તે ખીજવાઈને બહાર આવ્યો, અને મોટો ઘાટો પાડીને બોલ્યા: “જે આ, તું આમ સવા-રના પહોરમાં જે ગાળ દેછે તો પછી સંભાળજે. હું એ બધું સાંભ-ળવાનો કે સાંખી રહેવાનો નથી. ચૂપ રહીશ તો હીક, નહિ” તે તારા માથાની ખોપરીજ બાંગી નાંખીશ. સમજ કે ?”

છોકરાના આવા શબ્દ સાંભળીને અણિલક્ષ્મી રડતી રડતી

બોલ્યાં: “ભાઈ, મેં કોઈનું પણ નામ લીધું નથી—તે તું કેમ આ-
ડલો બધો ખીજવાય છે? મારી ધરડીની જો ખોપરી કાઢવામાં તને
મુખ મળતું હોય તો ખુશીથી તેમ કર. હું તારી મા છઉં, મેં તને
નવ મહિના પેટમાં રાખ્યો છે, તેથી ઈશ્વરને ઘેર એ બાળતનો ન્યાય
યથા વગર રહેવાનો નથી.”

“તારી જીભ તો બહુ લાંબી ચાલી ખરું ને? હજી તો ગાળ
ફેલી બંધ થતી નથી! ઉભી રહે! તને જોઈ લઉં છું!” એમ કહીને
કોઈથી આંધળો અનેલો વિઠ્ઠલરાય હાથ ઉગામીને મણિલક્ષ્મીની પાસે
દોડતો આવ્યો.

“મુઆ કુલાંગાર છોકરા! ઈશ્વરે આવો તે કેમ મારે પેટે
આપ્યો?” એમ કહીને ડોરડી મોટે મોટે રડવા લાગ્યાં. આસપાસનાં
ધરનાં માણસો પણ ભેગાં થયાં હતાં. છેવટે ગોવિંદરાયે વચ્ચે પડીને
વિઠ્ઠલરાયને સમજાવ્યો.

“તમે નકામાં રડો નહિ. રડયાથી શું થવાનું છે? નસીબમાં
જે લખ્યું હોય તે બન્યા વગર રહેજ નહિ.” એમ કહીને સરસ્વતી
સાસુના મનનું સમાધાન કરવા લાગી. મણિલક્ષ્મીને આ વખતે વિ-
નાયક યાદ આવ્યો. વિનાયક જો આજે અહીંઆં હોત તો આવો
બનાવ બનત નહિ, એમ તેને લાગ્યું. “વિનાયક! વિનાયક!”
કહીને રડવા લાગ્યાં. એટલામાં પડોશનાં ધનલક્ષ્મી તેની પાસે આવ્યાં
અને તેનું સમાધાન કરવાને બોલ્યાં: “કેમ રડો છો મણિલક્ષ્મી?
તમારો વિનાયક ઈશ્વર કૃપાથી જીવતો રહેશે તો તમારી બધી હોંસ
પૂરી કરશે! માટે હવે મુંઝા રહો.”

ધનલક્ષ્મીનું આ સમાધાનનું બોલવું મંગળાને ગમ્યું નહિ. તે

વચ્ચેજ મ્હોડું વાંકું કરીને બોલી: “હા, જુઓને, એ તો આખો
હઠાડો ‘વિનાયક, વિનાયક’ કરીને રડે છે ! જાણે કોઈ એમજ
જાણે કે એનો વિનાયક સ્વર્ગમાંજ ગયો ! ભર્યા ધરમાં આ શું
બોલવાનું આખો દિવસ ?”

મંગળા ફરી ફરીને એવા અબદ શબ્દ બોલવા લાગી, એ
જેમને સરસ્વતી તથા મણિલક્ષ્મી રડવા લાગ્યાં. સરસ્વતીને રડતી
જેમને તેના બોળામાંનું નાનું બાળક પણ રડવા લાગ્યું. ધનલક્ષ્મી
મંગળાને ધિક્કારીને બોલ્યાં: “મંગળા, આવું ગમે તેમ બોલવાનું
તમને શોભતું નથી. એવું કોઈને ખરાબ લાગે તેવું બોલવાથી ધુશ્વર
આપણું સાઈ કરે નહિ.”

આ બોલવું મંગળા કયાંથી સાંભળે ? તેણે ધનલક્ષ્મીને માળ
દમને ત્યાંથી કાઢી મુક્યાં ?

અહીંયાં ગાવિંદરાયના વચ્ચે પડવાથી વિઠ્ઠલરાયની ધારણા પુરી
પડી નહિ. અને તેથી તેનો ક્રોધ પણ શાંત થયો નહિ. આજે કોઈની
પણ સાથે ખરાબર લડ્યા વગર એનો ક્રોધ શાંત થવાનો નહોતો.
મણિલક્ષ્મીની સાથે કાશી પણ બગડતી હતી. વિઠ્ઠલરાય લાલ હોમ-
બાક જેવી આંખ કરીને તેની તરફ વળ્યો. કાશીએ અત્યાર સુધી
ધણું સહન કર્યું હતું. પરંતુ આજનું વિઠ્ઠલરાયનું આવું બેશરમ
વર્તન જેમને તેનાથી સહન થયું નહિ. તે એક સરખી બગડતી
હતી. વિઠ્ઠલરાય ખીજવાયો અને શુસ્સામાં માઠો બનીને તેણે એ
ખિચારી કામ-કરનારી ઉપર હાથ ચઢાવ્યો, કાશીનું પણ મગજ તપી
ગયું. અને પોતે શું કરે છે તેનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. હાથમાં સાર-
મણી (સાવરણી) હતી, તેનાથી તેણે પણ વિઠ્ઠલરાયના મસ્તક

ઉપર, મ્હોડા ઉપર, અને તેના થરીર ઉપર બરોબર પુષ્પાંજલિ ધરી. બ્રાહ્મિદરાય ફરીથી વચ્ચે પડ્યા. તેણે ધણીજ મહેનતે વિઠ્ઠલરાયને દૂર ખસેડ્યો. કાશી કોઇનું પણ સાંભળે નહિ. મ્હોડેથી જેમ આવે તેમ તે પણ હવે ગાળો દેતી હતી. સરસ્વતીએ તેને વિનવી વિનવીને કહ્યું પણ બ્યર્થ.

છેવટે મજા જેવા માણસો આવેલાં તેમાંથી કોઇએ કાશીને પહોંચી. અને તેથી તેણે વિઠ્ઠલરાય ઉપર પોતાને માર માર્યાની પોલીસમાં ફરિયાદ કરી આત્મ રક્ષાનું ખાતર પોતે પણ સારમણી વિઠ્ઠલરાયને મારી હતી તે એણે છુપાવ્યું નહિ. વિઠ્ઠલરાયના ઉપર મેજસ્ટ્રેટ સાહેબને ત્યાંથી સમન્સ આવ્યો. પરંતુ નીમેલી તારીખે કોર્ટમાં જાનર થવાની વિઠ્ઠલરાયને જરૂર લાગી નહિ. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ સમજી ગયા કે શ્રીમંત માણસને બોલાવવાને સિપાઇ-પોલીસ વિગેરે સાધન મોકલવું જોઇતું હતું. તેથી તેણે તરતજ પોતાની સહીનું વારંદા કાઢીને વિઠ્ઠલરાયને બોલાવવાને યોગ્ય સાધન મોકલવાને પોલીસને આજ્ઞા આપી. તરતજ પોલીસના માણસો વિઠ્ઠલરાયની મરજી ઉપરાંત તેને ખેંચી લાવ્યા. ધણીજ મહેનતે તેને જમીન ઉપર છોડ્યો. પાણીની પેઠે પૈસો ખચ્યો, મોટા મોટા વડીલો કર્યા, ફરિયાદ તહક્કન ખોટી છે, એમ ખોટા પુરાવા પણ કોર્ટ આગળ રજુ કર્યા. પણ તેનો કાંઇ જ ઉપયોગ થયો નહિ. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે વિઠ્ઠલરાયના તથા તેના સાક્ષીદારોના કહેવા ઉપર ખીલકુલ બરોસો રાખ્યો નહિ. તે બોલ્યા: “કાશીએ કોર્ટ આગળ ચોકખે ચોકખું કહ્યું છે, કે, આરોપી ઉપર આત્મરક્ષાનું ખાતર પોતાને સારમણીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો. આ તેનું કહેવાનું કોર્ટને તહક્કન ખર્ચ લાગે છે. તેના કહેવા ઉપરથી

સાખીત યાચ છે, કે, આરોપીએ જે પ્રથમ મારામાર કરી હોત નહિ તો તેને પણ સારમણીનો માર મારવો પડત નહિ. આરોપી જેવો સંભાવિત ગૃહસ્થ આવું વર્તન કરે એ એને માટે શરમાવનારું છે. આરોપીને હું અહીં સો રૂપીઆ દંડ કરું છું. એ દંડની રકમમાંથી ફરિયાદી ખાસ કાશીને નુકસાની દાખલ સો રૂપીઆ આપવા. ”

વિઠ્ઠલરાય દંડની રકમ ભરીને છુટો થયો. તેને શિક્ષા થઈ તેને માટે કોઈને ખોટું લાગ્યું નહિ. કાશી પણ સો રૂપીઆ લઈને આનંદથી પાછી ફરી.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ધરને આગ લાગી !

ખગતા અગ્નિમાં પાછું ધી હોમાયું ! વિઠ્ઠલરાય કાવરો ખાવરો બન્યો. દંડ ભરીને આવ્યો. પછી તેનું પાપી હૃદય ખરેખર ઉશ્કેરાયું. નરહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, શિશુહત્યા, ગૃહદાહ વિગેરે અધમ વિચાર તેના મનમાં અહોરાત્ર આવવા લાગ્યા. મનમાં કલ્પના આવે કે તરત પોતાને હાથે એ કામ થવું જોઈએ. અને તે જો નહિ થાય તો પોતે પોતાના ઉપર ખીજવાય. યુદ્ધનો આરંભ થતા પહેલાં શરવીર સૈનિકને જેવું એક પ્રકારનું અપૂર્વ રહસ્ય ચઢીને અને ઉત્સાહ આવીને તેમાંજ તે લીન બને છે, તેવીજ સ્થિતિ આજ વિઠ્ઠલરાયની થઈ હતી. દ્રક્ષા વિચાર કરીને જેસવાથી કાંઈ હવે તેના મનનું સમાધાન

થવાનું નહોતું. હાથથી કાંઈ પણ કામ કરવાને માટે તે અધીરો બન્યો, દંડ ભરતી વખત તેણે સિખ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, આજથી સાત દિવસની અંદર આનું વેર લઉં તો જ માફ નામ વિકૃલરાય ખરૂં ! પરંતુ એ વાતને ચૌદ પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા. તોપણ તેના હાથથી કાંઈ પણ થયું નહોતું. આજ લગણમાં તેણે એવી કેટલીએ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હશે; પણ તેમાંની એક પણ પળાઈ નહોતી; તેથી તે સાપે ડંસેલા માણસની પેઠે બેભાન જેવો તરફડતો હતો.

વહ અગીયારસની રાત, જ્યાં ને ત્યાં અંધકાર છવાઈ ગયો હતો. આંખ આગળ આંગળી ધરીયે તો તે પણ દેખાવી મુશ્કેલ, એવે વખતે એક માણસ ઘણીજ સાવધતાથી હાથમાં કાંઈ લઈને વિના-ચકના ધર આગળ આવ્યો. ઝાડનાં પાંદડાના હાલવાના અવાજથી પણ તે માણસ અચકતો હતો. ઝાડ ઉપરનાં પક્ષીઓની જરાક પાંખ હાલે તો તેથી પણ તે ઝહીતો હતો. રાતના બાર વાગી ગયા હતા. ધરનાં મનુષ્યો નિદ્રા દેવીના શાંતિમય પાસમાં લુપ્ત બન્યાં હતાં. એવે વખતે આ માણસ અહીંઆં શું કરતો હશે ? આવી ભયંકર રાત્રે એકાદ ચોરની પેઠે ધીમે ધીમે પગ મુકતો તે પહેલાં આગલા બારણા પાસે આવ્યો. અને ધીરે રહીને તે બારણાને બાહરથી સાંકળ દીધી. પછી તે પાછલે બારણે ગયો ને ત્યાં પણ એમજ બહારથી સાંકળ દીધી. ફરીથી તે આગલે બારણે આવ્યો, એટલામાં સોનાની થાળી જેવો પૂર્વ ક્ષિતિજ ઉપર ચંદ્ર દેખાવા લાગ્યા. તેથી તેણે ગભરાઈને દીવાસળી સળગાવીને હાથમાંનો કાકડો સળગાવ્યો. અને તે ધરના ખુણામાં નાંખી દીધો. આખા દહાડાના તાપથી તપેલાં લાકડાં ધીરે ધીરે સળગવા લાગ્યાં. ધરમાં એક ખુણામાં કાકડો નાં-

ખ્યો અને હવે તે એકદમ સળગવા માંડ્યાં તે જોઈને પેલો મનુષ્ય દેહધારી રાક્ષસ વિઠ્ઠલરાયના ઘર આગળ દોડી ગયો. એટલામાં ઘરનો એક વાંસ કડક કરતો પડ્યો. તે અવાજથી કાશી બહાર સુતી હતી તે જાગી. કોઈ પણ વિઠ્ઠલરાયના ઘર તરફ દોડીને જાય છે, એમ તેને લાગ્યું. તેથી તરતજ ‘કોણ છે?’ એમ કહીને ‘ચોર! ચોર!’ કરીને ઝૂમ પાડવા માંડી. તેની ઝૂમો સાંભળાને ભીખો ઉડીને આવ્યો. જુએ છે તો ઘર બડબડ બગતું હતું. શું કરવું તે પણ કોઈને સૂઝે નહિ. મણિલક્ષ્મી અને સરસ્વતીનું નામ ઇંદને તે બંનેએ ઝૂમ પાડવા માંડી. આ બધી ગરબડ સાંભળાને બંને અંદર જાગૃત થયાં. મણિલક્ષ્મીએ ‘શું થયું, કાશી?’ એમ ગભરાઈને પૂછ્યું.

“કર વત્યો!—બારણું ઉઘાડો—અરે આગ લાગી છે—આગ!” એમ કાશી ઝૂમ પાડવા લાગી.

સંકટ વખતે અક્ષય બહેર મારે છે, એ વાત કંઈ ખોટી નથી. આ વખતે તેમજ બન્યું. બહારથી ભીખો અને કાશી મણિલક્ષ્મીને ‘બારણું ઉઘાડીને બહાર આવો, બારણું ઉઘાડીને બહાર આવો’—એમ ઝૂમ પાડીને કહેતાં હતાં. પણ અંદરથી બંનેને બારણું ક્યાં છે તે જાહેર નહિ. કેટલીક વાર સુધી માયાફોડ કર્યા પછી બારણું હાથ લાગ્યું. પણ તે કેમે કર્યું ઉઘડે નહિ. મણિલક્ષ્મી અને સરસ્વતી બારણું ઉઘડતું નથી કરીને હાંક મારે પણ તે કોઈનાથી મંબળાય નહિ. બહાર પણ એક સરખી બધાં ઝૂમ પાડતાં હતાં. કોઈનો બોલ કોઈથી મંબળાતો નહોતો. બધાંજ મોટે ઘાટે ઝૂમાઝૂમ કરતા હતા. બહારથી બારણું બંધ કરેલાં તેની તરફ કોઈનું પણ ધ્યાન ગયું નહિ. અગ્નિની જાયંતર જવાબ પ્રસરેલી હતી. કાશી બિચારી રડતી હતી. મણિ-

લક્ષ્મી અને સરસ્વતી અગ્નિની જ્વાળાથી ગભરાયાં હતાં. તેમને એમ લાગતું હતું કે આટલી બધી આગ લાગી ગઈ છે અને આટલા બધા લોકો ભેગા થયા છે તોપણ આપણને બહાર કાઢવાને કેમ કોઈ તૈયાર થતું નથી. તેથી અશ્વિલક્ષ્મી તથા સરસ્વતી મોટે ધોટે અકળાઈને ખૂબ પાડવા લાગ્યાં. એટલામાં ગાવિંદરાય અને ગુલાબ આ ગડબડથી બચી ઉડ્યાં, આસપાસના કેટલાક બધા લોકો ભેગા થયા હતા, પણ વિઠ્ઠલરાયનું ખારણું કંઈ હળુ સુધી ઉઘડ્યું નહોતું. હવે આખું ઘર સળગવા માંડ્યું. અશ્વિલક્ષ્મી, સરસ્વતી અને નાનું બાળક, એ ત્રણે બડથુ થઈ જવાનો વખત પાસે આવ્યો હતો, ચારે બાજુથી ભયંકર જ્વાળા તેમના શરીર ઉપર આવતી હતી આ જોઈને ગાવિંદરાય રડવા લાગ્યો. ગુલાબ તો ગભરાઈ ગઈ. એકઠાં થયેલાં માણસોમાંથી કોઈ પણ અંદરના માણસોને બચાવવાને તૈયાર થતા નથી, એ જોઈને ગાવિંદરાયને શર અટક્યું. હીમત ધરીને તેણે આગમાં કુદકો માર્યો. એ જોતાં લીખો પણ તેની સાથે ગયો. તે બંનેએ ખારણું ઉઘાડીને તે મૃતવત્ બનેલાં ત્રણે માણસોને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢ્યાં, અશ્વિલક્ષ્મીને તે દિવસે અગ્નીચારસ હતી. તેથી અપવાસ કરવાને લીધે તે અચક્ત બન્યાં હતાં. આ જ્વાળા તેને અસહ્ય લાગી, અને તેથી તે બેભાન થઈને પડ્યાં હતાં. શરીર ઉપર દેવતા પડ્યો હતો તેથી તે પુષ્કળ દાઝ્યાં હતાં. સરસ્વતી પણ થોડું ઘણું દાઝી હતી. છોકરો તો તરફડતો હતો. ગુલાબ તે બધાંને પોતાના ઘરમાં લાવી. અને તે તથા કાશી બંને જણાં તે ત્રણેને પાંખો નાંખવા લાગ્યાં.

આગ ઓલવવા માટે લોકોએ કરેલા પ્રયત્ન બ્યર્થ ગયા. આખું ઘર બળીને ખાખ થયું. સુતરનો તાર સુદાં બહાર કાઢી શકાયો નહિ.

વિઠ્ઠલરાયના ઘરને પણ થોડું નુકસાન થયું. વિઠ્ઠલરાયને આજ કારણે
ખારણું ઉઘાડવું પડ્યું. આટલી વાર ઘોંઘાટ થયો પણ ખાલકુલ જન-
મત થયો નહોતો. પણ પોતાના ઘર ઉપર અગ્નિની જ્વાળા આવે
છે, એમ સાંભળતાંજ એકદમ ખારણું ઉઘાડ્યું. બહાર આવીને આગ-
માંથી પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાની તત્જવીજ કરવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલ-
રાયના ઘરને બહુ નુકસાન થયું નહોતું.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

બે મરણ.

સવારનો પહોર થયો. ઘર બાળીને ખાખ થયું હતું, તેપણ
આગ તદ્દન ચોલવાઈ નહોતી. રાતના આવેલા લોકો માણીને પોત
પોતાને ઘેર ગયા, જે લોકો રાત્રે આવ્યા નહોતા, તેઓ ગંભીર જો-
વાને હમણાં આવતા હતા. વિઠ્ઠલરાય મળસ્કામાં ઉડીને કંઈ કામ
નિમિત્તે બહાર આવ્યો ગયો હતો. અને ત્યાં જઈને પોતાના એક
મિત્રની મારફતે વિનાયકને પત્ર લખીને મોકલ્યો. તેમાં ફક્ત એટ-
લુંજ લખાવ્યું હતું કે, 'તમારા ઘરને ગઈ રાત્રે એકાએક આગ
લાગી, અને તેમાં તમારી મા, પત્ની, અને છોકરો એ ત્રણે જણાં
બાળીને મરી ગયાં છે.' જણે વિનાયકનું ઘર બાળીને પણ હજી
એના મનનું સમાધાન થયું ન હોય તેમ આ રાક્ષસે એનું મન
બાળવાની પણ તૈયારી કરી.

અણિલક્ષ્મી વેદનાથી તરફડતી હતાં. વિનાયકનો છોકરો કુમુદ

‘બા, બા,’ કરીને રડતો હતો. સરસ્વતીની તબિયત રાતના કરતાં અત્યારે સારી થઇ હતી. છોકરાને ખોળામાં લઇને તે રડતી બેઠી હતી. મણિલક્ષ્મીના માથા ઉપર, છાતી ઉપર અને જમણા પગ ઉપર સળગતાં લાકડાના ટુકડા પડવાથી તે અતિથય દાઝ્યાં હતાં. માથા ઉપર તો ચામડી પણ ઉખડી જઈને મોટા મોટા ફાટલા થયા હતા. કુમુદ તો ન્હાતું કુમળું બાળક! અગ્નિની બચાવ જવાળાથી તેનું કુમળું શરીર લાલ હોંઘળોડ જેવું થયું હતું. તેને આખે શરીરે ઝઝેલા ટુટ્યા હતા. અને તેથી તેને એટલી બધી વેદના થતી હતી કે તેનાથી બરોબર સુવાતું પણ નહોતું. શરીર ઉપર હાથ લગાડતાં જ ‘બા, બા,’ કરીને ચીસો નાંખતો હતો. સરસ્વતીને પણ આખે શરીરે વેદના થતી હતી. પણ ધીમે ધીમે તેને ઠીક થતું લાગતું હતું. પેટના છોકરાનું અને સાસુજીનું દુઃખ જોઈને તેની આંખમાંથી એક સરખાં અશ્રુ વહેતાં હતાં. તેમનું દુઃખ જોઈને તેને પોતાના દુઃખનું કંઈ પણ લાગતું નહોતું.

જેમ જેમ તડકો વધારે સખત પડવા લાગ્યો, તેમ તેમ મણિલક્ષ્મી અને કુમુદને શરીરે લાલ લાલ ઉઠવા લાગી. દુઃખને લીધે તેઓ બંને તરફડવા લાગ્યાં. લીખો અને કાશી બંને જણા પંખો નાંખતાં હતાં. પડોશનાં જે કોઈ ખબર લેવા આવતાં તેઓ આ બંનેની અવસ્થા જોઈને દિલગીર થતાં. અને પછી આ આગ કેમ લાગી એ બેની મેળે લાગી કે કોઈએ હાથે કરીને લગાડી, એ સવાલ સહેજ જ નીકળતો.

“કોઈ પણ દુષ્ટ રાક્ષસે આવું કામ કરીને વેર વાળ્યું હોવું જોઈએ! નહિ તો ઘરના ખુણામાંથી પહેલી આગ ક્યાંથી સળગે ?

અને જો કોઈ એ જાણી જોઈને આ કામ કર્યું નહોત તો બહારથી પારણાં કેમ બંધ થાત ? અરે, આવા દયાળુ અને સદ્ગુણી માણસોની સાથે શત્રુવટ રાખનારો એવો કયો અંડાળ હોવો જોઈએ ? આવાં નિરપરાધી માણસોનો નાહક જીવ લેવાને તૈયાર થનારો નિર્દય રાક્ષસ કોણ હશે ?” એમ જે તે તે કહેવા લાગ્યાં.

કાશી દુઃખથી તથા ક્રોધથી બેબાકળી બનીને રડતાં રડતાં બોલી: “ હું ખાત્રીથી કહું છું કે એ મોટાભાઈનું જ કામ હોઈ જોઈએ. મેં તેને મારી આંખે જોયા હતા. આખું ગામ આગ ઓલવવાને બેશું થયું હતું પણ તેણે-હુંકીને પણ જોયું નહિ ?”

કાશીની પોતાની આંખે જોયાની વાત તો ખોટી હતી, તે કહેવાની જરૂર નથી.

લીખો બોલ્યો: “ કાશીની ખૂમ સાંભળીને હું ઝબકીને ઉઠ્યો અને બહાર આવ્યો ત્યારે મેં મોટાભાઈને તેના ઘર આગળ ઉભેલા જોયા. મને જોતાંજ તેણે અંદર જઈને પારણું બંધ કર્યું. ”

આ પ્રમાણે અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલરામ ઉપર બંધાને વહેમ આવવા માંડ્યો. તેમાં વળી વિઠ્ઠલરાયના સવારમાં ઉઠીને બહાર ચાલ્યા જવાથી તો વહેમ વધારે દૃઢ થયો. પડોશીના લોકો તેના ઉપર ખીજવાવા લાગ્યા.

મણિલક્ષ્મી જે આટલીવાર બેભાન પડ્યાં હતાં તેઓ જરા શુદ્ધિમાં આવ્યાં. અને તેથી તેમને કાને આ બધી વાત ગઈ. વૃદ્ધનો જીવ તલપાપડ થવા લાગ્યો. કપાળ ઉપર હાથ મારીને તે બોલ્યા: “ લગવાન ! આવોજ શું તારો ન્યાય ? અરે, મેં એવાં કયાં

અયંકર પાપ કર્યા હતાં, કે નેથી આ બધું જોવા હું જીવી ?
નારાયણ—”

અસર સંતાપથી મણિલક્ષ્મીએ કપાળ ઉપર હાથ માર્યો, તે માથા ઉપરના ફેલ્લા ઉપર પડવાથી તે ફેલ્લો પુટ્યો, અને તેમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યું અને તેથી તેની આંખ તથા મ્હોંડામાં તે પાણી જવાથી તે ફરીથી બેભાન થયાં ! ”

આમે શરીરે વેદના ચતી હોવાથી કુમુદ ધણેજ તરફડતો હતો. ‘ આ, આ, ’ કરીને રડતો હતો, ધીમે ધીમે તેનો કંઠ રૂંધાવવા માંડ્યો. સરસ્વતીની આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં હતાં. બિચારી મન કંઠણ રાખીને તે બાળકની સારવાર કરતી હતી. તે સુંદર બાળકની સ્થિતિ જોઈને તેનો જીવ બળી જતો હતો. “ સરસ્વતી, તું કંઈ વિચાર કર, આમ રડ નહિ. ” એમ કહીને ગુલાબે તેના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. માનું જોઈને વિમળા પણ આજે પોતાની ડોશીની તથા કાકીની સારવાર કરવામાં પડી હતી.

મણિલક્ષ્મી ફરીથી શુદ્ધિમાં આવ્યાં, અને સરસ્વતીને રડતી જોઈને ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યાં : “ બહેન, રડ નહિ ! તું રડીશ તો મારો કુમુદ રડી રડીને જીવ કાઢશે ? ”

કુમુદની કેવી સ્થિતિ છે, તેની હજી સુધી મણિલક્ષ્મીને ખબર નહોતી. તેથી તે બોલ્યાં : “ ક્યાં ગયો મ્હારો કુમુદ ? લાવોની તેને મારી પાસે આજે આખા દિવસમાં મેં મારા કુમુદને લીધો નથી ? ”

કાશી તેને પંખો નાંખતી મુંગે મ્હોડે બેઠી હતી. મણિલક્ષ્મીનું આ બોલવું સાંભળીને તેનાથી હવે મુંગાં રહેવાયું નહિ. તે બોલી : “ મુઆનું સત્યાનાથ જાણે ? મુઆનું મન તો જાણે પથ્થરનું જાણે ! ”

આવા રૂપાળા છોકરાની આવી સ્થિતિ કરવા નીકળતાં તેના કાચ પગ કેમ ભાંગ્યા નહિ? જોજોને ભગવાન એ મુઆને ખાર મહિનાની અંદરજ આનું ફળ ચખાડે છે કે નહિ? ”

ધીમે ધીમે મણિલક્ષ્મી તથા કુમુદની સ્થિતિ વધારે ને વધારે ખરાબ થવા લાગી. સરસ્વતીથી તે સ્થિતિ જોવાય નહિ. કુમુદને ક્ષત્રીના ખોળામાં આપીને તે એક તરફ જઈને રહવા બેઠી. આ લાજ જોઈને મંગળા ગુલાબને પોતાના ઘરમાં બોલાવીને કહેવા લાગી: “ આ તમે માંડ્યું છે શું, ગુલાબ? હજી તમારું મન તેણી તરફજ વળે છે? અરે, એ રાંડને ખાતર આટલું બધું દુઃખ વેઠવામાં તમને કશોય શું થવાનો છે? એ લોકો તમારો ઉપકાર સુધ્ધાં માનવાનાં નથી? હજી તમે એ લોકોને ઝરોઝર ઝાળખ્યાં નથી? ”

પરંતુ આજે ગુલાબે પોતાની મોટી જોડાણીનો ઉપદેશ માન્યો નહિ. મંગળાનો રાક્ષસી સ્વભાવ તેણે આજે ઝાળખ્યો તેનો તિરસ્કાર કરીને બોલી: “ બાલીજી, તમે પણ શું આવું બોલો છો? અરે, પથ્થરનું દિલ હોય તહેવા માણસને પણ આ લોકોની આવી સ્થિતિ જોઈને ક્યા આવ્યા વગર રહે નહિ. ઘરખાર ખળી ગયાં, પહેરવાને એક લુગડું સુધ્ધાં રહ્યું નહિ, સાસુજી તથા તે કુમળું બાળક હમણાં કે ક્યારે જશે તેનો ભરંસો નથી! બાલીજી, હું ખરું કહું છું કે મેં આવો સુંદર છોકરો ક્યાંય જોયો નથી. અને એટલો તો વિચાર કરો, કે તે બિચારાંએ સ્વપ્ને પણ કોઈનો અપરાધ કર્યો છે કે? આપણે તેને વગર કારણે કેટલાં હેરાન કર્યો, કેટલું દુઃખ આપ્યું? પણ તેઓ મ્હોડેથી એક અક્ષર પણ બોલ્યાં છે કે? કોણ એટલું

સહન કરે ? એમ નકામા કોઈનો પીછો લેવામાં માલ નહિ ! બાબીજી, તમે એટલાં બધાં નિર્દય કેમ ?”

બોલતાં બોલતાં શુલાળની આંખમાં પાણી આવ્યાં. મંગળા નાસીપાસ થઈને વાંકું મ્હોકું કરીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રાતના તેઓનું દુઃખ વધવા માંડ્યું. મણિલક્ષ્મીને પોતાના દુઃખનું કંઈ પણ લાગતું નહોતું. પણ પોતાના કુમુદની સ્થિતિ સાંભળીને તેનો જીવ વખવખતો હતો. અતિશય દુઃખથી ખીજવાઈ જઈને તે મોટે મોટે ઘટિ ગાળ દેતાં હતાં : “જેણે મારા કુમળા બાળકની આવી દુર્દશા કરી તે મુઆનું હુણધાણી યજ્ઞે ? મારા જેવી ધરડી દુઃખિયારીના નિસાસા લીધા તે મુઆં તરફડી તરફડી મરજ્ઞે ! આવી રીતે ઈશ્વર તેમને સુખમાં રહેવા દેવાનોજ નથી ?” બોલતાં બોલતાં મણિલક્ષ્મી પાછાં બેમાન થયાં.

વિકૃતરાય અને મંગળાથી આ શબ્દ સંભળાતા હતા. તેથી તે વૃદ્ધના દરેક શબ્દથી તે ચરચર ધ્રુજતાં હતાં. મંગળાના શરીર ઉપર તો રૂવાં પણ ઉભાં થયાં હતાં. વિકૃતરાય ઉંઘમાંથી પણ ઝગઝગાટને ઉદ્દેશી હતા.

રાતના ત્રણ વાગ્યા હતા. દીવો ઝીણો ઝીણો બળતો હતો. ગઈ રાતના ઉજગરો તથા યાકને લીધે ગેરવિંદરાય ઉંઘી ગયો હતો, મણિલક્ષ્મી વચ્ચે વચ્ચે પાસું બદલતાં હતાં, કુમુદને કાશી પાસેથી પોતાના બોળામાં લઈને સરસ્વતી ચિંતાવુર ચહેરે બેડી હતી. શુલાળ પાસેજ હતી. બધાંની આંખમાંથી અશ્રુ વહેતાં હતાં, પછી ધીરજ તે કોણ કોને આપે !

કુમુદની સ્થિતિ હવે ઘણીજ ભયંકર થઈ હતી. તેને અતિ-

શય વેદના થતી હોય એમ લાગતું હતું. થોડી થોડી વારે તે એક-
દમ ચમકીને ઉઠતો હતો. હવે તો તેને લોહીની ઉલટી થવા માંડી
હતી. શ્વાસ લેતાં પણ તેને બારે પડતું હતું. તેની આવી સ્થિતિ
જોઈને સરસ્વતી અને કાશી રડવા લાગ્યા. ગુલાબે ગભરાઈને પોતાના
પતિને ઉઠાડ્યો. ગાવિંદરાય આંખ ચોળતો ચોળતો ત્યાં આવીને
ઉભો. એટલામાંજ સરસ્વતીના ખોળામાંજ કુમુદનો જીવ ચાલ્યો ગયો.
સરસ્વતીએ હૃદયભેદક ચીસ નાંખી. ગુલાબે કુમુદનું અચેતન શરીર
સરસ્વતીના ખોળામાંથી લઈ લીધું અને પોતે પણ રડવા લાગી.
ખેમાન પડેલાં મણિલક્ષ્મીને આ દુઃખદ વાતની ખીલકૂલ ખબર પડી
નહિ. તેની પોતાની સ્થિતિ પણ ધીમે ધીમે વધારે ભયંકર બનતી
હતી. સવાર પડનામાં તે ગમે તેમ બચડવા લાગ્યાં.

“ભાઈ! તેં સારું કર્યું!-સારું કર્યું હોં!-આપીશજ તો-કેમ
નહિં આપું?—તું કોણ મારા કુમુદને લેનાર?—નહિં-નહિં-જુઓ
તે મારો બાલુડો રડે છે તે-આ-બા! મારો ભાઈ સુનો પડી ગયો
છે-મહારા વગર! આવ-કુમુદ-આવ-મારી પાસે આવ તો ભાઈ! અરે
ચોર! મારાથી ખીએ છે!”

મણિલક્ષ્મી જરાક અટકીને ફરીથી રડતાં રડતાં મોટેથી બોલ્યાં:
“લઈ જાય છે-લઈ જાય છે-મારા કુમુદને જેને કોઈ લઈ જાય છે!
અરે વિનાયક, તું તો દોડ-અરે-પકડ-પકડ-તે મુઆને. મુઆ લુગ્યા
-મારા વિનાયકને પણ લઈ ગયા-અરે ઈશ્વર!”

સવારના આઠ વાગ્યા હતા. પણ હજી મણિલક્ષ્મીનું બચડ-
વાનું કંઈ અટક્યું નહોતું. “જુઓ મુઓ ચંડાળ ફરીથી આવ્યો-
હજી કોને લઈ જવાનું બાકી છે?—માર-માર-મુઆ રાક્ષસ-જીવ

લેવો હોય તો લઈ લે-હવે રડવાની નથી-હવે શાને માટે હું રડું? -
મારો કુમુદ મોટો થશે-કોણ કહેતું હતું કે તે મોટો થશે નહિ એમ ?
મારો કુમુદ તો-”

મણિલક્ષ્મીનું આવું વિચિત્ર બોલવું સાંભળીને બધાંની આંખમાં
પાણી આવતાં હતાં. બે વાગતાને સુમારે મણિલક્ષ્મી પાછાં શુદ્ધિમાં
આવ્યાં. સરસ્વતીને રડતી જોઈને તે બોલ્યાં: “બહેન, તું રડ નહિ !
આ દુઃખ કંઈ તારૂં બહો વખત રહેવાનું નથી-ભગવાન તારૂં કલ્યાણ
કરશે. આવ-બહેન-આવ-મારી પાસે આવ-”

પછી મણિલક્ષ્મી શુભાખ તરફ નજર ફેરવીને બોલ્યાં: “શુભાખ
મારા મનનું સમાધાન થયું-સુખી રહો. ઈશ્વર તમને દીર્ઘાયુષ બક્ષે-
મંગળા ક્યાં છે-કંઈ દેખાતી નથી-”

મંગળાને ક્યાં સાસુ મરે છે કે જીવે છે તેની પરવા હતી ?
મણિલક્ષ્મીએ સરસ્વતી તથા શુભાખને ખરા મનથી આશિર્વાદ આ-
પીને આકાશ તરફ આંખ ફેરવી તે ફેરવી જ !

પ્રકરણ ૨૯ મું.

વિનાયકની ગંભીર માંદગી.

મુલમૈત્રની દવા આ વખતે વિનાયકને ખીલકુલ માફક આવી
નહિ. ઘેરથી આવ્યા પછી થોડાજ દિવસ સારૂં લાગ્યું. પણ તે પછી
ઢૂંકી સુદતમાં પાછો તે તાવમાં સપડાયો. ડોક્ટરની દવા ચાલુ હતી

પણ તેનાથી પણ કંઈ તાવ નરમ પડે નહિ. ડૉક્ટર રોજ એમ કહેતો હતો કે “ હજુ થોડા દિવસ આજ દવા લે એટલે તમારો તાવ આલ્યો જશે.” પરંતુ તેના કહેવા પ્રમાણે કંઈજ બન્યું નહિ. વચ્ચે વચ્ચે થોડા દિવસ તાવ આવતો નહિ એ વાત ખરી, પણ પાછો થોડા દિવસ રહીને એનું એ ! વિનાયકની તબિયત આને લીધે ખરાબ થઈ હતી. દિન પર દિન અશક્તિ વધતી જતી હતી. આવી સ્થિતિમાં એને વિકૃલરાયે પોતાના મિત્રની મારફતે મોકલેલો પત્ર મળ્યો. વિનાયકને દુઃખ દેવાનોજ વિકૃલરાયનો હેતુ હતો, તે આ પત્રથી સ્પષ્ટ થયો. પત્રમાંની દુઃખદાયક હકીકત વાંચતાંજ વિનાયક ગભરાઈ ગયો. પત્ની, પુત્ર અને માતાના અકસ્માત મરણની ખબર પડતાંજ અતિશય દુઃખને લીધે તેનું અંતઃકરણ બળવા લાગ્યું. તેજ દિવસે તેને ધણોજ જોરમાં તાવ ભરાયો, અને તે બેમાન થયો.

સ્માધિ સાહેબ વિનાયકની ખબર જોવા આવ્યા હતા. તેની આ સ્થિતિ જોઈને ડૉક્ટરને પૂછ્યું : “ આજે એને એકાએક આટલો બધો જોરમાં તાવ આવવાનું કારણ શું ? ”

ડૉક્ટરને વિનાયક સાથે સારો પરિચય થયો હતો. વિનાયક હંપર આવેલા પત્રની હકીકત તેણે સાહેબને કહી. અને બોલ્યા : “ પત્રમાંની દુઃખદાયક હકીકત સાંભળીને તેના અંતઃકરણને ધક્કો લાગ્યો છે. શરીરમાં અશક્તિ હોવાને લીધે આ દુઃખ સમાચાર સહન થઈ શક્યા નહિ. ”

“ તમને એની સ્થિતિ જોઈને કેમ લાગે છે ? ”

“ મને કંઈ ઠીક લાગતી નથી ! માનસિક દુઃખ ઓછું થાય

નહિ ત્યાં સુધી એને સારું થવું મુશ્કેલ અને એનું આ દુઃખનું નિવારણ કરવાનો કંઈ રસ્તો મળે નહોતો નથી. ”

સ્માધલ સાહેબ દિલગીર થયા. ધણીજ વાર સુધી તે ઝેદ ચિત્તે વિનાયકના સામું જોતા હતા. વિનાયક બેશુદ્ધ થઈને પડ્યો હતો. થોડી થોડી વારે તે કંઈ કંઈ બળડતો હતો. છેવટે એક નિઃશ્વાસો નાંખીને સાહેબે ડોક્ટરને કહ્યું: “ આ જુઓ, તમે તમારાથી બનતા ઉપાય કરો; તમારે જોઈએ તો કોઈ બીજા ડોક્ટરને બોલાવો. હું જોઈશ જોઈએ તેટલા પૈસા ખર્ચાશ. તમારે તેની બીલકુલ શીકર રાખવી નહિ. આને જો તમે આ મંદવાડમાંથી સારો કરશો તો હું તમારી મહેનતનો ખદ્દો આપ્યા વગર રહેવાનો નથી. ”

“ હું મારાથી બનતી મહેનત કરવામાં બાકી રાખવાનો નથી. પરંતુ યશ આપવાનો ભગવાનના હાથમાં છે. ”

સ્માધલની કપાળ ઉપરનાં પરસેવો લુંછતાં લુંછતાં સાહેબ ત્યાંથી મથા. તેને આંતરમાં કંઈ કામ સુઝે નહિ. વિનાયક ઉપર તેને ધણીજ પ્રેમ હતો. દમણાંજ સાહેબે એને મુખ્ય મેનેજરની જગ્યા આપી હતી. વિનાયક ઠામ ઉપર હોય ત્યારે સાહેબ આડ આડ દશ દશ દિવસ સુધી તે તરફ બીલકુલ લક્ષ નહિ આપે તોપણ સઘળું ખરેખર ચાલતું હતું. એટલે સાહેબનો તેના ઉપરનો વિશ્વાસ દિન પર દિન વધ્યે જતો હતો.

ડોક્ટર પોતાનાથી બનતા પ્રયત્નો કરતા હતા. સ્માધલ સાહેબ જાતે ધડીએ ધડીએ વિનાયકની ખબર લેવા આવતા હતા. પરંતુ તાવ કાંઈ ઓછો થતો નહોતો. ધીમે ધીમે રોગીની સ્થિતિ વધારે અરામ થતી જતી હતી. સ્માધલ સાહેબ આથી ગભરાયા. વિના-

ચક્રના મિત્રોમાંથી કોઈને પણ આ હકીકતની ખબર આપવી જોઈએ, એમ એને લાગ્યું; પરંતુ કોઈનું પણ સરનામું તેને ખબર નહોતું. છેવટે તેણે બહાઈટ સાહેબને તારથી આ હકીકત જણાવી.

બીજા દિવસે વિનાયક રોજના કરતાં જરાક હોંશીયાર થયો હતો. એ જોઈને “તારા મંદવાડની હકીકત કોઈને જણાવવી છે કે?” એમ સ્માધલ સાહેબે તેને પૂછ્યું.

“મારું હવે કાણ છે—કોને ખબર આપવાની?” બોલતાં બોલતાં વિનાયકની આંખમાં પાણી આવ્યાં. અને તકીયા નીચેનો પત્ર કાઢીને તે સાહેબના હાથમાં આપ્યો.

સાહેબ બોલ્યા: “અંદરની હકીકતની મ્હને ખબર પડી છે. પણ વિનાયક, આ પત્રને વિષે મ્હને સંશય આવે છે. આ વાત જો ખરી હોત તો તારો બાઈ પત્ર લખીને તને નહિ જણાવત?”

જમણા હાથ કપાળ ઉપર મુકીને વિનાયક બોલ્યો: “મ્હારે હવે બાઈજ ક્યાં છે? હું તો તેમનો દુઃશમન છું!—મ્હારું હવે અનિયામાં કોઈજ રહ્યું નથી. ગધાંજ મ્હને છોડીને—”

બોલતાં બોલતાં વિનાયકનું હૈયું ભરાયું. વિનાયકનું મન જરા સ્થિર થતાંજ પેલા પત્ર વિષે સ્માધલ સાહેબે કાઢેલી શંકાનો વિચાર તેના મગજમાં આવવા માંડ્યો. હવે તેને પણ પત્રને માટે સંશય આવવા માંડ્યો. સાહેબ કહે છે તે તદ્દન ખોટું નથી, એમ એને લાગ્યું, અને તેથી તેનું મન જરાક શાંત થયું. પરંતુ તે ક્ષણિકજ રહ્યું. કેમકે અતિશય ચિંતામિતે લીધે તેનું કુમળું અંતઃકરણ બળી રહ્યું હતું. પોતાનાં અશુભ પુર્ણ નેત્રે તે દયાળુ સ્માધલ સાહેબની તરફ જોઈને વિનાયક બોલ્યો: “સાહેબ, તમે કહો છો તે ખરું હશે કે?

પણ નહિ ! મ્હારું મનન મ્હને કહે છે કે પત્રની હકીકત ખરી હોવી જોઈએ. મ્હારું હૃદય આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું છે, અને મન પણ ઉદાસ તથા શૂન્ય બન્યું છે. સાહેબ, મ્હારું નસીબજ પુટેલું છે ! કંઈ મંદવાડ આવીને તેમાં જો બોલું થયું હોત તો મ્હને આટલું લાગત નહિ; પરંતુ ઘરની અંદર બધાં બળી મુઆં, એ સાંભળીને મ્હારું હૃદય ચિરાધ જાય છે. મ્હારી મા માદ આવે એટલે મનમાં પત્તી અને પુત્ર તો આંખ આગળ તર્પા કરે છે એટલે ક્ષણે ક્ષણે મ્હારા મનને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. ”

વિનાયકનું પાછું હૈયું ભરાયું. આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. થોડીવાર રહીને આંખ ધુણીને તે ગદ્ગદિત સ્વરે બોલ્યો : “ સાહેબ ! મ્હારે હાથે તેમને જરા પણ સુખ મળ્યું નથી ! અરેરે, તેમનું કેવી ખરાબ રીતે મરણ આવ્યું ? હું આટલે દૂર શામાટે આવ્યો ? જો મને માટે મેં મ્હારા જીવની પણ દરકાર કરી નહિ, તેજ આવે મને છોડીને ગયાં ! ”

આ હૃદયભેદક વચનો સાંભળીને સાહેબ પણ ધણાજ દિવસીર થયા. વિનાયકનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને તે મમતાથી બોલ્યા : “ વિનાયક, તું નકામો આમ ગભરા નહિ. તારા મિત્રોમાંથી મ્હને કોઈનું પણ સરનામું કહે, એટલે હું હમણાજ તેને તાર કરીને ત્યાંની ખખર મંગાવું. એ વગર મારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. હું આવી ઉપલક્ષીયા ખખર માનવાનો નથી. ”

વિનાયક જરાક હસ્યો અને બોલ્યો : “ સાહેબ, હવે મ્હારે સારા થઈને કામ શું છે ? આ દુનિયાનો મ્હને અતિશય કંટાળો આવ્યો છે, સાહેબ, તમેજ કહો, કોઈ મ્હારું આ દુનિયામાં છે-અને

સારો થઇને કોને માટે આ બધી માથાફાડ કરે ? જેનું કંઈ દુર કરવાને ખાતર હું ધરખાર છોડીને-જેનો અસહ્ય વિયોગ સહન કરીને હું આ દૂર દેશમાં આવ્યો. તે બધાં તો મહેને છોડી ગયાં. હવે આ દુનિયામાં મહારે રહીને કામ શું છે ?”

એમ કહીને વિનાયકે આંખ ઉપર ઓઢવાનું લીધું અને અશ્રુ ઢાળવા લાગ્યો. તેની સાથે હવે વધારે બોલવામાં માલ નથી, એમ લાગવાથી સ્માધલ સાહેબ મુંગા રહ્યા. કેટલીક વારે સાહેબ તરફ જોઇને વિનાયક આવી સ્થિતિમાં પણ નમ્રતાથી બોલ્યો: “સાહેબ! તમારી મરજી હોય તો જયંતિલાલને તાર કરો, એટલે ખરી હકીકત સમજશે; પરંતુ મહેરબાની કરીને મહારી માંદગીની વાત તેને બીલકુલ જણાવશો નહિ. કેમકે, સદ્માગ્યથી જો આ પત્રની હકીકત ખોટી હશે તો તે માણસો નકામાં ગભરાઇ જશે. જયંતિલાલ તો તરતજ અહીંઆં દોડી આવશે. આ દુનિયામાં જયંતિલાલ એજ એક મહારો ખરો મિત્ર છે. મહારા સારા માદાની ખખર પણ તમે તેને આપજો. એટલે તે બરોબર વ્યવસ્થા કરશે. તમારા આગ્રહથી મેં પાંચ હજારનો વીમે! ઉતરાવેલો છે, એ પાંચ હજાર રૂપીઆ મહારી પછી જો મહારી પત્ની જીવતી હોય તો તેને મળે એમ તજવીજ કરજો. તમારો ઉપકાર હું કદી પણ ભૂલવાનો નથી—”

“અરે, તું તો જાણે જવાને રસ્તે લાગ્યો હોય એમ બોલે છે! વિનાયક, તું આટલો બધો ગભરાય છે કેમ ?”

“શું ! હું ગભરાઉં છું ! નહિ, નહિ સાહેબ ! મૃત્યુથી હું હવે શું કામ બીઉં ?” વિનાયક આવેશથી બોલ્યો, અને “સરસ્વતી, સરસ્વતી !” એમ કહીને મોટે ઘાટે બુમો પાડવા લાગ્યો.

સ્માધલ સાહેબ ગભરાયા. તેણે તરતજ ડૉક્ટરને બોલાવવા મોકલ્યું. રંમુનમાં તેના ઝાળખાણુનો એક ચુરાપીઅન ડૉક્ટર હતો. તેને પણ એકદમ આવવાને માટે તાર કર્યો. અને તેજ દિવસે જ્યં-તિલાલને તાર કરીને ત્યાંની ખરી હકીકત મંગાવી. વિનાયકની માંદગી વિષે તેને હાલમાં જણાવવાનું કીક નહિ લાગ્યાથી તારમાં તે આખત કંઈજ લખ્યું નહિ.

વિનાયકને ચિત્તભ્રમ થયા જેવું થયું. “સરસ્વતી સરસ્વતી !” કરીને ગાંડાની માફક તે ખૂમો પાડતો હતો. ડૉક્ટરના કહેવા ઉપર તેણે બીલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ, તથા સ્માધલ સાહેબના ધમકાવવાનું પણ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. ઘડીમાં તે ‘સરસ્વતી’ કહીને ખડખડ હસે, તો ઘડીમાં ‘ક્યાં છે તે ?’ કહીને રડે. કોઈ કોઈ વખત તો ગમે તેમ બબડયાજ કરતો હતો. એક વખત તો તે કહેવા લાગ્યો કે “બા-બા-બા-ઉભી રહે; જા નહિ. અરેરે, શું દુઃખ ?-જશે-એ પણ દિવસ જશે-તેની શું કામ શીકર કરવી ? આવા ભયંકર પાપનું ઈશ્વર પ્રાયશ્ચિત પણ ભયંકરજ આપશે-જીઓ, જીઓ, ઉપરથી પ્રભુ પણ ‘હા’ એમ કહે છે.-અહાહા, કેવું સુંદર-કેવું-?”

ડૉક્ટરને અને સ્માધલ સાહેબને લાગતું હતું કે વિનાયક કાંઈ પણ ખોટું ખોટું લવે છે. પણ વિનાયકનો એકંદર વૃત્તાંત જોને જોને અખર છે, જોને જોને તેના ભાઈનાં ઘેર કૃત્યોની અખર છે, તેમાંનું કોઈ પણ જો આ વખતે વિનાયકની પાસે હોત તો તેની નક્કિ ખાત્રી થાત કે આ બબડે છે તેમાંનો એક શબ્દ પણ ખોટો નથી. માના દુઃખથી, પત્નીના દુઃખથી તથા મોટાભાઈના રાક્ષસી વર્તનને લીધે તેનું હૃદય તપી રહ્યું હતું. મોટાભાઈઓએ એને અતિશય હેસન કર-

વાને લીધેજ વિનાયક ધરખાર છોડીને બ્રહ્મદેશ જવા દૂર દેશમાં આવ્યો-કે જ્યાં તેનાં પોતાનાં કોઈ પણ નહોતાં. એને ડેકાણે એ ગંભીર માંદગીને બીજાને પડ્યો હતો. સાહેબ એની માંદગીનું આ સ્વરૂપ જોઈને અતિશય દિલગીર થયા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સરસ્વતીનું સૌભાગ્ય.

વિનાયકનું ધર બળી ગયું, તે વખતે જયંતિલાલ મુંબાઈ હોવાથી તેને એ વાતની ઘણા દિવસ સધી ખબર પડી નહોતી. ઉડતી ઉડતી તે વાતની ખબર પહેલાં એને ઘેર પડી; અને ત્યાંથી શારદાએ પત્ર લખીને તે વાત એને જણાવી. પત્ર વાંચતાંજ તે પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો. એટલામાં સ્માધલ સાહેબનો મુકેલો તાર તેને મળ્યો. વિનાયકના મંદવાળી ગંભીર જઈને સ્માધલ સાહેબે પહેલાં બહાઈટ સાહેબને તાર મુક્યો હતો, તે વાંચકોને યાદ હશેજ. કર્મ-સંજોગે બહાઈટ સાહેબ એક ડેકાણે સ્થિર નહિ રહેવાથી તેની તરફની માહિતી જયંતિલાલને મળી નહોતી: તેથી સ્માધલ સાહેબનો આ તાર વાંચીને તેને તે બાબતનો મંશય આવ્યો નહિ. ઉલટું, આ હકીકત એટલી બધી જલદી ત્યાં જઈ કેમ પહોંચી, તેને માટે તે આશ્ચર્ય પામ્યો. “હશે, વખતે સરસ્વતીએ પત્ર લખ્યો હશે,” એમ સમજીને તેણે સ્માધલ સાહેબને તરતજ તારથી જવાબ આપ્યો કે “હા, વિનાયકનું ધર બળી ગયું, એ વાત ખરી છે; તેની મા, અને

છોકરાને અતિશય ધન્ય પહોંચી છે; એની પાનીની તબિયત સારી છે, ગભરાવાની જરૂર નથી. ફક્ત મહેરબાની કરીને તેને થોડા દિવસ અહીંઆ મોકલશો.” અને તે પોતાને ઘેર ગયો. વિનાયકની મા અને છોકરાના મૃત્યુની ખબર તેણે શા હેતુથી ગુપ્ત રાખી, તે વાંચકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હશેજ.

રુમાઈલ સાહેબનો તાર પહોંચ્યો કે તરતજ રંગુનનો તેનો સ્નેહી ડૉક્ટર ત્યાંથી નીકળીને મુલમૈન આવી પહોંચ્યો હતો. કાંઈ પણ જવાબ આવ્યો કે નહિ તેની તપાસ કરવાને માટે ઘડીએ ઘડીએ સાહેબ પોતાના સિપાઈને તે તાર ઓશીસમાં મોકલતા હતા. અને તેને એ શિવાય બીજું સુઝતુંજ નહોતું. તેના સ્નેહી ડૉક્ટરે પણ વિનાયકને દવા આપવામાં તથા માવજત કરવામાં કાંઈ પણ બાકી રાખી નહોતી. અને વિનાયકના આયુષ્યની દોરી મજબુત હતી તેમાં-કે સરસ્વતીનું સૌભાગ્ય બળવાન હતું તેમાં,-પણ ગમે તે કારણથી એ હવે સારો થવાનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. વિનાયકનો ચિત્તભ્રમ ઓછો થયો હતો, અને તાવ પણ ધીરે ધીરે ઓછો થતો હતો, આ જોઈને દયાળુ રુમાઈલ સાહેબના હૃદયને ધીરજ આવી; પરંતુ તે સાથેજ જ્યોતિલાલ તરફના તારને માટે તે અધીરા બન્યા હતા. એટલામાં તે જવાબ પણ તેના હાથમાં આવ્યો. ઘણીજ ઉત્સુકતાથી તે તાર ફેડ્યો ને વાંચ્યો, અને પોતાના મિત્રના હાથમાં આવ્યો. બંનેના મનનું સમાધાન થયું. “હવે બીલકુલ ગભરાવવાનું કારણ નથી. થોડીવાર રહીને તેનું મન બરાબર સ્થિર થાય એટલે આ વાત જણાવીશું. મને લાગે છે કે, હવે એ જલદી સારો થશે. પણ એટલું છે કે, અહીંઆં રહેવાથી એનો તાવ જડમુજથી જવાનો

નથી. માટે એને ઓછામાં ઓછા એ ત્રણ મહિના એને દેશ જવા દેજો. અને ખરું કહું તો એની તબિયતને અહીંયાંની હવા ખીલકુલ માફક આવવાની નથી. માટે એને આ તરફ ખીલકુલ ખોલાવો નહિ તો વધારે સારું. સ્માધલ સાહેબ આ બધી વાત મુઝે મ્હોડે સાંભળતા હતા. પણ તે કાંઈજ બોલ્યા નહિ. તે પોતે કાંઈ પણ મોટા વિચારમાં છે, એમ એના મ્હોડા ઉપરથી દેખાતું હતું.

તે સતે વિનાયકને ઉઘ સારી આવવાથી બીજે દિવસે સવારે એ વધારે હેંશીયાર થયો હતો. એ જોઈને ઠાકટરના કહેવા પ્રમાણે જયતિલાલનો જવાબ તેને જણાવવાના હેતુથી સ્માધલ સાહેબ તેની પથારી આગળ આવ્યા. અને પહેલાં “આજે કેમ લાગે છે?” વિગેરે એક એ સવાલ પૂછ્યા. અને પછી તેઓ બોલ્યા: “વિનાયક, હું તને નહોતો કહેતો કે તે પત્ની હકીકત ખોટી છે? આ જો જયતિલાલનો તાર આવ્યો છે, તેમાં તે લખે છે, કે, તારી પત્ની મૃત્યુમાં છે—”

“અને ધર બળી ગયા વિષેની ખબર પણ ખોટીજ છે કે?” વિનાયકે અધીરતાથી પૂછ્યું.

સાહેબે એક નિસાસો નાંખ્યો, અને ગંભીરસ્વરે બોલ્યા: “નહિ, કમનસીબથી તે વાત ખરી ઠરી છે. અરે? પણ તેમાં શું થયું, તારાં બહાલાં માણસો હયાત છે તો તેમને માટે તું બીજું મકાન બંધાવીશ. ”

વિનાયક કેટલીક વાર સુધી કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તેના નિસ્તેજ થયેલા ચહેરા ઉપર તેજ દેખાવા માંડ્યું. કપાળ ઉપર હાથ

ફેરવતાં ફેરવતાં કેટલીક વારે તે બોલ્યો: “ મારી બાને માટે કંઈ લખ્યું છે કે ? ”

“ હા, તારી મા તથા તારા છોકરાને થોડી ધન પહોંચી છે ખરી. ”

“ સરસ્વતી તો મઝામાં છે ને ? ” એટલું કહીને વિનાયકે આંખ મીંચી. સ્માધલ સાહેબ પણ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા ગયા.

માનસિક રોગનું કારણ આ પ્રમાણે દૂર થતાંજ શારીરિક રોગ ઉપર ટોકટરની દવા ઝડપથી અસર કરવા લાગી. વિનાયકને તે રાત્રે સારી ઉંઘ આવી. ગયા દશ બાર દિવસમાં તેને એવી નિરાંતની ઉંઘ કદિ આવી નહોતી. ખીજે દિવસે તેનામાં ધણીજ વધારે હોંશીયારી આવી. સ્માધલ સાહેબ ત્યાં આવતાંજ જ્યંતિલાલ તરફનો આવેલો નાર તેણે માગી લીધો. અને તેણે જાતે વાંચી જોયો. પછી કેટલીક ત્રાર સુધી વિચાર કરીને તે બોલ્યો: “ ત્યારે, સાહેબ, હું ઘેર જઈ ? ”

સ્માધલ સાહેબને અતિશય આનંદ થયો. તે બોલ્યા: “ વિનાયક, તું એટલો બધો ઉતાવળો નહિ થા, તારું ઘર કંઈ પાસે છે કે ? તારામાં ત્યાં જવા જેટલી શક્તિ આવશે એટલે હું તને અહિં એક ધડી પણ રાખવાનો નથી. ”

વિનાયકની આંખમાં પાણી આવ્યાં. પરંતુ આ અશ્રુ દુઃખનાં નહિ પણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં હતાં. તે બોલ્યો: “ સાહેબ ! તમારો નહાન ઉપકાર હું કેવી રીતે વાળીશ ? ”—સાહેબે કંઈ પણ જવાબ નહિં દેતા હસીને ખરા અંતઃકરણના પ્રેમથી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ લખ્યો.

દિન પર દિન વિનાયકની તબિયત હવે સુધરવા લાગી. દશ

બાર દિવસમાં તે હરવા ફરવા લાગ્યો. હવે સમુદ્રના પ્રવાસથી તેની તબિયતને કાંઈ પણ નુકસાન પહોંચશે નહિ, એમ ડૉક્ટરના અભિ-
પ્રાય ઉપરથી તે પરાયણ સ્ત્રી સાહેબે આગળોટમાં તેની બરો-
બર વ્યવસ્થા કરાવીને તથા એક સિપાઈ સાથે આપીને તેને ઘેર
મોકલ્યો. અને તેના નીકળ્યા ચુક્યા વિષેનો તાર જ્યોતિલાલને ક્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ભયંકર પ્રસંગ ?

સરસ્વતીના સૌભાગ્ય બળથી વિનાયક ગંભીર માંદગીમાંથી
ઉઠીને ઘેર જવા નીકળ્યો હતો. માને કેટલી ધન્ય થઈ હશે, છોડ-
રાની સ્થિતિ કેવી હશે, આવે વખતે સરસ્વતીની શી દશા થઈ હશે,
તેને કોણે મદદ કરી હશે, હવે અગાડી શું કરવું, વિગેરે વિચાર તેના
મગજમાં રાત દહાડો આવવા લાગ્યા. રજા આપતી વખતે સ્ત્રી સાહેબે
કહ્યું હતું કે: “મારો પત્ર આવ્યા વગર તું અહીંઆ બીજા-
કુલ આવતો નહિ.” આ કહેવામાં સાહેબનો શું હેતુ હશે, તે પણ
વિનાયકથી સમજાયું નહિ. સાહેબને વખતે મારી જરૂર નહિ હશે
કે શું એમ પણ એને લાગ્યું. જેમ આગળોટ વિશાળ મહાસાગરના
વિવિધ તરંગોમાં આમ તેમ ડોલતી હતી, તેમ તેનું અંતઃકરણ પણ
અનેક વિચારનાં મોજાંમાં ઝેલાં ખાધા કરતું હતું.

આગળોટનો પહેલા દિવસનો પ્રવાસ નિર્વિઘ્નપણે થયો; પરંતુ

બીજો દિવસ અડધો ગયો નહિ, એટલામાં એકદમ પવન જોરમાં નીકળ્યો. પર્વત જેવી પ્રચંડ ઓળોથી તે ભયાનક વિદ્યાળ મહાસાગર રાક્ષસી તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. પ્રબળ વાયુ તથા પ્રચંડ ઉર્મિઓના ભીષણ તોફાનમાં સપડાયેલી આગબોટ, એક નિરાધાર, નિરાશ્રિત નિર્બળ મનુષ્યની પેઠે આમ તેમ ભ્રમણ કરવા લાગી; યંત્રના તથા યંત્રને ચલાવનારા મનુષ્યના હાથમાં તે ખીલકુલ રહી નહિ હતી. ખરો માર્ગ છોડીને તે ઝડપથી તણાવા લાગી હતી. મનુષ્યના અંતેક રંગી નસીબ પ્રમાણે તેની પણ અત્યારે સ્થિતિ થયેલી જણાતી હતી. ક્ષણમાં તે પર્વત જેવી પ્રચંડ ઓળોના ચિખર ઉપર વિરાજમાન થયેલી દેખાય, તો ક્ષણમાં તે જણે અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિમાંથી ઢળી પડીને એકદમ રસાતળમાં ઉતરી ગઈ હોય નહિ એમ દેખાય ! બંને બાજુથી ઉછળતી સાગરના પાણીની બે પ્રચંડ ઓળોનો સંગમ થઈને આગબોટ તથા તેની સાથે આપણા બધાને જળસમાધિ થવાને હવે એક ઘડીનો પણ વિલંબ લાગવાનો નથી, એ ભયંકર વિચારથી આગબોટમાંનાં સઘળા મનુષ્યોનો જીવ ઠેકાણે નહોતો. તે મહાસાગરમાંની એક પછી એક ઉછળતી ઓળોમાંથી જણે મૃત્યુ પોતેજ તે બિચારા મુસાફરોની સામે તાકીને જેતુ હોય નહિ, એમ જણાતું હતું. એક પણ ગઈ. અને આવતી પણમાં આપણી થી દશા થશે, એવા વિચારોમાં સઘળા ગભરાઈ ગયા હતા. કેટલાક ભાવિક લોકો ભક્તિભાવથી ધૂધરની સ્તુતિ કરતા હતા. કેટલાક માંહિમાંહિ છેવટની રજા લેતા હતા. પાછ પાછ કરીને ભેગો કરેલો પૈસો હવે આવી રીતે એકદમ સમુદ્રાર્પણ થશે, એ દુઃખદાયક વિચારથી દ્રવ્યલોભી મનુષ્યો કિલગીર થતાં હતાં. એ બિચારાને ચમ સંજની દાટમાં સપડાયા હતા, તોપણ

પૈસા શિવાય બીજું કંઈ પણ મુઝતું નહોતું ? કેટલાક દૂરદર્શી લોકો પોતાનાં કપડાં ખરાબર કરીને આગળ આવતા પ્રસંગની સામે આવેલીકવા તૈયાર થઈને ઉભા હતા. બચકર મૃત્યુ તેમની સામે ઉભું હતું, તોમણ તેના તડાકામાંથી કેમ છૂટી ચકાય, એનોજ વિચાર બધાના મનમાં આવતો હતો. નાથવંત અને ક્ષણભંગુર એવા આ માનવી જીવનની તરફ આ બધા લોકોની આવી અતિશય આસક્તિ જોઈને, તે આગમોટમાં કલ્પકતા જવા નીકળેલા એક સાધુ મહાત્મા હતા, તે ગંભીર વાણીએ બોલ્યા: “ ભાઈઓ ! અત્યારે છેક ગળે પાણી આવી પહોંચ્યાં છે છતાં, એકલા મૃત્યુના તડાકામાંથી છૂટવાનો વિચાર કરવામાં બ્યર્થ કાળ ગુમાવવા કરતાં, વખતસર સાવધ થઈને જન્મ અને મૃત્યુ એ બંનેના તડાકામાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરશો, તો આ મનુષ્ય દેહતું સાર્થક નહિ થશે કે ? અરે, આ મૃત્યુ એટલે શું ? આ જન્મ અને પુનર્જન્મની વચ્ચેનું એક પગથીયું છે. તો પછી એનાથી ગભરાયે શું થવાનું છે ? આજે આ મહાસાગરમાં નહિ, તો કાલે ઘેર અત્યંત સુખમય સ્થિતિ હોય તો પણ જન્મેલા પ્રત્યેક પ્રાણીને મૃત્યુ એ તો આવવાનું જ. મનુષ્યોએ એ મૃત્યુને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ ઘણુંજ હાસ્યજનક છે ? કેટલાક પ્રસંગ તો એવા આવે છે, કે, તે વખતે આ મૃત્યુજ ફક્ત મનુષ્યનો ખરેખરો મિત્ર બને છે—.”

સાધુમહારાજના આવા વૈદાન્ત બોધ તરફ લક્ષ આપીને એના અણિના પ્રસંગે એવા ઉપદેશની વાતો સાંભળીને નિરાંતે બેસનારા મનુષ્યો વિરલાભ હોય છે ! ત્રિદોષ થઈને છેવટનો ધરેડો બોલતો હોય તોપણ “ વૈદનું અજમાવ્યું, હવે ડોક્ટરને બોલાવો; દેશી ડોક્ટર

આવી ગયો-હવે ગોરા ડોક્ટરને બોલાવો ” એવી દોડાદોડ કરનારા માણસો પુષ્કળ ! તે આગભોટનાં મનુષ્યો તરફ જુઓ ! ક્ષણે ક્ષણે પ્રયંડ છોળા પોતાતું વિકરાળ સ્વરૂપ વધારે ને વધારે ભયંકર રીતે દર્શાવતી હતી. પવનનું જોર પણ અતિશય વધતું જતું હતું. સૂર્ય-નારાયણ ક્યારનાએ અસ્ત પામીને જ્યાં ત્યાં ઘોર અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. ખલાસી લોકોના સઘળા પ્રયત્ન વ્યર્થ જાહેર થતા હતા. ક્યાંથી મદદ મળશે, એ આશા વિષે વિચાર કરવાની પણ હવે જગા નહોતી. આખો દિવસ તે છોળા એક સરખી અક-ળાવવાથી છેવટે આગભોટને એક મોટું ગાળતું પડ્યું. અને તેમાંથી જોરમાં પાણી અંદર આવતું હતું. સમુદ્રે કંઈ એવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે, હોડી વિગેરે ઉતારીને આગભોટમાંનાં માણસોને તે વડે અગ્નિવવાને પ્રયત્ન કરવાનો પણ વખત રહ્યો નહોતો. છતાં બધા ઉ-પાય ખૂટ્યા, આગભોટ પકડીને બેસવામાં પણ હવે ભયજ હતો. એમ જોઈને છેવટે કેપ્ટને હોડી છોડવાનો હુકમ કર્યો. તરતજ આચા-રિત ખલાશીઓએ અતિશય પ્રયત્ન કરીને એક હોડી નીચે ઉતારી. ક્ષણે ક્ષણે નીચે ને નીચે જતારી તે આગભોટ છોડીને હોડીમાં બેસ-વાને સઘળા ઉતાર એકઠા થયા. બધાજ તે નાની હોડીમાં જવાને ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. એ જોઈને આગભોટનો ઉપરી બધાની સામા ઉભો રહીને બરોબર બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. પરંતુ એક એ ઉતાર-ઓએ તો તેને નહિ ગણ્યું કરતાં હીમતથી હોડીમાં કુદકો માર્યો. હજી બીજા બધા લોકો ઉતરતા હતા એટલામાંજ એક ભયંકર છોળા જો-રમાં આવી કે તરતજ તેના ધક્કાથી હોડીને આગભોટ સાથે બાંધેલો દોર તડક દઈને તુટીને આગભોટ પાસેથી તે એક ક્ષણમાં છુટી પડી

ગઇ અને પહેલીજ ઓળની સાથે તે પ્રચંડ વેગથી ક્યાંની ક્યાં તણાવા લાગી ! રાતનો વખત, ઘેર અંધકાર હવાયેલો, એવે વખતે તે હોડીની શી કથા થઈ હશે, એ સમજવાનો ખીલકુલ માર્ગ નહોતો. દુદ્દેવી કહો કે સુદેવી કહો-પરંતુ એક બે ઉસર શિવાય તે હોડીમાં કોઈ ખલાશી સુધાં નહોતા. તે પર્વત જેવી આગબોટ જ્યાં ટકી નહિ, ત્યાં તે આટલી નાની નમળી હોડી શું કરવાની હતી, અને ક્યાં જવાની હતી, એ કહેવુંજ મુશ્કેલ ! તેમાંનાં મનુષ્યો આ મયં-કર પ્રસંગ જોઈને મૃતવત બેથુક પડેલાં હતાં. તે આગબોટમાંના ભોકોને પણ આ હોડીની તપાસ કરવાને કમનશીબથી ખીલકુલ વખત મળ્યો નહિ. જે મયંકર ઓળથી તે હોડી આગબોટ પાસેથી છુટીને ક્યાંની ક્યાં તણાઇ ગઇ, તેજ ઓળના આચકાથી આટલી વાર સુધી જેમ તેમ ટકી રહેલી તે આગબોટ પણ અદૃશ્ય થઈ ગઇ અને તેનું કોઈ નામ નિશ્ચાન જાણવાનું સાધને પણ રહ્યું નહિ ! કેવો તે ભયંકર પ્રસંગ ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

સ્માધલ સાહેબની ઉદારતા.

ધધરની બીલા વિચિત્ર છે. વિનાયક ગંભીર મંદગીમાંથી હોડીને પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યારે આગબોટ ડુબી ! તેની ખબર પણ કોઇને પડી નહિ. વિનાયકના નીકળી ચુક્યા વિષેનો તાર

આવવાથી સરસ્વતીને તે દુઃખના વખતમાં પણ અતિથય આનંદ થયો હતો. પરંતુ તેને આનંદ અગર સુખ ધણો વખત ટકે નહિ, એવી જ એની અત્યાર સુધીની ગ્રહદશા હતી. જ્યંતિલાલ અને શારદાની સોળતમાં તેના એક બે દિવસ ગયા નહિ એટલામાં સ્માધલ સાહેબે જે હકીકત બહાઈટ સાહેબને જણાવી હતી, તે જ હકીકતનો બહાઈટ સાહેબ તરફનો પત્ર જ્યંતિલાલને શોધતો શોધતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. આ હકીકત સાંભળીને જ્યંતિલાલ અતિથય ખિન્ન થયા. તે હકીકત ક્યારની છે, તેની તપાસ કરવાનું પણ એને સુઝયું નહિ. વિનાયકના અહીં આ આવવાને નીકળતાં પહેલાં એકાએક તેની તબિયત ખગડવી જોઇએ, અને જ્યારે ખારો ખાર બહાઈટ સાહેબને તાર મુક્યો ત્યારે એની તબિયત વધારે જ ખરાબ હોવી જોઇએ, એમ જ્યંતિલાલને લાગ્યું. વિનાયકને માટે તેને અતિથય લાગણી હતી. તેથી તેના જીવને કંઈ પણ ચહેન પડે નહિ. પોતાની પત્નીને એકલીને જ તે ખરી હકીકત જણાવીને પોતે તરત જ મુંબાઈ ગયો. અને “હવે વિનાયકની તબિયત કેમ છે” કરીને સાહેબને તારથી પૂછાવ્યું. બ્રહ્મદેશમાંથી મુંબાઈ જવા નીકળેલી એક આગબોટ ભયંકર તોફાનમાં સપડાઈને ડુબી, એ હકીકત તેણે મુંબાઈમાં જ સાંભળી હતી. પરંતુ વિનાયક માંદો હોવાથી હજુ સુધી નીકળ્યો જ નહિ હોય એમ એને લાગતું હતું. એના મગજમાં આમ હોવાથી તેને આગબોટ ડુબ્યાની ખબર સાંભળીને કંઈ પણ લાગ્યું નહિ. તાર મુક્યાને બે દિવસ થયા, તો પણ સ્માધલ સાહેબ તરફનો કંઈ પણ જવાબ આવ્યો નહિ. એ જોઈને વિનાયક નીકળ્યો નહિ હોય, પણ વધારે માંદો હોવો જોઈ-

એ, એમ જ્યંતિલાલને લાગ્યું, તેથી તે ખીજે ત્રીજે વિચાર નહિ કરતાં તે મુલમૈન જવા નીકળ્યો. કલકત્તા સુધી આગમોટીમાં જઈને, ત્યાંથી આગમોટમાં બેસીને તે મુલમૈન જઈ પહોંચ્યો. રમાધલ સાહેબનો પત્તો મેળવવાને તેને ખીલકુલ વાર લાગી નહિ. સાહેબની સુલાકાત યતાં જ પહેલાં પોતાનું ઓળખાણ આપીને તેણે પૂછ્યું: “ વિનાયકની તબિયત કેમ છે ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ સાહેબનો ચહેરો ખિન્ન થયો. આટલી તજવીજ કરીને વિનાયકને ઘેર મોકલવાના હેતુથી જ આગમોટમાં બેસાડ્યો. તે આગમોટ અહીંઆંથી નીકળ્યા પછી તેની શું સ્થિતિ થઈ તેની સાહેબને ખબર પડી હતી. તેથી ‘ વિનાયકને કેમ છે ? એ પ્રશ્નનો અર્થજ તેનાથી સમજાયો નહિ. એક મોટો નિસાસો નાંખીને તે સ્તબ્ધ બેઠા.

સાહેબ ઘણીવાર સુધી કંઈ પણ બોલ્યા નહિ, એ જોઈને જ્યંતિલાલ ગભરાયો. તેની કંઈ પણ ગેરસમજ થઈ હોવી જોઈએ, એમ હવે સાહેબના ધ્યાનમાં આવ્યું. તેથી રમાધલ સાહેબે જ્યંતિલાલને વિગતવાર હકીકત કહેવા માંડી. વિનાયકના મંદવાડની ખતેલી એકંદર હકીકત તેણે કહી. વિનાયક જે આગમોટમાં બેસીને ગયો, તે આગમોટ એકાએક કેમ અદૃશ્ય થઈ, પછી તે તોફાનમાં સપડાઈને જુઆની ખબર કેમ આવી, વિગેરે વૃતાંત રમાધલ સાહેબે કહ્યો. અને તે બોલ્યા: “ ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આગમોટમાંના આટલા બધાં માણસોમાંથી એક પણ માણસનો પત્તો હજી સુધી લાગતો નથી. મેં અત્યાર સુધી ઠેક ઠેકાણે તપાસ કરી પણ આશા કરવા લાયક કંઈ પણ વાત સંભળાતી નથી. ઈશ્વરની

મરણ ! ” એમ કહીને સાહેબે રમાલથી આંખ લુછી અને એક નોકરને ખૂબ પાડીને તેને જયંતિલાલની વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું.

‘ મનમાં નહિ ને ચિત્તમાં નહિ, ’ એવો આ વિપરિત બનાવ સાંભળીને જયંતિલાલની કમર જ બાંગી ગઈ. વિનાયકને માટે તે અત્યંત શોક કરવા લાગ્યો. સ્વસ્વતીની થી દશા થશે, એ દુઃખદ વિચારથી તેનું અંતઃકરણ ચિરાવા લાગ્યું.

જયંતિલાલનો વિનાયક તરફ આટલો બધો ગાઢ, આકૃષ્ટિ એમ જોઈને સ્માધલ સાહેબ આશ્ચર્ય પામ્યા. જયંતિલાલનો સ્નેહ જોઈને તે પણ દિલગીર થયા. જયંતિલાલના મનનું સમાધાન કરવાને તે બોલ્યા: “ વિનાયકના ઉપર મ્હારો ઘણો જ પ્રેમ હતો. આટલા થોડા વખતમાં પણ તેણે મ્હારો પૂર્ણ વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો હતો. તેના જેવો વ્યવહાર કુશળ, બુદ્ધિવાન, અને પ્રમાણિક મનુષ્ય મેં આજસુધી જોયો નહોતો. પણ કરવું શું ? તે ઘણો વખત દે નહિ એમ ધૈર્ય સંકેત હશે—”

“ વિનાયકના મંદવાડમાં આપે તેને માટે અતિથય મહેનત કરી અને પૈસો પાછો પ્રમાણે ખર્ચ્યો, એ બધું મને ડૉક્ટર સાહેબે કહ્યું. ”

“ તેની તબિયતને અહીં આની હવા ખીલકુલ માફક આવજાતી નથી, એમ ડૉક્ટરના કહેવાથી મેં એને માટે ખીજોજ બહેનશરૂ કર્યો હતો. મુંબાઈમાં વેપારની એક સ્વતંત્ર શાખા ઉઘાડવી, એમ કેટલાક દિવસ થયાં મારા મનમાં હતું. એ ત્રણ મહિનામાં વિનાયકની તબિયત સુધરે એટલે તેની જ દેખરેખ નીચે આ વ્યવસ્થા

કરવાનું મેં નહિ કર્યું હતું. પરંતુ આપણે ધારીએ કાંઈ અને દુઃખર કરે બીજું જ ! ”

બોલતાં બોલતાં રમાધલ સાહેબની આંખમાંથી પાણી પડવા લાગ્યું. તેની આટલી બધી લાગણી જોઈને આવા દુઃખમાં પણ જીવનિલાલના મનનું જરાક સમાધાન થયું. કૃતજ્ઞતાથી તેનું હૃદય મરાયું. રમાધલ સાહેબ બોલ્યા : “ વિનાયક ગંભિર માંદગીને બીજાને મડો હતો, ત્યારે તેણે તમે જ ફક્ત તેના ખરેખરા મિત્ર છો એમ જોઈને કહ્યું હતું. તેથી તમે અહીં આથી એનું જ કાંઈ હોય તે લઈ જાઓ. વિનાયકે પાંચ હજારનો વીમો ઉતરાવ્યો છે, તેના કાગળા-આ પણ લઈ જાઓ, અને કંપનીમાંથી પૈસા લઈને તે નિસર્મિત સ્ત્રીને માટે કાંઈ પણ સારી વ્યવસ્થા કરો. ”

જીવનિલાલનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. તેનાથી બોલાયું નહિ. સાહેબ અગાડી બોલ્યા : “ હવે નકામો શોક કર્યાથી શું થવાનું છે ? તેની બિચારી અનાથ સ્ત્રીની શી દયા થશે, એ વિચારથી અહીં મન મુંઝાયું હતું; પરંતુ તમને જોઈને તે ચિંતા દૂર થઈ. તમારા જેવા તેને ધીરજ આપનાર મિત્ર હોવાથી, તેને બીલકુલ આશ્વાસ પડવાની નથી. પણ મારી એક વિનંતિ તમારે સ્વીકારવી મડશે. વિનાયકની નિરાશ્રિત સ્ત્રીને કંઈ થોડી ઘણી દ્રવ્યની સહાય-”

રમાધલ સાહેબને આગળ બોલવા નહિ દેતાં, વચ્ચેજ જીવનિલાલ બોલી ઉઠ્યો : “ સાહેબ, તમારું અંતઃકરણ ઘણું જ ઉદાર છે. વિનાયકની પત્નીને હવે કાંઈ પણ બીજી વધારે મદદની જરૂર નથી. આ વીમાના પાંચ હજાર રૂપીઆ આવશે; તથા જરૂર પડશે તો મહેન કરીને એટલું આપ્યું છે, હું તેને સમી જોઈને તરીકે માનું છું—”

“તે મ્હને ખબર છે. તમારા બાપ મોટા અમલદાર હતા, ઈશ્વર કૃપાથી તમારી સ્થિતિ સારી છે, એ બધી વાત મ્હને વિનાયકે કહી હતી. પરંતુ તે બિચારીને મહારી તરફની કંઈ પણ મદદ આપ્યા વગર મહારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી.”

એમ કહીને સ્માર્ધલ સાહેબે તે વીમાના કાગળો સાથે એક હજારની નોટ જયંતિલાલના હાથમાં આપ્યાં. સાહેબને સંતુષ્ટ કરવાની ખાતર જયંતિલાલે બહુ આનાકાની કરી નહિ અને તે લીધાં. વિનાયકને સહજા સામાન લઈને, તથા સ્માર્ધલ સાહેબનો ધણો ધણો ઉપકાર માનીને તે ધણાજ દુઃખમાં વિનાયકને ગામે પાછો આવ્યો.

જયંતિલાલના એકાએક બ્રહ્મદેશ ગયાનું શારદાને મ્હોડેથી સાંભળ્યા પછી દુઃખથી અકળાયેલી સરસ્વતીનું ચિત્ત ઠેકાણે નહોતું. ત્યાં કંઈ પણ સારું માફું બન્યુંજ હોવું જોઈએ, નહિ તો જયંતિલાલ બાઈ ત્યાં દોડીને જાય શું કામ? તથા ધણા દિવસ થયાં એમને પત્ર નથી-તેથી તેમની માંદગી ગંભીર હોવી જોઈએ,” વિગેરે વિચાર સરસ્વતીના મગજમાં ધૂમત્રા લાગ્યા. પતિને માટે અનેક ચંકા તેના મનમાં આવવા લાગી. કંઈ પણ અનિષ્ટ પ્રકાર બનવો જોઈએ, એને માટે તેને સંશય આવવા લાગ્યો. પરંતુ પોતાના ઉપર ઈશ્વર કોપ્યો છે-આકાશ માથા ઉપર તૂટી પડ્યું છે, એ તેના સ્વપ્ને પણ નહોતું.

જયંતિલાલ બ્રહ્મદેશમાંથી પાછો આવ્યો. પણ વિનાયક તેની સાથે આવ્યો નહિ, એ જોઈને તેનું અંતઃકરણ ચિરાઈ ગયું. “ત્યાં જો કંઈ પણ અનિષ્ટ બનાવ બન્યો નહિ હોય, બધા મજામાં હોય, તો પછી જયંતિલાલ આમ બેસતો કેમ નથી? તેનું રોજનું હસનું

મ્હોડું આજ ખિન્ન કેમ? આંખમાં પાણી આવવાનું કારણ શું? તેનું શરીર પણ આવું નિસ્તેજ કેમ?" એવી જાત જાતની થંકા તે બિચારી કમનસીબ સરસ્વતીના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગી. તે એકદમ નીચે ખેડી. તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. આખું જગત તેને શત્રુમય ભાસવા લાગ્યું. આસપાસની સઘળી વસ્તુ ફરતી હોય, એમ એને લાગવા માંડ્યું, તથા જયંતિલાલને તેનાથી કાંઈ પણ પૂછાયું નહિ. અનિષ્ટ થંકાની ચિંતાથી તે તદ્દન ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી. મ્હોડું ઉઘાડીને પતિના કુશળ સમાચાર પૂછવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી. તેનું શરીર થરથર ફૂંજવા લાગ્યું. એટલામાં કાશી પાસે હતી તેણે જયંતિલાલને પૂછ્યું: "અમારા ભાઈ ગુથીમાં છે ને?"

બિચારો જયંતિલાલ શું જવાબ આપે? આંખે હાથ દબાવે તે સ્તબ્ધ બેઠો હતો. હૃદયમાં ઉભરાતો દુઃખનો વેગ તેણે ધણીજ મહેનતે આવર્યો હતો. તે કંઈજ બોલતો નથી, એમ જોઈને સરસ્વતીથી સ્તબ્ધ રહેવાયું નહિ. તે ધણીજ મહેનતે બીહતાં બીહતાં બોલી: "જયંતિલાલ ભાઈ! એઓ ત્યાં મઝામાં છે ને?"

જયંતિલાલ એકદમ રડી પડ્યો. રડતાં રડતાં તે ત્યાંથી ઉઠીને પ્હાર આટલા ઉપર આવીને ધપ દબાવે જમીન ઉપર બેઠો. જયંતિલાલનો કંઈ પણ જવાબ નહિ મળવાથી સરસ્વતી સમજી ગઈ. તેનો હૃદય વેગ હવે હાથમાં ન રહ્યો. માથા ઉપર જાણે મોટો પથરાજ આવી પડ્યો હોય નહિ એમ તે લેને લાગ્યું. પહેલેથીજ અશક્ત થયેલી, પુત્ર અને સાસુના વિયોગ દુઃખાગ્નિથી બળી રહેલી દુર્લ્ભ સરસ્વતી, ગાંડા જેવી થઈને જમીન ઉપર પડી અને ત્યાર પછી તે તે તદ્દન ગાંડી થઈ.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

આ શું ?

સરસ્વતી ખરેખર ગાંડાની માફક કરવા લાગી. આર પાંચ દિવસ થયા, તોપણ તેણે પાણી સુકાં પીધું નહોતું, શરીર ઉપરનાં સજાનાં ધરેણાં તેણે કાઢી નાંખ્યાં હતાં, શરીર છેક ખરાબ કરવા માંડ્યું હતું. અને અતિશય દુઃખને લીધે પોતાના જીવની પણ પરવા તેને રહી નહોતી. તેની આવી હવ્યભેદક સ્થિતિ જોઈને શારદાની આંખ-માંથી આખો દિવસ આંસુ સ્રાવતાં નહોતાં તો પણ તેનાથી સરસ્વતીનું સાંત્વન પણ કેવી રીતે કરી શકાય ? સરસ્વતીનું શરીર સુકાઈ ગયું. તેનું પહેલાંનું સૌંદર્ય રહ્યું નહિ. તેના મોઢક ચહેરા ઉપર અહરનીચ રહેનારું તે મૃદુ મધુર હાસ્ય ચાલ્યું ગયું. સરસ્વતીના બોલવામાં હવે પહેલાંની મધુરતા રહી નહોતી. અને તે સરળતા પણ રહી નહિ. ખીજના શબ્દને માન આપવાની તેની રીત, તથા સ્વાર્થત્યાગની ભુદ્ધિ પણ અંતર્ધાન થઈ. પહેલાંનો તેનો કોમળ સ્વભાવ પણ ટાઈને તેનામાં કઠોરતા આવી.

જયંતિલાલ અને શારદાનું કહેવું તે ખીસકુલ સાંભળતી નહોતી: “ જાને માટે હું આમ કરું ? હવે કોને માટે મારે આ બધું કરવું અને જીવવું જોઈએ ? ” એવુંજ તે કાંઈ પણ પૂછે એટલે બોલવા માંડે અને બહુ ધાય ત્યારે રડવા માંડે. એકાદ વખત ક્યાંય જઈને રડવા માંડે, તો એકાદ વખત ખડખડ હસવા માંડે ! એકાદ વખત પોતાના મનથી ને મનથી બળકલા લાગે અને તે બળકલાનો ભાવાર્થ

ખીજ કોઈથી પણ સમજાય નહિ ! તેનું આવું બબડવાનું સાંભળીને એક દિવસ શારદાએ તેને પૂછ્યું : “સરસ્વતી, તું આમ શું બબડ્યા કરે છે ?”

સરસ્વતી આ સવાલથી ખીજવાઈ ગઈ. તે શારદાના ચરીર ઉપર હાથ મારીને બોલી : “મને કાવશે તે હું કરીશ ! તું મહને પૂછનાર કોણ ?”

“તું કાંઈ ગાંડી બાંડી થઈ છે કે શું ?”

“વાહવા, ત્યારે તો બહુજ સારું !” એમ કહીને સરસ્વતીએ ખડખડ હસવા માંડ્યું.

“આ તેં માંડ્યું છે શું ? જરા તારું મમજ ઠેકાણે તો રાખ.”

“હવે તે એક વખત કાયમનું જ ઠેકાણે આવશે !”

“સરસ્વતી, તું આમ ગમે તેમ સાવ ગાંડીની પેઠે ચાલ નહિ !”

“કેમ, મહને કાવશે તેમ હું કરીશ. તેનું તારે શું ?”

યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સરસ્વતીને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી શારદા બોલી : “બહેન, અહીંયાં હજી ખીજનું માણસો રહે છે. તું આમ ગાંડા ચાળા કરીને તે લોકોને હેરાન કરે, એ કંઈ સારું કે ? જરા કંઈ વિચાર કર—”

“મુઝાં ચુલામાં કેમ પડતાં નથી એ બધાં માણસો ! મહારે હવે તેઓનું શું કામ છે ?” સરસ્વતી ફરીથી મોટા અવાજથી બોલી.

આ સાંભળીને શારદાએ જરા ખીજવાયા જેવું કરીને કહ્યું : “ખમરદાર ! હવે એવું એવું બોલીશ નહિ !”

અમિત ચિત્ત થયેલી સરસ્વતી પહેલાં કરતાં પણ ઉઝ સ્વરે બોલી. “મહને જે ઠીક લાગશે તે હું કરીશ, —મરજીમાં આવશે તેમ

બોલીય,—જેણે જે કરવું તે તેણે પુશીથી કરવું ! મહેને હવે કાણ મારનાર છે ? હવે મહાર્ પોતાનું કોઈ છે કે ? ” એમ કહીને તેણે દૂસકે દૂસકાં ભરીને રડવા માંડ્યું.

શારદા, ગુલાબ, અગર જયંતિલાલ એ કોઈનું પણ તે માનતી નહોતી. એના મન તથા શરીરની આવી કડિન સ્થિતિ જોઈને શારદા અને જયંતિલાલ તો એના ધરમાંજ રાત દહાડો રહેતાં હતાં.

દિવસે દિવસે સરસ્વતીને સંસારનો અતિથય કંટાળો આવતો ગયો. કોઈ પણ વાતની તેને ફીકર રહી નહોતી. કાંઈ પણ બાબતમાં તેને આસક્તિ રહી નહિ. દિન પર દિન જવા લાગ્યા, પરંતુ સરસ્વતીની હાલતમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો જણાયો નહિ. તેનું મગજ કાંઈ ઠેકાણે આવે નહિ. બળી ગયેલા ધરતું અત્યાર સુધી કાંઈ પણ બન્યું નહોતું. નવું ધર બાંધવાનો જયંતિલાલનો વિચાર હતો. પણ સરસ્વતી કંઈ તે વાત કબૂલ કરે નહિ. તે કહે કે : “ મહારે હવે ધરતું શું કામ છે ? કોને લઈને હું ધરમાં બેસું ? ”

જયંતિલાલે ધણેજ આગ્રહ કર્યો. શારદા અને ગુલાબ પણ તેને સમજાવવા લાગ્યાં. ત્યારે તે ગાંઠાની માફક રડતી રડતી બોલી : “ હા, બાંધો, પુશીથી ધર બાંધો. પણ હું એમાં પગ મુકવાની નથી ! જે ધરમાં મહારા સાસુજી બળી મુઆં, જે ધરમાંથી મહારો કુમુદ મહેને છોડી ગયો, તે ધર તમે સોને મઢશો, તોપણ મહારે નકામું છે. ”

એનું મન અત્યારે કાંઈકે ઠેકાણે હોય એવી રીતે એને વાત કરતી જોઈને તેનું સમાધાન કરતો જયંતિલાલ બોલ્યો : “ સરસ્વતી, તું ભારી એક વાત સાંભળ. તું મહેને સગા ભાઈ પ્રમાણે માને છેને ? મારા બોલવા ઉપર જરાક ધ્યાન આપ. આ ધર તૈયાર થવા દે.

પછી તને નહિ ગમે તો તું તેમાં રહેતી નહી. તને એ બાબતનો કોઈ પણ આગ્રહ કરવાનું નથી. અહીંઆં નાની બંગલી બાંધીશું, અને તેમાં તું રહેજે !”

સરસ્વતી રડતી રડતી બોલી: “ભાઈ ! મ્હારે હવે શાને માટે એવડું મોટું ઘર બેઠએ ? મ્હારે માટે તમે આટલી બધી શીકર શું કામ કરો છો ? અને બીજી જુદી બંગલી બાંધવાને નકામા શું કરવા પૈસા ખર્ચો છો ?”

“પણ હું મ્હારી પાસેના પૈસા ક્યાં ખર્ચું છું ? વીમાના પાંચ હજાર રૂપીઆ આવશે; તેમાંથી આ બધો ખર્ચ થશે. એ શિવાય સાહેબે પણ તને એક હજાર રૂપીઆ આપ્યા છે.”

સરસ્વતી અને શારદા બંને આ સાંભળીને રડવા લાગ્યાં. સરસ્વતી ના ના કહેતી હતી તે છતાં ધરતું કામ શરૂ થયું. સરસ્વતીએ ફક્ત જુદી બંગલી બાંધવા દીધી નહિ. કેટલેક દિવસે જયંતિલાલ પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો. જતી વખતે તેણે શારદાને કહ્યું: “મ્હારે હવે એક વખત ઘેર જવું પડશે. માટે તું અહીંઆ હજુ થોડા દિવસ રહે; હું હમણાં એકલો જાઉં છું. અગાડી શું કરવું તેનો વિચાર પાછળથી થશે.”

“એ તો ઠીક ! પણ હું અહીંઆ એકલી રહીને શું કરું ?”

શારદા પહેલાં એમ બોલી ખરી, પોતાની અન્તરવૃત્તિ સરસ્વતીને એકલી મૂકવાની થતી નહોતી અને જયંતિલાલનો આગ્રહ પણ હતો તેથી તે તેમ કરવા કબૂલ થઈ. તેજ દિવસે સરસ્વતીના મનનું વિવિધ રીતે સાંત્વન કરીને જયંતિલાલે તેને બધાના દેખતાં કહ્યું: “આ જો બહેન સરસ્વતી ! આમ નકામો શોક કરીને તારા જીવને

હુ ખી કર નહિ. એ બધી ઇશ્વરી લીલા છે. થવું નહિ થવું એ કંઈ આપણા હાથમાં નથી. તું ગર્ભવતી છે, માટે આમ ખાઈશ પીશ નહિ, અને આખો દિવસ શેક કર્યા કરીશ તો તારા શરીરને નુકસાન પહોંચશે અને તને બાળહત્યા લાગશે. મ્હારે આવતી કાલે ઘેર જવું પડશે, - મ્હારે ધણુંજ જરૂરનું કામ છે. એક તને કહી મુકું છું કે જે પાંચ હજારનો વીમો ઉતરાવ્યો છે તેનો આ કાગળ છે; તે તું તારી પાસે રાખ. હું પાછો આવીશ, પછી તેની બરાબર તજવીજ કરીશ. તથા સાહેબે પણ તને હજાર રૂપિયા આપ્યા છે, તે જીવવાનું છે. ”

એમ કહીને જયંતિલાલે તે કાગળ સરસ્વતીની પાસે મૂક્યો. સરસ્વતીની આંખમાં પાણી આવ્યાં તે મદ્મદ્મિત કંઠે બોલી: “ભાઈ! આ કાગળ લઈને હું શું કરું? તમારી પાસેજ રહેવા દોની ? ”

“ નહિ, એમ માંડાની માફક નહિં કર. એ તારી પાસે હોય તેજ સાંઠું. એ તું નહિ લઈશ તો પછી કોણ રાખશે ? ”

“ મારેજ છે ને ? ત્યારે હું લઉં છું. પણ ભાઈ, મને જે ડીક લાગશે તે હું એનું કરીશ ! ”

“ જેમ તારા મનમાં આવે તેમ તું કર, પછી તો થયું ને ? ”

“ વાહ ! પછી શું ? ” એમ કહીને સરસ્વતીએ તે વીમાનો કાગળ પોતાના હાથમાં લીધા, અને એક ક્ષણમાં તેના ફાડીને કકડા કર્યા ! ”

“ આ શું ? ” એમ કહીને જયંતિલાલ તેનું નિવારણ કરતો હતો, એટલામાં તે હઠીને ચુલા આગળ ગઈ, અને તે કકડા તેણે એમા કરીને ચુલામાં નાખી દીધા !

પ્રકરણ ૩૪ મું.

મારો કુમુદ ક્યાં ગયો ?

શારદા અને શુલાબ એ બંનેને સરસ્વતીને સંભાળવાનું સોંપીને જ્યંતિલાલ પોતાને ગામ ગયો. સરસ્વતીનો ચિત્તબ્રમ દિવસે દિવસે વધવા માંડ્યો.

રાતના બાર વાગ્યા હતા. જ્યાં ને ત્યાં સૂતકાર હતું. પરંતુ આ વખતે પણ તે કમનસીબ સરસ્વતીની આંખમાં ખીલકુલ ઉંઘ આવી નહોતી. ઘણે જ દિવસે આજે એને જરાક ઝાડું આગ્યું. અને તેજ સ્થિતિમાં તેને સ્વપ્ન પણ આવ્યું. તેને લાગ્યું કે વિનાયક કુમુદને લઈને ઉભો છે; સાસુજી પાસે એસીને માળા ફેરવે છે; વિનાયકના હાથ ઉપરથી સાસુજી પાસે જવાને કુમુદ હસતો હસતો ઉછાળા મારે છે, પણ વિનાયક તેને નીચે ઉતરવા દેતો નથી—

આ સ્વપ્ન જોઈને સરસ્વતી પથારીમાંથી ઉઠીને બેઠી થઈ. તેનાથી કંઈ પણ દેખાયું નહિ. એટલે “ગયા—મને છોડીને ગયા—” એમ મોટેથી ચિસો નાંખીને તે ધપ દઈને પથારીમાં પડી. આજે સરસ્વતીના શોકસાગરમાં અતિથય મ્હોટી બરતી આવી હતી. બંધ કુટવાથી પાણીનો પ્રવાહ જેમ પ્રત્નજ વેગથી બહાર પડે છે, તેમ આજે તેનો શોક પ્રવાહ ઉછળવા લાગ્યો. તે મધ્ય રાત્રિની વખતે તેનું હૃદય—ભેદક આકંઠ સાંભળીને સઘળાં ઉઠીને આવ્યાં. જોઈને તે આવી શોચનીય સ્થિતિમાં પણ ખીસીયાણી પડી. અને પોતાનો શોક આવરીને થોડીવાર પછી તે પાછી નિરાંતે સુતી હોય તેમ દેખાવ

કરીને પડી રહી. બધાને લાગ્યું કે, એ હવે ચાકીને સ્થ ગઇ છે. પરંતુ તે વખતે જો કોઇએ તેના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કર્યો હોત તો અસહ્ય શોકાભિયાન તેનું હૃદય કેવું દુઃખ થાય છે તે, તેનાથી બરોબર દેખાત. બીજો દિવસે સવારમાં શારદા અને ગુલાબે તેને આમ મધ્ય રાત્રિએ શોક કરીને ઉઠવાનું કારણ શું, એમ વાળી વાળીને પૂછ્યું; પણ સરસ્વતીએ બીલકુલ જવાબ આપ્યો નહિ. સરસ્વતીના મનમાં આજે અનેક તરેહના વિચાર આવતા હતા, અને તેને પોતાના જીવનું કાંઈ પણ કરવું, એમ રહી રહીને લાગતું હતું. દિવસ ઉગ્યા પછી શારદા કાંઈ કામ માટે બહાર ગયેલી હતી તે વખતે તે બેઠીને ગુલાબની પાસે ગઇ. ગુલાબ તરતનીજ ઉઠીને બહાર આવી હતી. ગોવિન્દરાય અને બંને છોકરીઓ તો સુતેલી જ હતી. સરસ્વતીએ પોતાની જોડાણીનો હાથ જોરમાં પકડ્યો અને બોલી: “ભાભીજી, આજે મારી એક વાત તમારે સાંભળવી જ પડશે.”

સરસ્વતીના હુઃખથી ગુલાબનું હૃદય સરસ્વતીને માટે હવે ધ્રુવું જ દાઝતું હતું. તેનું હુઃખ બંને તેટલું દૂર કરીને પૂર્વનાં કૃત્યોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તે ખરા મનથી પ્રયાસ કરતી હતી. તેથી તે ખુલ્લા અને બોલી: “કંઈ વાત ?”

તે પછી, -પહેલાં તો તમે સાંભળવાનું કબૂલ કરો. ”

“સરસ્વતી ! શું તને એમ લાગે છે કે હું તારું સાંભળીશ નહિ ?”

“ત્યારે જરાક ઉભાં રહો—”

એમ કહીને તે ધરમાં જઈને એક નાનકડી જસતની પેટી લઈ આવી અને બોલી: “આ મારાં ધરણાં તમે લો, ના કહેતાં નહિ.

નમારી છોકરીઓ મ્હોટી થાય એટલે તેને એ આપજો ! આ લો, ના લો તો તમને મારા ગળાના સમ છે ! ”

“ આ શું તું આમ ગાંડાની માફક કરે છે ? ” એમ કહીને ગુલાબ જરાક આધી ખસી. જે ગુલાબે એક વખતે પોતાની નાની છોકરીની પાસેથી વીટલીની ડબ્બી કુવામાં નંખાવી દીધી હતી, જે ગુલાબે પહેલાં સરસ્વતીને હેરાન કરવામાં ખીલકુલ બાકી રાખ્યું નહોતું—તેજ ગુલાબનું અંતઃકરણ આજે બદલાયું હતું. આજે તેના અંતઃકરણમાં સદ્વિચારનો ઉદય થયો હતો. તેથી ફક્ત વીટલી જ નહિ પણ પોતાનાં સદ્ગુણાં કીમતી ધરેણાં સરસ્વતી જાતે આપવાને તૈયાર થઈ છતાં તેણે તે લીધાં નહિ. તે બોલી : “ નહિ ! સરસ્વતી તું આમ ગાંડાની માફક કર નહિ ! અરે, ઇશ્વર જ તને દુઃખ સાગરમાં ડુબાડી છે અને તે જ દયાળુ ભગવાને તને એમાંથી મુક્ત કરશે. ઇશ્વર કૃપાથી તને પુત્ર અવતરીને તું નાહી ધોઈને ઉઠશે, એટલે આ તારું દુઃખ થોડું ઓછું થશે. અને વિનાયક બાઈ પણ તે આગબોટમાંથી બચ્યા નહિ હોય એમ પણ કેમ કહેવાય ? ”

સરસ્વતી ગુસ્સામાં મોટેથી બોલી : “ હા, હા, હવે મારું દુઃખ જલદી જ જવાનું છે. પણ તે ફક્ત આ જન્મમાં નહિ ! ”

આટલું કહીને તે સ્તબ્ધ ઉંભી રહી. તેના દુઃખમય અંતઃકરણમાં અનેક તરેહના વિચાર ઘોળાતા હતા.

“ ખરેખર, ઇશ્વરને તારી દયા આવ્યા વગર રહેવાની નથી. અરે, શું ભગવાન કાંઈ આ જગતમાંથી જતો રહ્યો છે કે ? ”

“ અરે, તદ્દન ખોટું ! ઇશ્વર પણ રહ્યો નથી, અને ધર્મ પણ

રહી નથી. કાચર હોત તો, બાબીજી, આમ એક જ માંડ નસીબ કેમ કુટત ? ”

સરસ્વતી રડવા લાગી. ગુલાબનું હૃદય પણ ભરાઈ આવ્યું. સરસ્વતીની આંખનાં આંસુ પોતાના છેડાએ લુછીને તેણે તેને હૃદય સરસી આંખી અને તે બોલી : “ સરસ્વતી, હું તારી બહેન નહિ કે ? ત્યારે માંડ એક સાંભળ. જરા ચાંત થા—”

“ પહેલાં તમે મ્હાંડ સાંભળો, પછી તમે જે કહેશો તે હું સાંભળીશ—”

“ ઠીક છે ત્યારે, હું તાંડ સાંભળું છું, પછી તો થયું ને ? બોલ તારે જે બોલવું હોય તે ? ”

“ બીજું કંઈ નહિ; આ ઘરેણાં લો અને વિમળા તથા સુરલા મોટી થાય એટલે તેને એ આપજો. અને એક બીજું કામ—”

તે ઘરેણાંની પેટી હાથમાં લઈને ગદ્ગદિત સ્વરે ગુલાબે પૂછ્યું : “ હજી શું કામ રહ્યું છે, બહેન ? ”

“ હજી એક મ્હાંડ કામ કરો. આજે ગમે તેમ કરીને પણ નાનુંને મારી પાસે લાવો. પણ તેની માને ખજર પડવા દેતાં નહિ હાં નહિ તો—જલુશો તો તે બિચારા છોકરાનું તે ખૂન કરવાને પણ ચૂકે એમ નથી ! ”

સરસ્વતી આંખ ઉપર છેડો દઈને રડવા લાગી. ગુલાબે તેના ફરીથી આંસુ લુછ્યાં, અને તેનું સમાધાન કરવા લાગી. તે જ દિવસે બપોરે બે એક વાગે તે નાનુંને લાવી, અને સરસ્વતીને સ્વાધીત કર્યો. તેને બોળામાં લઈને સરસ્વતી રડવા લાગી. ઘણું દિવસે નાનુંને આજે નાની કાકીના બોળામાં બેસવાનું મળ્યું હતું; પરંતુ

કાકીને રડતી જોઈને તે અજ્ઞાન બાળકે પોતાના મધુર સ્વરે પૂછ્યું:
“નાની કાકી, તમે રડો છો કેમ ?”

પોતાનાં આંસુ લુછી નાંખીને સરસ્વતી બોલી: “કોણ! હું કાંઈ રડતી નથી.”

“તમે જો રડશો, તો હું તમારા જોળામાં બેસવાનો નથી !”

“નહિ. બાપ! જો હું કાંઈ રડતી નથી,” એમ કહી સરસ્વતી ચૂપ રહી. અને પોતાના આંસુ પણ તેણે તે છોકરો સમજે નહિ એવી રીતે લોહી નાંખ્યા. ઘરમાંથી સાકરનો એક કકડો લાવીને તેણે નાનુના મોઢામાં મુક્યો. હજી પણ આંખમાંથી અશ્રુ નીકળીને તેના ગાલ ઉપર પડતાં હતાં; અંતઃકરણમાં એક પછી એક વિચાર તરંગ આવતા હતા. નાનુના મોઢા સામું જોતાં જ હુમ્મતું સુંઠરે મુખ તેની દૃષ્ટિ આગળ આવીને ઉભું, અને તરત જ દુઃખને અતિથય ઉભરો તેના દિલમાં ઉછળી આવ્યો. મૃત્યુ શિવાય આ અપાર દુઃખમાંથી પોતાનો છૂટકો થવાનો નથી, એમ તેણે નિર્ણય કર્યું. કેટલીક વારે તે મદ્ગતિ કંઠે બોલી: “નાનુ !”

નાનુ પોતાનું મોઢું ફેરવીને કાકીની સામે જોવા લાગ્યો. સરસ્વતી રડતાં રડતાં બોલી: “નાનુ બાપ—!”

આટલું જ બોલીને તે પાછી અટકી. એ જોઈને નાનુએ પૂછ્યું:
“શું કહો છો, કાકી ?”

“તું બહીને હેંશીયાર થજે ! કોઈનું ખોડું કરતો નહિ, ખરાબ કામ કદિ કરતો નહિ, હો !”

બોલતાં બોલતાં તે ફરીથી મોટે ધાંટે રડવા લાગી. એ જોઈને

નાનુ બોલ્યો: “ નાની કાકી, તમે રડો છો કેમ? તમારા પેટમાં દુઃખે છે કે શું? ”

તે અજ્ઞાન બાળકે આવી રીતે જાત જાતના નિર્દોષ પ્રશ્ન કર્યા. પરંતુ સરસ્વતી કંઈ પણ બોલી નહિ. છેવટે નાનુએ અધીરા થઈને પૂછ્યું: “ કાકી! તમારો કુમુદ ક્યાં ગયો? ”

કમનસીબ સરસ્વતીએ માથા ઉપર હાથ મુક્યો અને બોલી: “ ક્યાં ગયો મહારો કુમુદ? ” એમ કહીને તે વિચાર કરતી બેઠી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

આત્મહત્યા કે વંશચ્છેદ !

શોકથી, દુઃખથી, તથા બનેલી વાત-ચાદ આવવાથી સરસ્વતીએ પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મૃત્યુનો ભયંકર વિચાર કરતાં કરતાં તે ગુલાબની પાસે ગઈ. તેની તે સમયની બયાનકૂ મુદ્રા જોઈને ગુલાબે ગભરાઈને પૂછ્યું: “ સરસ્વતી! આજે તું આમ કેમ દેખાય છે? ” ભ્રમિત ચિત્ત બનેલી સરસ્વતીએ આનો કંઈ પણ જવાબ નહિ આપતાં ઉતાવળથી પૂછ્યું: “ બાબીજી! તમારું આજે મારી સાથે છેવટનું બોલવું—! ”

“ છેવટનું બોલવું? નહિ, નહિ,—કદિ નહિ! એવા અપશુકનના શબ્દ તું મોઢીથી બોલીશ નહિ! ”

“ ઠીક, ત્યારે, તમારી આગળ હું નહિ બોલીશ! ” એમ કહીને સરસ્વતી ત્યાંથી જવા લાગી. તેનો આજનો વિચિત્ર ચહેરો જોઈને

ગુલાબને ખીક લાગી. અને પાછળ જમને તેનું લુગડું પકડીને તેને જતી અટકાવી. તેણે ધીમેથી કહ્યું: “ સરસ્વતી, તું આમ ગાંડાની માફક કર નહિ—મારું સાંભળ, કાલે મેં તારા ધરેણાં લીધાં, ત્યારે તેં કબુલ કર્યું હતું કેની, કે હું તમારું સાંભળીશ? મેં તારું સાંભળ્યું; હવે તારે મારું સાંભળવું પડશે. તું હજી સુધી કદિ પણ ખોટું બોલી નથી—ખોટું કરતી નથી. ત્યારે તું મારું સાંભળીશ કેની ? ”

“ શું—? ” સરસ્વતીએ ઉતાવળથી પૂછ્યું.

ગુલાબે સરસ્વતીનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ પણ તું તારું મન સ્થિર કરીને સાંભળે ત્યારે કહુંને. ”

“ હા, સાંભળીશ. ”

“ ત્યારે તને મારા જીવના—આ છોકરાંના સમ છે. તું તારા મનમાં શું છે તે મહેને ખરેખર કહે ! ”

“ મારા મનમાં? મારા મનમાં શું હોવાનું છે ? ”

“ ત્યારે તેં આ માંડ્યું છે શું? ખાતી નથી, પીતી નથી, ચોવીસે કલાક અપવાસ કરે છે, કોઈ દિવસ જો જોર કરીને જમવા બેસાડીએ તો બે ચાર કાળાયા ખાધા નહિ ખાધા કરીને ઉઠી જાય, અને આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ પણ ચિંતા કરતી બેસે છે ! આ તારા શરીરની સામું તો જો, કેવું યથ ગયું છે ? તેં પાંચ હજારનો વીમાનો કાગળ ફાડી તોડીને ચૂલામાં નાંખી દીધો, અને તે વિચારા સાહેબે આપેલા પૈસાની પણ તેજ વલે કરી !—એ તેં માંડ્યું છે શું ? બહેન, કાંઈ વિચાર તો કર. ”

અહિં એક વાત કહેવી જોઈએ કે સરસ્વતીએ સાહેબના આપેલા હજાર રૂપિયા જ્યંતિલાલને હવાલે કરીને તેમાંથી આંધળાં

પાંગળાં, અપંગ, અને માળાપ વિનાનાં અનાથ છોકરાંઓમાં તે રકમ વહેંચી આપવાનું કહ્યું હતું.

ગુલાબનું આ બોલવું સાંભળીને સરસ્વતીએ આંખ ફેરવીને કર્કશ સ્વરે કહ્યું: “ જય-ચુલામાં પડે એ બધું ! મારે હવે આ શરીરની અને પૈસાની સાથે શું કામ છે ? માફ સધળું પતી ગયું ! ”

ગુલાબે સમજવતાં કહ્યું: “ સરસ્વતી, તું આમ નહિ કર. તારા મનમાં જે હોય તે મને ખરાબર કહે. આમ તું ત્રાગાં કરે, તે કાંઈ ઠીક કહેવાય નહિ. ”

સરસ્વતીએ કાંઈ જ જવાબ આપ્યો નહિ. તેની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ગુલાબે પોતાની છાતી સાથે તેને ચાંપી, અને તેનાં આંસુ લુછીને કર્ણજનક સ્વરે કહ્યું: “ મારી આગળ તું કહેતી નથી, તેથી મ્હને એમ લાગે છે કે તને મારો બંડો જ આવતો નથી. તને મારો વિશ્વાસ ક્યાંથી આવે ? મેં તાફ કેટલું બધું અનિ-
શ્ચ કયું, કેટલી તને હેરાન કરી; દુષ્ટ માણસોની સાથે ચાલીને મેં તને કેટલી વખત નહિ ઘટે તેવી ગાળ દીધી. અમારે લીધે તાફ બધું નાશ પામ્યું—અમે જે સારે માર્ગે ચાલ્યાં હોત તો વિનાયક બાધ ધર છોડીને શું કામ જાત, અને પછી આવો બચંકર પ્રમંગ પશુ તારા કિપર કેમ આવત ? આ પાપોના ફળ અમારે કેટલાં ભો-
ગવવાં પડશે તે તો ઇશ્વરને ખબર—”

ગુલાબ રડવા લાગી. પહેલાંની વાત મનમાં આવવાથી તેનું હૃદય બળવા માંડ્યું. સરસ્વતી પણ રડતી હતી. તે બોલી: “ તમે આમ શું બોલો છો ? બાબીજી ! એમાં તમારો શું વાંક ? નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે બન્યા જ કરે, એની આગળ કંઈ આપણું ચાલ-

વાનું છે ! તમે શું એમ કહો છો કે મારો તમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી ? તમે મહેને ને આ વિપત્તિમાં સહાય કરી છે તે હું શું ભૂલી ગયું ! ને દિવસે ધરઆર બળીને રાખ થયાં, તે દિવસે તમે જ અમને બચાવ્યાં, તમારાજ ધરમાં અમને આશ્રય મળ્યો. મહારો કુમુઃ—અને સામુજી તમારા જ ધરમાં— ! ”

સરસ્વતીનો કંઠ ડંધાયો. બંને જણા રડવા લાગ્યાં. સાંત્વવ કરવાને કોઈ પણ પાત્રે નહોતું. બંને જણા ધણી જ વાર સુધી રજ્યાં. પછી સરસ્વતી ગાંડાની માફક કર્કશ અવાજે બોલી : “ તમારો મહેને વિશ્વાસ નહિ આવે, તો આવશે કોનો ? મહેને સગી બહેન નહિ હતી, તે ધર બળ્યું તે દિવસે મહેને મળી. પછી તમારા ઉપર મહારો વિશ્વાસ કેમ નહિ હોય ? ”

ગુલાબનું હૃદય આજે શોકથી તથા સંતાપથી ભરાઈ આવ્યું હતું. સરસ્વતીનું આ બોલવું સાંભળીને વધારે જ ભરાયું. પહેલાં કરતાં પણ વધારે જોરમાં રડવા લાગી. સરસ્વતીએ પોતાની આંખ લુછીને કહ્યું : “ મહારા મનમાં શું છે તે તમારે જણવું છે કે ? સાંભળો ત્યારે, પણ કોઈની આગળ બોલશો નહિ ! શારદાને પણ કહેતાં નહિ— ”

ગુલાબ સરસ્વતીની સામે જોવા લાગી. સરસ્વતીએ ગદગદિત કરી કહ્યું : “ ભાભીજી ! મહારા મનમાં શું છે તે તમને કહું કે ? મહારા મનમાં તે હવે શું હોય ? મહારાં કપાળ બીજું શું ! અત્યાર સુધી મેં ઘણી ધીરજ રાખી ; પણ હવે મહારાથી આ દુઃખ સહન થતું નથી. તેથી મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે—ભાભીજી, હું હવે કોઈનું સાંભળવાની નથી, કોઈને પત કરવાની નથી—આજે જહું મારા

પોતાના જીવનું કાંઈ પણ કરવાની છડં. માણસ તે કેટલું સહન કરે—?”

સરસ્વતી સ્તબ્ધ રહી. તેનું આ બોલવું સાંભળી ગુલાબે કપાળ ઉપર હાથ મુક્યો અને નીચે બેઠી. તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. રડતાં રડતાં સરસ્વતીના બંને હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને તે બોલીઃ “ નહિ બહેન, એવા અભદ્ર શબ્દ તું નહિ બોલ ! જેણે તને આ અપાર દુઃખમાં નાંખી છે, તે જ ધન્ય તને એમાંથી પણ સારા દિવસ બતાવશે. અને તું આટલું કહેતાં પણ જો સમજીશ નહિ તો હું તારી પાછળ જ કુવામાં ભુસ્કો માર્યા વિના રહેવાની નથી, એ હું તારા ગળા ઉપર હાથ મુકીને કહું છું ! ”

“ એટલે ? પણ બાબીજી, તમને એવું શું દુઃખ પડ્યું છે ? ” સરસ્વતીએ ચમકીને પૂછ્યું.

“ તું અમારી માયા છોડીને જાય, પછી અમારે પણ જીવીને શું કામ છે ? મહારાં છોકરાં તે તારાં નહિ કે ? વિમળા અને સરલા એ બંનેને મેં આજથી તને સોંપી—તું આજથી તેની મા, તેને મુકીને હવે તું જઈશ ક્યાં ? તેને માટે તને કાંઈ જ લાગતું નથી ? ”

“ તેને જોતાં જ હું ગાંડી બનું છું, અને હું મહારું દુઃખ પણ થોડીવાર ભૂલી જઈ છું. પણ બાબીજી, તમે તેને એક વખત તમારે હાથે મ્હને આપો. ”

એટલામાં સરલા દોડતી દોડતી માની પાસે આવી ! અને માને રડતી જોઈને તે પણ તેને મળે વળગીને રડવા લાગી. ગુલાબે તેને હથકીને સરસ્વતીના બોળામાં બેસાડી. અને રડતાં રડતાં બોલીઃ “ આ મહારી સરલા હવે તને આપી છે. હવે તને ફાવે તેમ કર. ”

સરલાના અશ્રુપૂર્ણ મુખ ઉપર સરસ્વતીએ રડતાં રડતાં ચુંબન કર્યું. સ્નેહથી તેનું હૃદય ભરાયું. આત્મહત્યા કરવાનો તેનો નિશ્ચય હામગવા લાગ્યો. એટલામાં બુલાએ કંઈક વિચાર કરીને કહ્યું: “અને સરસ્વતી ! તું ગર્ભવતી છે. એ વાત તો તું તદ્દન ભૂલી ગઈ કે શું ? તું જો આત્મહત્યા કરીશ તો આત્મહત્યાની સાથે જ બાળહત્યાનું પાપ પણ તારા શિર ઉપર બેસશે. તારા પતિનો તું એ રીતે વંશચ્છેદ કરવા માગે છે કે શું ?”

“પતિનો વંશચ્છેદ ? મહને દુઃખ પડ્યું તેમાં શું હું મહારા પતિનો વંશચ્છેદ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં ? નહિ, નહિ, ખરેખર હું ગાંડી જ થઈ છઉં ! અંહ ! હવેથી મહારા જીવનું કંઈ પણ કરવાનો મહને અધિકાર નથી.”

પતિનો વંશચ્છેદ કરવાનું પાપ કરવાને સરસ્વતીનું મન માને નહિ. આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર તેણે તદ્દન છોડી દીધો.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

પાપનો ઘડો ભરાયો !

સરસ્વતીના ઉપર એક પછી એક પડેલાં દુઃખ અને સંકટો જોઈને વિઠ્ઠલરાયના પાપાણુ હૃદયમાં પણ જરાક દયાનો સંચાર થવા પામ્યો હતો. પરંતુ એટલામાં તેને સમજાયું, કે, સરસ્વતીને માટે વિનાયકે પાંચ હજાર રૂપીઆ મુક્યા છે, તેની સાથે જ તેણે પોતાનું

પૂર્વસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પોતાને સધળી સ્થાવર મિલકત મળે એવું એક બોલ વીલ વિઠ્ઠલરાયે તૈયાર કરી મુક્યું હતું, એ વાંચકોને યાદ તો હશે જ ! તે વીલ બહાર કાઢવાને તે હવે અધીરો થયો. વિનાયક મરી ગયો, તેને એક પુત્ર હતો તે પણ તેની પહેલાંજ ગયો, સરસ્વતી તો માંડા જેવી જ થઈ છે. ગોવિંદરાય હમણાં વિઠ્ઠલરાયના કહેવા પ્રમાણે ચાલતો નહોતો, તોપણ તે તેની વિરૂદ્ધ પણ નહોતો. તેનું 'નહોતું' બંધ કરવાનું કાંઈ બહુ અઘરું નહોતું. તેથી તે વીલ બહાર કાઢવાને આજ વખત સારો છે. અને ફરીથી આવો સુયોગ મળશે નહિ. એમ તેને લાગવા માંડ્યું. કેમકે સરસ્વતી ગર્ભવંતી છે, એ તેને ખબર હતી. કર્મ સંજોગે તેને જો પુત્ર આવ્યો તો તે નકામી એક ફાંસ વચ્ચે ઉભી થશે. ગામના લોકો પણ તે છોકરાનો પક્ષ લઈને ઉભા થશે. તેથી હમણો ને હમણાં જ વીલનો ઉપયોગ કરી લેવો, એમ વિઠ્ઠલરાયે વિચાર કર્યો. વકીલની સલાહ લઈને તેણે એ વીલ બહાર કાઢવા માટે એક જુદી જ યુક્તિ યોજી. જમીનની ગણોત લેવાને તેણે એક અસીલ ઉપર દિવાનીકોર્ટમાં ફરિયાદ માંડી. તે અસીલ ગણોત આપવાને કમ્પલ હતો. પણ એકલા વિઠ્ઠલરાયને આપવાને તેણે સાફ ના કહી. તેનું કહેવાનું એમ હતું કે વિઠ્ઠલરાયનો એકલાનો એ આખતમાં ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર નથી. ગોવિંદરાય અને વિનાયકની સ્ત્રીનો પણ એમાં ભાગ છે. તરત જ વિઠ્ઠલરાયે પોતાના હકનું સ્થાપન કરવાને તે વીલ કોર્ટમાં દાખલ કર્યું. આ વીલની ખબર ચોતરફ પસરી ગઈ. ધીરે ધીરે તે જયંતિલાલને કાને પણ ગઈ. જયંતિલાલ આ વખતે કાંઈ જરૂરના કામમાં ગુંથાયો હતો. પણ સરસ્વતીને નકામું નુકસાન થાય નહિ, અને દુષ્ટ બુદ્ધિના વિઠ્ઠલરાયને

ખરોખર શિક્ષા કરાવતી, એ વિચારથી તે એક ઘડી પણ ખોટી નહિ થતાં ત્યાં ચાલ્યો આવ્યો. અને તે વીલ ખોટું હોવા વિષેના પુરાવા એકઠા કરવા લાગ્યો. આ જોધને વિઠ્ઠલરાય ગમરાયો.

વિઠ્ઠલરાયના દુષ્ટપણાને લીધે ગામના લોકો કોઈ તેની તરફેણમાં નહોતા. કોઈ પણ તેને મદદ કરવાને બહાર આવ્યું નહિ. વિઠ્ઠલરાયને લીધે જ વિનાયક ઘર છોડીને પરદેશમાં ગયો અને ખિચારો જીવથી ગયો; એ જ દુષ્ટ વિનાયકના ધરને આગ લગાડીને તેના છોકરાનો અને મણિલક્ષ્મીનો જીવ લીધો, આવી વાત ગામમાં બધાં માણસો કરતાં હતાં. એટલામાં આ ખોટું વીલ તૈયાર કરીને ગાંધિંદસય અને તે ખિચારી સરસ્વતીને તદ્દન રડાવવાની વિઠ્ઠલરાયે યુક્તિ યોજાવી છે, એ વાત ગામમાં પસરી. તરત જ સર્વે લોકો વિઠ્ઠલરાયની સામા થયા. ઘરમાં, રસ્તામાં, બજારમાં, અને મંદિરમાં પણ આજ વિષય ચર્ચાવા લાગ્યો. બધાં માણસો વિઠ્ઠલરાયને લુચ્ચો, આપ સ્વાર્થી, નિર્દય, રાક્ષસ, વિગેરે કહેવા લાગ્યા. “જે પોતાના સગા બાપનો અને માનો જીવ લેવા તૈયાર થયો, તે ખીજું શું નહિ કરે ?” એમ જે ને તે કહેવા લાગ્યા. “જયંતિલાલે જ્યારે મન ઉપર લીધું છે. ત્યારે હવે એના બાર વાગ્યા વગર રહેવાના નથી. હવે એના પગમાં ખેડી પડવાની જ !” એમ પણ લોકો બોલવા લાગ્યા હતા.

વિઠ્ઠલરાયના તરફથી સાક્ષી આપવાને કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ બહાર આવ્યો નહિ. જયંતિલાલની તરફથી મજબુત પુરાવા મળવાથી એમ સાબીત થયું કે, “જે દિવસે આ વીલમાં જનાર્દન પડિતે સહી કરી એમ વિઠ્ઠલરાય જણાવતો હતો, તેજ દિવસે, - તેને આગલે દિવસે તથા તેના પછીના દિવસોએ પુડિતજી ગામમાં

જ નહોતા. તેજ તારીખે તેણે પુણ્યાની કાઠમાં સાક્ષી આપી છે. અહીંઆંથી પૂણે જતાં ઝોઝામાં ઝોઝા બે દિવસ લાગે, તેથી પાંડિતજી તે દિવસે ગામમાં હોય એ અશક્ય હતું. અને આ વીણ ઉપર તેણે સહી પણ કરી નહોતી. તેમ આવું વીણ તે કદિ પણ કરે નહિ. કેમકે વિઠ્ઠલરાયને માટે તેના મનમાં જોવો જોઈએ તેવો સહભાવ નહોતો. વિઠ્ઠલરાયના નીચ વર્તનને લીધે પાંડિતજીએ તો તેને ઘરમાંથી પણ કાઢી મુક્યો હતો ! ”

આ હકીકત જાણીને જજ સાહેબ વિઠ્ઠલરાય ઉપર અતિશય ગુસ્સે થયા. તેને એકલાને આવી ફર્યાદ કરવાનો હક નથી એમ ઠરાવીને દાવો કાઢી નાંખ્યો, અને ખોટું વીણ તૈયાર કરવા માટે તેની સામે ફોજદારીમાં કેસ ચલાવવાની મંજૂરી આપી.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

કરે તેવું પામે.

વિઠ્ઠલરાયની ઉપર ફોજદારીમાં કેસ ચલાવવાનો સાંબળીને બધાં ખુશી થયાં. તેણે અત્યાર સુધી ઘણાં રડાવ્યાં હતાં, ઘણા માણસોને છેતર્યા હતા, જરૂરને વખતે તેણે આપેલા પાંચ રૂપીઆના દેવાને માટે પચાસ રૂપીઆ વ્યાજ ખામને પણ મુદ્દલ રકમને માટે તેણે આજ લગણમાં કેટલાં બધાં ગરીબ માણસોનાં ઘરનું લીલાંમ કરાવ્યું હતું ? કેટલાકને તો ખોટા જ દસ્તાવેજ તૈયાર કરીને તેણે નીચોબ્યા

હતા. તેથી એ પોતે જ સાંડસામાં સપડાયો, એ જોઈને બધાંના મનને સંતોષ થયો. વિઠ્ઠલરાયને સંકટમાં પડેલો જોઈને તે ગામના તથા આસપાસનાં ગામના કોઈ પણ માણસે તેને વિષે સહાનુભૂતિ દર્શાવી નહિ. ઉલટા જ ને તે તેનું લુટું ખોલતા હતા.

કોઈ કહે: “ અરે, પાપ તે કંઈ કેટલા દિવસ ઢાંક્યું રહે ? ઈશ્વરને ઘેર કંઈ ન્યાય છે કે નહિ ? ” કોઈ કહે: “ જે માણસ બીજાનું ખોટું કરે તેનું પોતાનું છેવટે ખોટું થાય જ ! એણે કેટલી ચતુરાઈ વાપરી હતી ! વીજ તૈયાર કરીને તેના ઉપર બાપની ખોટી સહી કરાવીને સાક્ષી પુરાવા પણ બરાબર તૈયાર કરી મુક્યા હતા- પણ ગંભીર એક યમ ! એકજ તારીખ ઉપર બધું ફેરવાયું. ઈશ્વરની લીલા અગાધ છે, એમ કહે છે તે કંઈ ખોટું નહિ ! ” કોઈ કહે: “ આ દુનિયામાંથી હજી ધર્મ દુખ્યો નથી ! આ હાથે કરવું ને બીજે હાથે લેવું. તે દિવસે હું કોર્ટમાં ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંના એક મોટા વકીલે મને કહ્યું હતું કે આ કામમાં વિઠ્ઠલરાયને જન્મકેદની સજા થશે ! જેવી કરણી તેરી પાર ઉતરણી ! હુટ, ચંડાળ, રાક્ષસ ! જેણે પોતાને જન્મ આપનારી માને બાળીને મારી, તે રાક્ષસને જેટલી વધારે શિક્ષા થાય તેટલી યોડી ! વૃદ્ધના નિસાસા તે કાંઈ પુણ્યા વગર રહેતા હશે ? ” એમ બધા કહેતા હતા.

સરસ્વતીને જ્યારે ખબર પડી, કે, વિઠ્ઠલરાય હવે ખરેખર કેદમાં જવાનો, ત્યારે તે ખિચારીને અતિથય ખોટું લાગ્યું. વિઠ્ઠલરાયને માટે તેના મનમાં ખીલકુલ સહબાવ નહોતો; તોપણ તેનાં નાનાં છોકરાંઓ, અને મંગળાનું દુઃખ જોઈને તેનું કુમળું હૃદય પીગળતું હતું. વિઠ્ઠલરાયને આમાંથી બચાવવાને માટે તેણે અપતિલાલને

વિનવીને કહ્યું: જયંતિલાલ કાંઈ કબુલ થાય નહિ. તે બોલ્યા: “આવા અધમ નરપિશાચને યોગ્ય શિક્ષા થાય નહિ, તો પછી આ દુનિયામાં સારા માણસોને રહેવું મુશ્કેલ થશે. આ વખતે હું એને બરોબર શિક્ષા કરાવ્યા વગર નિરાંતે બેસવાનો નથી. તું એ બાબતમાં બીલકુલ સમજતી નથી. અને તારે મ્હને એ બાબતમાં કાંઈ પણ કહેવું નહિ.”

પરંતુ સરસ્વતીએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. તે બોલી: “ભાઈ, મ્હારે ખાતર તમારે આ કામ કરવું જ પડશે! તે કેદમાં જશે પછી આ છોકરાંઓની શી દશા થશે? એક અપરાધી માણસની સાથે ત્રણ ચાર નિરપરાધી મનુષ્યો દુઃખી થશે—!”

નાઈજાનથી વિઠ્ઠલરાયને ખચાવવાની જયંતિલાલ તજવીજ કરવા લાગ્યો. પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. સઘળા જ વિઠ્ઠલરાયની વિશ્દ્ધમાં! જે ને તે તેની સામા ડોળા ધુરકાવવા લાગ્યા. એવી સ્થિતિમાં તેને ખચાવવાની ખટપટ કરવી શી રીતે? એ સાંભળીને સરસ્વતી દિલગીર થઈ.

વિઠ્ઠલરાયની અત્યાર સુધીની જીંદગી બીજાને દુઃખી કરવામાં ગઈ હતી. પોતાને જાતે દુઃખ ભોગવવાનો પ્રસંગ અત્યાર સુધી તેના ઉપર આવ્યો નહોતો. તેને લીધે આવા પ્રસંગે મનુષ્યની શી અવસ્થા થતી હશે, તેની હજી સુધી વિઠ્ઠલરાયને ખબર નહોતી. પરંતુ તેના ખરો અનુભવ આ ફોજદારી કેસ ચરૂ થયો ત્યારથી આવવા લાગ્યો. કોઈ તેની તરફથી એક અક્ષર પણ બોલે નહિ, અગર તેને સહાય કરવાને પણ કોઈ તૈયાર થાય નહિ. વિઠ્ઠલરાયની હવે આંખ ઉઘડવા માંડી. થું કરવું, તે તેને સુઝે નહિ! તેની આક્રમ બહેર મારી ગઈ.

ચો તરફ તેને ઘોર અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. કેદનો વિચાર મનમાં આવે એટલે તે ગભરાઈ જાય. મંગળાનું મ્હોડું પણ ઉતરી ગયું. બોલવાની શક્તિ પણ ઓછી થવા માંડો. રડતાં રડતાં તેણે એક દિવસ વિઠ્ઠલરાયને કહ્યું: “જેટલા જેઠાએ તેટલા પૈસા ખર્ચો, પણ આમાંથી છુટી જવાય એવું કરો. ”

વિઠ્ઠલરાય ખરેખર પાણી પ્રમાણે પૈસો ખરચતો હતો. તેની પાસે અત્યારે બહુ રોકડ રકમ નહોતી. ચોરી કરીને, બીજાને ફસાવી, તથા કોઈનું ગળું કાપીને તેણે જે પૈસા ભેગા કર્યા હતા તે વ્યાજના લોભથી લોકોને ધીર્યા હતા. આજે હવે પોતાને જરૂર પડી ત્યારે તેને હાથે પગે લાગ્યો, પણ પૈસો કાંઈ મળ્યો નહિ. અને પૈસા વગર વિઠ્ઠલરાય અટકીને બેઠો હતો. ગામમાં કોઈની પાસે માગવા જાય તો તેને કેટલાં વર્ષ કેદમાં રહેવું પડશે તે કેટલાં નહિ, એની ખીકથી કોઈ એને પાસે પણ ઉભું રાખતું નહિ. વિઠ્ઠલરાયની પાસે ધણીજ પૈસો છે, એવી લોકવાયકા હોવાને લીધે વહીશો પણ તેને વધારે ને વધારે નીચોવવા લાગ્યા. સાધારણ વાતમાં પણ તેને પૈસાને માટે અટકાવતા. પૈસા તો જેઠાએ, એના વગર બીજાને કાંઈ પણ ઉપાય ચાલવાનો નથી. એ જેઠાને મંગળાએ પોતાનાં સંવ્રણાં ધરેણાં વિઠ્ઠલરાયને હવાલે કર્યાં. તે વેચીને તેમાંથી થોડો ધણો ખર્ચ નીભાળ્યો. છેવટે ધરખાર તથા જમીન જે કાંઈ હતું તે ગરીબ મુકીને ત્રણ હજાર રૂપિયા તેણે ઉભા કર્યા.

નકિ કરેલી તારીખે કેસ ચરૂ થયો. વિઠ્ઠલરાય પોતાની તરફથી ત્રણ વકીલની ઉપરાંત મુંબાઈથી એક બારીસ્ટર પણ લાવ્યા હતા. વિરૂદ્ધ પક્ષમાં સરકારી વકીલ હતો. વિઠ્ઠલરાયના બેરીસ્ટરે પોતા-

નાથી બનતી મહેનત કરી, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. સરકારી વકીલે કાંઈ એવો મજબૂન પુરાવો રજુ કર્યો હતો કે વિઠ્ઠલરાયનો અપરાધ કોર્ટમાં સાબીત થયો. જ્યુરીએ એક મતે તેને અપરાધી ઠરાવ્યો. જજ સાહેબે તેને સાત વર્ષની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા કરી. તરત જ પોલીસના લોકોએ તેના પગમાં બેડી નાંખી, અને તેને જેલમાં લઇ ગયા. વીલ કરવાના કામમાં તેને મદદ કરનારા તેના સાળા માધવલાલને પણ બક્ષીસ તરીકે એક વર્ષની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા મળી !

પ્રકરણ ૩૮ મું.

પાપનું પ્રાયશ્ચિત !

પાસે જે હતું-નહિ હતું, તે જતું રહીને પણ આખરે વિઠ્ઠલરાય આ મુશ્કેલીમાંથી નહિ છુટ્યો તે નાહ જ છુટ્યો ! અને પાસે જે રોકડ હતી તે તો ગઇ ! મંગળાનાં ઘરેણાં હતાં તે પણ ગયાં, અને તે ઉપરાંત ત્રણ હજારનું દેવું માથે રહ્યું ! વિઠ્ઠલરાયના મનમાં એમ હતું કે, એક વખત આ કેસમાંથી છુટીય એટલે એક પછી એક દેવાદારોની ઉપર ફરિયાદ કરીને મારા પૈસા બપાટામાં વસુલ કરી લઇશ, અને જે-જેતામાં આ દેવામાંથી છુટો થઇશ. પરંતુ તેના આ વિચાર મનમાં ને મનમાં રહ્યો ! જજ સાહેબે તેને અપરાધી ઠરાવીને સાત વર્ષની સખ્ત મજુરીની શિક્ષા આપી. પોલીસના લોકો તેના હાથ પગમાં લોહાની બેડી નાંખવા લાગ્યા, તેની જ સાથે

વિઠ્ઠલરાય ચમક્યો. તેને ચોતરફ અંધકાર હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. પોલીસના લોકો મ્હને ધક્કા મારીને જેલ તરફ લઇ જાય છે, એ પણ તેના ધ્યાનમાં કેટલીકવાર સુધી આવ્યું નહિ. પછી જ્યારે તેનું મન ઠેકાણે આવ્યું, ત્યારે તેને અતિશય શરમ લાગી. રસ્તા ઉપરના જતા આવતા લોકો મ્હને ઝાળખીને મ્હારી સામા આંગળી કરે છે, અને તિરસ્કારથી હસે છે, એ તેને દેખાવા લાગ્યું. જેતાં જેતાં વિઠ્ઠલરાય જેલના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ખાંધ ઉપર ખંદુક મુકીને એક મજબુત ખાંધાનો સીપાઇ પહેરો બરતો હતો. તે ભયંકર દેખાવ બેઠને વિઠ્ઠલરાયને જાણે આ ચમપુરી જ હશે એવો ભાસ થયો. ભયથી તેનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. આ તેનો ભય વધારવાને જ કે શું, -ત્યાંના તે ચમકીકરો જેવા પહેરાવાળા વારે ધડીએ તેને મમ્બેદક વચ્ચે કહીને મારવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલરાયના કપડાં તરત જ ખદલવામાં આવ્યાં. સરસ કાસ્મીરી કોટ, કસુંબા રંગની પાંચડી, સફેદ ચંદની જેવું ધોતીયું, અને ઘુટ વિગેરે કાઠી નાંખીને ખાદીની ખંડી, લાંબી તથા ટોપી, એટલું તેને મળ્યું. આ નવીન કપડાં પહેરીને, દરેક પગલાંની સાથે જ લોખંડની બેડીનો ખણ ખણ અવાજ કરતો કરતો વિઠ્ઠલરાય શુન્ય હૃદયે કારાગૃહમાં પેડો, ત્યારથી જ તેના પ્રાયશ્ચિત્તનો આરંભ થયો.

તેને રાત્રે બીલકુલ ઉંઘ આવી નહિ. તે ભયાનક રાત્રે જ્યાં ને ત્યાં નિંદ્રાદેવીનો અમલ જોરથી શરૂ થયો હતો, છતાં વિઠ્ઠલરાય અધારી ઝોરડીમાં પથારીને ખદલે કામળા ઉપર ઉભો થયો. તેને બહાર જવાની જરૂર લાગી. પરંતુ તે વગર બાડાના સરકારી બંગલામાં પગ મુકતાંની સાથેજ પોતાની સ્વતંત્રતાને પહેલાં રખા આપવી

પડે છે, એનો તેને અનુભવ નહોતો. તે ઘણી જ મહેનતે ફાંફાં મારતો, અંધારો ઝોરડીના બારણા આગળ આવ્યો. પણ જુએ છે તો બહારથી બારણાં બંધ ! તેથી બહાર જવાનો વિચાર તેને છોડી દેવો પડ્યો. તે આ ધોર અંધકારમાં માથા ઉપર હાથ મુકીને બેઠો. તેનું અંતઃકરણ અતિશય ચિંતાથી બગવા લાગ્યું. ધર તરફના વિચારથી તેનું હૃદય ચિરાયું, અને અતિશય દુઃખથી તે રડવા લાગ્યો.

“ઐરી છોકરાંની શી દયા થઈ હશે ? તેની સંભાળ કાણ લેતું હશે ? તેનો નિર્વાહ કેમ ચાલશે ? આ સાત વર્ષ કેવી રીતે જશે ? એક બે દિવસ નહિ ! વર્ષ—બે વર્ષની વાત નહિ !—સાત—સાત—વર્ષ ! એ જશે કેવી રીતે—?”

મંગળાની પાસે એક પૈસો પણ નહોતો એ વાતની વિઠ્ઠલરાયને ખબર હતી. લોકો પાસેના લેણાના પૈસામાંથી પણ કેટલા આવશે તે પણ કહેવાય નહિ. આ સાત વર્ષમાં તે પૈસા ડુબી જશે એમ પણ તે સમજ્યો હતો. એના કરતાં એક વાત યાદ આવવાથી તો વિઠ્ઠલરાયની સ્થિતિ ગાંઠા જેવી થઈ જતી હતી ! આ વીલની બાંજગડમાંથી છુટવાને તેણે ધરબાર અને જમીન વિગેરે જે કંઈ હતું, તે બધું ગીરો મુકીને ત્રણ હજાર રૂપીઆ કર્જ લીધા હતા. આ દેવું હવે હું પતાવીશ કેમ ? આપેલી મુદતમાં બે દેવું પતાવું નહિ તો શાહુકાર ફરિયાદી કરીને ઐરી છોકરાંને ધરમાંથી કહાડી મુકીને બધું પચાવ્યા વગર રહેવાનો નથી, એ પોતાના જાતી અનુભવથી તે જાણતો હતો. આ બચંકર ચિંતાથી તેનું મગજ ઠેકાણે નહોતું. તે પોતાના મન સાથેજ મોટેથી બોલવા લાગ્યો : “હાય હાય ! મારી સ્ત્રી, મહારાં બહાલાં છોકરાં, એ બધાંને ધરમાંથી નીકળી જવાનો

પ્રસંગ આવીને તેને પરદેશમાં જવું પડશે. રસ્તા ઉપરના બિખારીની પેઠે તેની સ્થિતિ થશે—!”

ઐરી છોકરાં રખડી જશે, એ હૃદયભેદક વિચાર તેના મનમાં આવતાંની સાથેજ વિનાયક યાદ આવ્યો. તેના શરીર ઉપરના ફાં ઉભા થયાં. અંધારી ઓરડીમાંના તે ધોર અંધકારમાં પણ તેની આંખ આગળ એક મૂર્તિ ઉભી રહ્યાનો તેને ખાસ થયો. તેની માની,—જે બહિષ્કર્મની તે મૂર્તિ હતી. ત્યાંથી તે એકદમ ચમકીને ઉઠ્યો અને ખીજી તરફ જવા લાગ્યો પણ તે બયાનક મૂર્તિ વધારે ને વધારે તેની પાસે આવતી હોય એમ તેને લાગ્યું. વધારે ગભરાવવાથી અંધારી ઓરડીમાંની ભીંત સાથે તે જોરથી અફળાયો. તેની સાથે ભીંતમાંના એક ખીલો વાગવાથી માથામાં એક મોટો ઘા પડ્યો, અને તેમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. તેની બંડી અને લાંબી પણ લોહીથી રંગાઈ ગયાં. બ્રહ્મરાયને આ વાતની ખીલકુલ ખબર પડી નહિ. ઘણીજ વારે તેને ખાન આવ્યું, ત્યારે તે ઉડીને બેઠો થયો, અને ફરીથી પોતાના તકદીરને દોષ દેવા લાગ્યો. પોતે પોતાનાંજ કૃત્યોને વખોડવા લાગ્યો.

“ આ ધાતકી પૈસાનો લોભ કરીને મેં પોતે પોતાનાજ ગળા ઉપર છરી મુકી ! હું જો સીધે રસ્તે ચાલ્યો હોત તો મહારી આવી દશા નહિ થાત. આ પૈસાના લોભમાં સપડાઈને મેં કેવાં કૂર કૃત્યો કર્યા ? મેં બાપાજીને ઘડપણમાં અતિથય દુઃખ દીધું—સગા બાઈને પરદેશમાં મોકલ્યો—તે દૂર દેશમાં મારે લીધેજ બિચારો જીવથી ગયો—જે માના શરીર ઉપર હાથ ઉપાડતાં પણ મહને શરમ લાગી નહિ—આખરે ધરને આગ લગાડીને મારી પોતાની માને મેં અધમે દહાડીને મારી નાંખી ! હું હવે કયા ભયંકર નરકમાં જઈશ ? ભગવાન !

મહને ક્ષમા કર ! મેં માતૃવધ કર્યો છે—આતૃવધ કર્યો છે—ભાઈના તે નિરપરાધી પુત્રની હત્યા તે પણ મહારેજ શીર છે. મહારાં આ ઘોર પાપોનું કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત હશે કે ? અરેરે ! જે પૈસાના લોભથી હું આવાં રાક્ષસી કૃત્યો કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તે પૈસો પણ હવે મહારી પાસે ક્યાં છે ? ઉલટું લોકોનું દેવું તો મહારે માથે રહ્યું છે ! અને એ દેવાંને લીધે મહારી સ્ત્રીને તથા છોકરાંઓને ઘરમાંથી કાઢી મુકશે—બિચારાં અમને માટે ઘેરેઘેર બિક્ષા માંગતાં ફરશે ! આજે મહારો વિનાયક હોત તો મહને આટલું દુઃખ ભોગવવું પડત નહિ. પણ મેંજ તેને પરદેશમાં કાઢ્યો—હુંજ તેના મૃત્યુનું કારણ થયો—મારા આ લોભથી મારો પોતાનો મેં ધાત કર્યો—!”

ભીંત સાથે અદેશીને વિઠ્ઠલરાય રડવા લાગ્યો. તેજ સ્થિતિમાં તેની આંખમાં જરાક ઘેન આવ્યું. તેને ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળામાં તેની માની મૂર્તિ ઉભી છે એમ તેને દેખાયું. તેની જમણી બાજુએ લાલ, લીલા, કાળા, જુરા, એમ જાત જાતના વિચિત્ર રંગના હજારો સર્પ હતા; અને તે પોતાની ભયંકર ફણા ઉચકીને વિઠ્ઠલરાયની સામા તાકીને જોતા હતા, તથા ક્રોધથી વીકરાઈ જઈને ડું-ડું કરતા હતા ! માની ડાબી બાજુએ મસ્તક વગરનાં, ફણુવર્ણ, અને સ્થૂળ શરીરના એવાં કેટલાક મનુષ્યો હાથમાં સળગેલા કાકડા લઈને વિઠ્ઠલરાયને બાળવાને તલપીને બેઠા હતા. જ્વાળામાંની તેની માની મૂર્તિએ વિઠ્ઠલરાયની તરફ આંગળી બતાવતાંજ તે હજારો ભયંકર સર્પ વિકરાઈને તેના શરીર ઉપર છેડ્યા, અને તેને કરડવા લાગ્યા. તે મસ્તક વગરના મનુષ્યો પણ પોતાના હાથમાંના સળગતા કાકડાથી તેને પ્રહાર કરવા લાગ્યા ! વિઠ્ઠલરાયે ગભરાઈ જઈને મોટે ધાટિ ચીસ નાંખી. તેની તે ખૂબ સાંભળીને પ-

હેરાવાળા હાથમાં ફાનસ લધને દોડી આવ્યા અને પારણું ઉઘાડીને તેમ કરવાનું કારણ તેને પૂછવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલરાયની છાતી ધડકતી હતી, શરીર ઉપર અતિથય પરસેવો વળ્યો હતો, તેના મ્હોંડામાંથી શબ્દજ નીકળે નહિ. પહેરાવાળાએ ફાનસ લધને તે આખી ઓરડીમાં તપાસ કરી, પણ કંઈ જીવ જંતુ દેખાયું નહિ. છેવટે વિઠ્ઠલરાયની લંધી અને બંડી પાછળની બાજુએ લોહીથી ખરડાયેલાં તેમણે જોયાં. હજુ સુધી વિઠ્ઠલરાયના માથામાંથી લોહી વહેતું હતું.

“આ લોહી કેવી રીતે નીકળ્યું?” એમ વિઠ્ઠલરાયને પહેરાવાળા પૂછવા લાગ્યા. પોતાનો વાંસો લોહીથી ખરડાયેલો જોઈને વિઠ્ઠલરાય વિચારમાં પડ્યો. ભીંતની સાથે માથું અડાળાવાનું તેને ખીલકુલ યાદ નહોતું. “આ લોહી ક્યાંથી આવ્યું?—ખરેખર મ્હને તે સાપજ કરડી ગયા કે શું?” વિઠ્ઠલરાય આજ વિચારમાં પડ્યો.

વિઠ્ઠલરાય કાંઈજ જવાબ નથી આપતો એ જોઈને પહેરાવાળા ખીજવાયા અને તેને ગાળ દેવા લાગ્યા, તથા ધક્કા પણ મારવા લાગ્યા. આ લોકો આમ કેમ કરે છે, એજ વિઠ્ઠલરાયથી સમજાય નહિ. ખીજે દિવસે સવારે તેને જોલના અધિકારીની સામેજ ઉભા કરવામાં આવ્યો. તેના માથામાંનો ધા અને લોહીથી ખરડાયેલાં તેનાં કપડાં બતાવીને પહેરાવાળાએ હિંદુસ્તાની ભાષામાં જોલર સાહેબને કાંઈક કહ્યું. તે સાંભળીને જોલર સાહેબ ખીજવધને કુતરાની પેઠે વિઠ્ઠલરાયના શરીર ઉપર હાથ ઉપાડીને બોલ્યા: “ભીંતની સાથે માથું અડાળીને શું તું આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે? હુરામખોર! હવે તને ખરોખરજ સજા કરાવું છઉં!”

ભીંતની સાથે માથું અડાળીને આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિષેનો વિઠ્ઠલરાયની ઉપર આરોપ મુકીને તેને ફરીથી મેજિસ્ટ્રેટની

સામા ઉભો કરવામાં આવ્યો. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે વિઠ્ઠલરાયને પૂછ્યું :
 “ તું તું આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો કે ? ”

“ નહિ. ”

“ ત્યારે આ તારા માથામાં શા કેમ પડ્યો ? ”

“ મહેને તેની ખીલકુલ ખબર નથી. ”

વિઠ્ઠલરાયના આ ખરા બોલવા ઉપર આજે કોઈએ વિશ્વાસ મુક્યો નહિ. કાળનો પ્રભાવ કેવો વિલક્ષણ છે ? તેને અપરાધી ઠરાવીને મેજસ્ટ્રેટ સાહેબે એક વર્ષની સજા મજુરીની વધારે સજા કરી. પહેલાંના સાત વર્ષ હતાં, અને તે હવે આઠ થયાં ! આ પહેલાં વિઠ્ઠલરાય અનેક ધોર અપરાધ કરીને પણ છુટો ફરતો હતો; પરંતુ આજે તેનો કોઈ અપરાધ નહિ હતો, છતાં પણ તેને સજા થઈ ! તેની ઉપર જોલમાં વધારે સજા પડેરો મુકવામાં આવ્યો. પહેરાવાળા તેના ઉપર કડક નજર રાખવા લાગ્યા. ઘણી મહેનતનાં કામે તેને ભાગે આવવા લાગ્યાં- તિરસ્કાર અને તોછડાઈનો તેને રોજ અનુભવ થવા લાગ્યો. સુવાને વખતે તે અંધારી ઝોરડોમાં જઈને આખી રાત રડીને કાઢતો હતો. ઐરી અને છોકરાંની ચિંતા કરતાં કરતાં, મા, વિનાયક, કુમ્મદ, સરસ્વતી, એ બધાંના પણ તેના મનમાં વિચાર આવ્યા વમર રહેતા નહિ. પૂર્વનાં કરેલાં ધોર પાપના સ્મરણથી તેનું ચિત્ત દિન પર દિન ભ્રમિષ્ટ બનતું હતું.

વિઠ્ઠલરાયની કારાગૃહમાંની અવસ્થા વિસ્તારપૂર્વક કહેવાતું પ્રયોજન નથી. ફક્ત એટલું જ કહેવાયી જણાશે કે, તેનાં અત્યાર સુધીનાં કરેલાં પાપકર્મો જેવાં ધોર હતાં, તેવું જ ધોર પ્રાયશ્ચિત્ત તેને હમણાં ભોગવવું પડતું હતું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

એટલાથી કંઈ પાત્રું નહિ !

ખરાબ વાત પવનની પેઠે ચોખેર પસરી જાય છે, એ કાંઈ બોલું નથી. વિઠ્ઠલરાયને સાત વર્ષની સખ મજુરીની સજા થઈ, એ વાત જોત જોતામાં ચોતરફ પ્રસરી ગઈ. મંગળાને કાને પણ એ વાત જતાં બહુ વાર લાગી નહિ. જમીન ઉપર પડીને મંગળા વિલાપ કરવા લાગી. આ પહેલાં તેણે અનેક વખત રડવાનો ઢાંગ કર્યો હતો, અનેક વખત પતિની પથારી આગળ બેસીને લટકામાં રડીને તથા રીસાઈને તેણે કુટુંબમાં કલહાશ્રિ ચેતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ આજના જેવું દુઃખથી હેબક ખાઈને તે કદિ પણ પહેલાં રી નહોતી. અસહ્ય સંકટોથી દુઃખ પામીને તે આજ મોટે ઘાટે વિલાપ કરવા લાગી. પતિ કેદમાં ગયો તેનું એને બહુ લાગતું નહોતું, પણ આપણું અગાડી શું થશે, એ ચિંતામાં તે બ્યાકુળ થઈ હતી. “ હ હવે ક્યાં જઈ? મારી હવે શી દશા થશે?—એ ચિંતાજ તેના દુઃખનું ખરું કારણ હતી. પૈસો એજ તેને મનથી પરમેશ્વર હતો. પૈસા આગળ તેને બીજા કશાની પરવા નહોતી. પૈસાના જોરથી મરત બનીને તેણે અત્યાર સુધી આ જગતને તુચ્છ માન્યું હતું. પડોશીની સાથે તથા બીજા કોઈની પણ સાથે તે કદિ પણ સારી રીતે વર્તી નહોતી. બધાંને તે તિરસ્કાર કરતી હતી. આ જન્મમાં તે જુલેસુદે પણ કદિ કોઈની સાથે મીઠાસથી બોલી હોય, એમ માફ નહોતું. બીજાંના સુખ દુઃખ તરફ તથા સારા માફ તરફ તેણે અત્યાર સુધી

કદિ પણ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. ધણીની પેઠેજ તે બધાંની સાથે તોછડાઈથી વર્તતી હતી. પરંતુ આજની બનેલી એકજ વાતથી તેની તે ઘટિ કેરવાઈ ગઈ. આ આખી દુનિયાં પોતાના પતિ આગળ કંઈ હીસાબમાં નથી, એમ મંગળાનું ધારવું હતું. તેને લીધે તે પોતાના પતિની આ દુનિયામાં આવી દુર્દશા થશે, એમ તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પોતાના પતિને સજ થઈ, એ વાત તેને પહેલાં ખરી લાગી નહિ. પરંતુ જ્યારે વિઠ્ઠલરાયના વગર ખીજા બધા લોકો પાછા આવ્યા. ત્યારે તેને ક્ષણ પડી. તરતજ તેનો સંશય જતો રહ્યો, અને મંગળા જીંદગીમાં પહેલી વખતજ ખરા દુઃખથી રડી. તેને આજે આ પૃથ્વી શૂન્ય દેખાવા માંડી. રડી રડીને તેણે અતિથય ક્લેશ કર્યો. પછી થોડીવાર રહીને તેનું ચિત્ત જરા ઠેકાણે આવ્યું ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે—“કાંઈ હરકત નહિ; આપણે થોડાં વર્ષ પિયેર જઈને રહીશું.” તેનો મોટોભાઈ માધવલાલ ક્લેકટરની ઓફીસમાં મુખ્ય ત્યારીનું કામ કરતો હતો, તે વાંચકોને યાદ હશે. માધવલાલને લીધે મંગળાને ધીરજ હતી. પણ ઐટલામાં ખોટી સાક્ષી આપ્યાને લીધે વિઠ્ઠલરાયની સાથે માધવલાલને પણ સજ થઈ, એ વાતની તેને ખબર પડી. મંગળાને આથી વળી ધણું વધારે દુઃખ થયું. તે જમીન પર માથું અડાળીને રડવા લાગી. માંડાની માફક આમ તેમ ધૂળમાં આઝોટવા લાગી. બિચારી જીજને નહિ ધટે તેવી ગાળ દેતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે જ્યંતિલાલને પણ ગાળ દેવામાં બાકી રાખતી નહોતી. પણ આજે રડવાથી તથા ગાળ દેવાથી કાંઈ મંગળાના મનનું સમાધાન થયું નહિ. રડી રડીને તેની આંખ લાલ હોંઘળાક જેવી થઈ ગઈ, જમીન ઉપર આઝોટીને તેણે લુગડાં ખસાવ કર્યા, ગાળો દઈ દઈને ઘાટો બેસાડી દીધો, પણ અમાડી શું કરવું તે કંઈ

મંગળાને સુઝે નહિ. ચોતરફ તેને ઘેર અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. તેને રડતી જોઇને માધુ અને કુમળા પણ રડવા લાગ્યાં. આડોશી પાડોશીમાંથી પણ મંગળાનું સાંત્વન કરવાની ખટપટમાં કોઈ પડ્યું નહિ, જોકે તેના ઉપર પડેલી વિપત્તિ જોઇને બધાંને રહેજ સાજ દયા તો આવતી હતી. ફક્ત આપણી સરસ્વતી આ જોઇને અતિશય દુઃખી થઈ. પોતાની નાની ઉમ્મરમાં સરસ્વતીએ અતિશય દુઃખો ભોગવ્યાં હતાં, જાત જાતની હેરાનગતી સહન કરી હતી, વિપત્તિના કટુ સમ-
યની મર્મભેદક વેદના સહન કરીને તેણે અનેક પ્રકારનો અનુભવ બાધ સંપાદન કર્યો હતો. તેને લીધે બીજાનું દુઃખ જોઇને તેનું કુમળું અંતઃકરણ ચિરાતું હતું. મંગળાની ઉપર આ પ્રસંગ આવતાંજ સરસ્વતી પોતાનું દુઃખ બૂલી ગઈ, અને નાનુને બોળામાં લઇને તે મંગળાની પાસે બેસીને તેનું સમાધાન કરવા લાગી. સરસ્વતીએ કહ્યું: “બાબીજી ! જે આપણા નસીબમાં લખ્યું હોય તે બન્યાજ કરે. રડવાથી શું થવાનું છે ? તમે શું કામ શીકર કરો છો ? ઈશ્વરે જેમ અત્યાર સુધી અમારું નિભાવ્યું, તે તમારું પણ નિભાવશે. તમે કંઈ પારકાં તો નથી ને ? જે કંઈ દાળ રોટલો મળશે, તે આપણે બધાં સાથે ખાઈશું.”

સરસ્વતીએ ધણાજ પ્રેમથી નાનુને બોળામાં લીધો હતો. મંગળાને આજે એ બાબતનો ગુસ્સો લાગ્યો નહિ. ઉલટું એથી એના મનને ઠીક લાગ્યું.

પરંપર પ્રારબ્ધ ગતિનું મહાત્મ્ય ધણુંજ વિલક્ષણ છે. પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોય ત્યાં લગણુ મનુષ્ય જે કામમાં હોય નાંખે તે કામમાં યશ આપ્યાજ કરે; કોઈ કાંઈ કરે તોપણ તેનું તેમાં કાંઈ પણ ખોટું થાય નહિ. પરંતુ તેજ પ્રારબ્ધ જે એક વખત ફર્યું તો પછી તેજ માણસ નકામો થઈ જાય છે ! સારા હેતુથી કરેલાં કામો પણ તેને

સપડવે છે અને જાત જાતની વિપત્તિ તેના ઉપર આવ્યા કરે છે ! વિઠ્ઠલરાય અને મંગળાનું પ્રારબ્ધ હવે ફર્યું હતું. દુર્દૈવ તેની પાછળ લાગ્યું હતું. સાત વર્ષની શિક્ષા થઈને વિઠ્ઠલરાય કેદમાં પડ્યો, તેને એ દિવસ થયા નહિ, ઐટલામાંજ ખીજું એક વર્ષ ઉમેરાયું ! તેનીજ સાથે તેનો સાળો આધવલાલ પણ કેદમાં પડ્યો. પરંતુ ઐટલાથી પણ કંઈ પત્યું નહિ !

આ વાતને ચાર પાંચ દિવસ ગયા ઐટલામાં એક દિવસે સવારના પહોરમાં પોલીસના ત્રણ ચાર સિપાઈઓને સાથે લઈને રોજ-દાર વિઠ્ઠલરાયના ઘરમાં આવ્યા. બહાર લોકો ગંભીર જોવાને પણ એમો થયા હતા. નિશાળમાં માધુની ક્લાસમાંથી એક છોકરાની કંઠી ચોરાઈ હતી. નિશાળમાં તપાસ કરીને તેના બાપે આખરે પોલીસમાં એ વાતની ખબર આપી હતી. પોલીસે દરેક છોકરાની ખારીકીથી તપાસ કરીને એ કામ માધુનુંજ હોવું જોઈએ એમ ઠરાવ્યું. અને તેથીજ તેઓ વિઠ્ઠલરાયના ઘરની ઝડતી લેવાને અચાનક આવ્યા હતા.

માના શિક્ષણથી કેળવાયેલો માધુ નિશાળમાં ઘણોજ પ્રખ્યાત થયો હતો. કોઈના કાગળ, કોઈનું હોલ્ડર, કોઈની પેનસીલ, તો કોઈના પૈસા ચોરીને તે રોજ પોતાની માને આપતો હતો. ધીમે ધીમે તે આ કામમાં હોંશીયાર થયો હતો. તેનામાં હવે હોંમત પણ આવી હતી. કેટલાક દિવસ સુધી તો તેની આ હાથચાત્રાકી કોઈની નજરમાં આવી નહિ. ક્લાસમાં એક પછી એક ચોરી થતી હતી, પણ તે કોણ કરે છે એજ કોઈથી સમજાય નહિ. માધુ શ્રીમંતનો પુત્ર હોવાથી તેના ઉપર મંદમત લેવાની કોઈ હોંમત કરે નહિ. પણ ધીરે ધીરે આજ ચોર હશે, એમ સધળાની ખાત્રી થઈ હતી, અને તેથી તેની પાસે કોઈ ખેસતુંજ નહોતું. બધા છોકરાઓ તેને “ માધુ

ચોર ! માધુ ચોર ! ” એમ કહીને તેને ખીજવતા પણ હતા. માસ્તરે એક બે વખત માધુને ખુબ ધમકાવ્યો, શિક્ષા કરી, પણ તેનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થયો નહિ. ઉલટું માધુની હાથચાલાકી વધવા લાગી. વિઠ્ઠલરાય અને મંગળાને કાને પણ આ વાત આવી હતી. પોતાના છોકરાને વિઠ્ઠલરાય બરાબર ઓળખતા હતા, તોપણ દુનિયાદારીને લીધે તેણે નિશાળમાં જઈને માસ્તરને ખુબ ધમકાવ્યા : “ સારા માણસના છોકરાને ચોર કહેવું એ કંઈ સાધારણ ગુન્હો નથી, એ યાદ રાખજો. હું તમને ચેતાવું છું કે હવેથી ખીજ વખત એમ કરશો તો તમારે કોર્ટમાં જવું પડશે. ”

ખિચારા માસ્તર આથી ગભરાઈ ગયા. તેણે છોકરાઓને માધુની પાસે નહિ જવાની શીખામણ આપી. પછી તો શું પૂછવું ? માધુને હવે કોઈની જ ખીક રહી નહિ, અને આજે જ પોલીસના સિપાઈ વિઠ્ઠલરાયના ઘરની ઝડતી લેવા આવ્યા હતા, તે પણ માધુની એવી નિર્ભયતાનું જ પરિણામ હતું !

કોઈ સુખમાં હો અગર દુઃખમાં હો, પણ તેની પોલીસનાં માણસોને તેની ખીલકુલ પરવા નહોતી. મંગળાની ઉપર કેટલું દુઃખ પડ્યું હતું ? તોપણ પોલીસની તોછડાઈ, અને હિમ સ્વભાવમાં ખીલકુલ ફેર પડ્યો નહોતો. આમ તેમ ધમપછાડ કરીને તેમણે આખું ઘર શોધ્યું. મંગળાને આ વખતે એ બાબતની ખીલકુલ ખબર નહોતી. તેને લીધે આ દુઃખમાં આ લોકો નકામું મારું અપમાન કરે છે, એમ સમજીને તે સરસ્વતીની પાસે જઈને રડવા લાગી. પોલીસના લોકોએ જ્યાં ને ત્યાં દોડદોડ કરી મુકી હતી. શુભાષ આ બધું મુંઝે મ્હોડે સહન કરતી હતી. અને ગોવિંદરાય તો ગભરાઈને આમ તેમ બેતા એક ખૂણામાં બેઠા હતા. પરંતુ સરસ્વતીથી આ

સહન થયું નહિ. આપણા ધરના માણસ ઉપર ચોરીનો આરોપ મુકીને ધરની ઝડતી લે છે, એ જોઈને તે દિલગીર થઈ. ચોરાયલી કંઠી માધુએ લાવીને સંતાડી હશે, એમ તેને કલ્પના પણ આવી નહિ. ભીખાને હાંક મારીને તે મોટથી બોલી: “અરે, આ ફ્રાન્સદાર સાહેબને કહેને કે આ કંઈ ચોરનું ઘર નથી. આમ જીલમ કરશો તે કંઈ સારું કહેવાય નહિ. ”

ભીખાએ તે પ્રભાણે કહ્યું. પણ તેના બોલવા તરફ કોઈએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ જોઈને “ આજે સસરાજી નથી, બીજું કોઈ પણ નથી, જ્યંતિલાલ ભાઈ પણ અહીં આ નથી; ત્યારે આ અભાગિનીના બોલવા ઉપર કોણુ ધ્યાન આપે ? ” એમ કહીને સરસ્વતી રડવા લાગી.

કેટલીકવાર સુધી તપાસ કર્યા પછી આખરે એક ભાંગેલા માટલામાંથી તે ચોરાયેલી કંઠી એક પોલીસના સીપાઈને જડી આવી. જે છોકરાની કંઠી ચોરાઈ હતી, તેણે આજ મારી કંઠી, કરીને તરત જ તે ઝાળખી. સઘળા લોકો અન્યમ થયા. પોતાના છોકરાના ચરિત્રની મંગળાને બરોબર ખબર હતી, તેથી તે કંઠી અહીં આ કેમ આવી તે તરત જ સમજી. ફ્રાન્સદાર સાહેબને તો હવે અતિશય વિલક્ષણ જોર આવ્યું. સરસ્વતીને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યા: “ પેલી બાઈ ક્યાં ગઈ ? આ ચોરનું ઘર નથી કરીને કહેતી હતી ને ? ચોરી ને ચોરી ને ઉપર શીરજેરી ? ”

આ શબ્દ સાંભળીને સરસ્વતીને ધણું જ ખોટું લાગ્યું. કંઠીનો માલિક તેની આ સ્થિતિ જોઈને દિલગીર થયો, અને તેણે ફ્રાન્સદારને કહ્યું: “ ફ્રાન્સદાર સાહેબ, આમ ગમે તેમ બોલો નહિ. આ કંઈ ચોરી કરી એમ કહેવાય નહિ. માધુ અચાન છોકરો ! બૂલથી તેને હાથે

આમ થયું હશે. મારી કંડી અને મળા. હવે મ્હારે ફરિયાદ વિગેરે કાંઈ પણ કરવું નથી. મહેરબાની કરીને આ વાત આટલેથી જ રહેવા દો.”

પરંતુ ફોજદાર સાહેબ કાંઈ સાંભળે નહિ. વિઠ્ઠલરાયના શત્રુઓ પણ આજે ફોજદારને સમજાવવા લાગ્યા. પણ તેનું કાંઈ પણ વળ્યું નહિ. ગોવિંદરાય અને માધુ એ બંનેને પોલીસના માણસો ચોકી ઉપર લઈ ગયાં. મંગળાએ રડી રડીને મહોલ્લો ગળવી મૂક્યો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

કર્મ તેવાં ફળ.

“ વકીલ-બકીલ કરશે તો આમાંથી છુટવાનો સંભવ છે,” એમ મંગળાને કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા; પરંતુ મંગળાની પાસે વકીલને આપવાના પૈસા ક્યાં હતા ? ગુલાબની પણ તેવીજ સ્થિતિ હતી. આખરે માન અપમાનને કોરાણે મુકીને, પોતાના છોકરાને આ સંકટમાંથી બચાવવાને મંગળાએ ટેક મૂકી દધને સરસ્વતીને વિનંતિ કરી. તે કશ્ણાજનક સ્વરે બોલી: “ સરસ્વતી, બહેન, તને શું કહું ? આજે તારેજ મ્હને પુત્રદાન આપવું પડશે, નહિ તો મારો માધુ—”

દુઃખથી અકળાયેલી મંગળાએ આજે સરસ્વતીની ખુશામત કરવા માડી. સરસ્વતીએ તેનું નિવારણ કરવાને કહ્યું: “ બાબીજી ! આમ શું બોલો છો ? તમે કાંઈ પારકાં છો કે ? અરે, તમારા માધુ, નાતુ એ બધાને હું મારા પોતાના જ સમજું છું. તેથી તમે નિરાંતે બેસો.”

એમ કહીને તે શારદાની પાસે ગઈ, અને તેની પાસેથી સં

રૂપીઆ તેણે માગી લીધા. શારદાએ પૈસા આપતી વખતે ઘણી જ આનાકાની કરી. તેણે કહ્યું: “ સરસ્વતી! જેના તેના કહેવાથી આમ નકામા પૈસા ઉડાવી નહિ દે. તેને તેનાં કર્મનાં ફળ ભોગવવા દે! તેને કરતી વખત તો કેવું સાઈ લાગ્યું, પછી હવે શું કરવા ખીજની ખુશામત કરવી જોઈએ ? ”

સરસ્વતીનું ઘ્યાણ અંતઃકરણ ગોવિંદરાય અને માધુને માટે તલસતું હતું. તેણે શારદાના બોલવા તરફ ખીલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ગોવિંદરાય અને માધુ, એ બંનેને માટે એક સારો વકીલ નીચો. મંગળા અને ગુલાબના મનનું આથી સમાધાન થયું. મેજ-સ્ટ્રેટ સાહેબે તપાસની શરૂઆત કરી. ગોવિંદરાય અને વિઠ્ઠલરાય વિભક્ત હતા. તથા ચોરાયેલી કંઠી પણ ગોવિંદરાયના ઘરમાંથી જડી નહોતી. તેથી તેને નિર્દોષી ઠરાવીને છોડી મુકવામાં આવ્યા. માધુના જેવો પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબનો છોકરો આટલી નાની ઉંમરમાં ચોરી કરવાને પ્રવૃત્ત થવાથી, મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ દિલગીર થયા, અને માધુ પોતાની વર્તણૂક સુધારે એ કારણથી તેને પાંચ વર્ષ સુધી મુંબાઈની ઉદ્યોગશાળામાં રાખવાનો હુકમ કર્યો.

દુઃખ ઉપર આ એક ખીજે ડામ પડતાં જ મંગળાનું હૃદય ચિરાયું. તે અતિશય શોક કરવા લાગી. હવે આ જન્મમાં કંઈ સુખ અગર શાંતિ મળવાની તેને આશા રહી નહિ. સરસ્વતી પણ અતિશય દિલગીર થઈ. તે મંગળાનું સમાધાન કરવા લાગી તથા તેને ધીરજ આપવા માંડી પરંતુ હવે મંગળાના મનનું સમાધાન થવું અશક્ય હતું. પ્રાયશ્ચિત્તની સાથે જ મંગળાને હવે કરેલાં કર્મોના ફળ ભોગવવાં પડતાં હતાં. પ્રાપ્ત પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવ્યા વગર છુટકો નથી. ખીજનો નાશ કર્યો હોય તો ઇશ્વર ઠહિ પણ આપણા ઉપર કોપાય-

માન થયા વગર રહે નહિ. “આ બ્રહ્માંડનો માલિક, સર્વોત્તમ, સર્વસાક્ષી, સર્વવ્યાપી, અનંતશક્તિવાન ભગવાન રાજદંડ ધારણ કરીને હંમેશ આ જગતના લોકોને શિક્ષા કરે છે,” એ અત્યાર સુધી મંજળાના પાપી હૃદયમાં કદિ પણ આવ્યું નહોતું. અને તેથી જ વિઠ્ઠલરાયની પેઠે બીજાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થતી વખતે તેનું મન કદિ પણ કચવાયું નહોતું; પરંતુ હવે જ્યારે ચોતરફથી સંકટો આવવા લાગ્યાં, ત્યારે એક પછી એક વાત તેની નજર આગળ તરવા લાગી. ડંધ પણ તેને નીરાંતની આવતી નહોતી, અને આખો દિવસ તે રડી રડીને પસાર કરતી હતી. અન્નપાણી તણને હવે આખો દિવસ શોક કર્યા કરતી હતી. પાપકર્મો તેની આંખ આગળ ઉભાં ને ઉભાં રહેવા લાગ્યાં. પિતાના જેવા પરમ પૂજ્ય સસરાની સાથે હું કેવી ખેશરમ રીતે ચાલી; બિચારી તે વૃદ્ધ અને પ્રેમાળ સાસુનું નહિ ઘટે તેવી ગાળો દર્ષને વારે ઘડીએ કેટલું અપમાન કર્યું; પતિને સાચી જુદો વાતોથી બંબેરીને વૃદ્ધ સાસુ સસરાને માર્મિક વચનોથી કષ્ટ આપવાને હું કેવી પ્રવૃત્ત થઈ; તે નિષ્કપટી, સરળ સ્વભાવની સરસ્વતીને કેવી કેવી રીતે હેરાન કરો; દુખળા બાળક અને સાસુજીને દઝાડીને માર્યા; સરસ્વતીને દુઃખસાગરમાં ડુબાડવામાં પણ હું જ કારણ રૂપે થઈ, અને આવા અનિષ્ટ માર્ગે ચાલીને આખરે મેંજ મારે માથે મારા પગ ઉપર કુહાડી મારી! આવા આવા અનેક વિચારો તેના મગજમાં આવતા હતા. કેટલીકવાર આગ વિચાર કર્યા પછી પોતે પોતાના જ મનનું સમાધાન કરવાને બોલતી: “મારી આવી દુર્દશા નહિ થાય તો બીજું શું થાય? મેંજ જ્યારે બીજાનો નાશ કર્યો છે, ત્યારે ભગવાન મારો પણ નાશ કેમ કરે નહિ? જુઓ, ઈશ્વરની કૃતિ કેવી છે તે! દેવતા વગર તેણે મારા ધરની ધુળ-ખાણી

કરી, પતિ અને પુત્ર જોલમાં પડ્યા, એકનો એક ભાઈ તે પણ તેમની સાથે કેદમાં ગયો. સાસુ સસરાના તથા સરસ્વતીના નિસાસા આજે મ્હને પુણ્યા, તેને લીધે જ આજે મ્હારી આવી દુર્દશા થઈ! હું આજે તદ્દન નિરાધાર થઈ. કાળીયા અનાજને માટે પણ બિખારીની પેઠે બીજની સામાં જોવાનો મારી ઉપર પ્રસંગ આવ્યો! મારો માધુ આજે મારો જ ભૂલને લીધે કેદમાં પડ્યો. સરસ્વતીને નકામી હેરાન કરવાને માટે માધુને ચોરી કરવાની ખરાબ ટેવ મેં જ પહેલાં પાડી હતી. જો મેં આવી ટેવ નહિ પાડી હોત તો આજે એ આવો નિકળત નહિ. મારો છોકરો આજે મ્હારી પાસે જ હોત. મેં જેવાં કર્મો કર્યા તેવાં જ વજ્ર ફળ મ્હારે, આજ ભોગવવાં પડે છે! હવે નસીબને દોષ દીધેલો શું કામનો?"

આવા દુઃખનાં મંગળાના દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. ઘરમાં થોડી ઘણી ચીજો હતી, તે ઉપર કેટલાક દિવસ ગયા. પણ પછી પેટને ખાતર બીજના મ્હોંડા સામું જોવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો. વિકૃતરાયના દેવાદારોમાંથી પણ કોઈ એક પાછા આવવાને કબુલ થાય નહિ. મંગળાને ચોતરફ અંધકાર દેખાવા લાગ્યો. શરીર ઉપર જે કંઈ ઓછું પાતળું ધરેલું હતું, તે ઉપર તેણે કેટલાક દિવસ પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યું. તે પણ ખલાસ થતાં જ તેણે ઉધાર લેવાનો ધંધો કર્યો. સરસ્વતીની પાસેથી દાળ ચોખા, મરીમસાલો, તથા પૈસા વિગેરે ઉધાર લઈને તેણે કેટલાક દિવસ નિભાવ્યું. પણ પણ એ રીતે બીજનાં હાંદલાં કાંઈ શીકે ચઢે કે? ઘરમાંની વસ્તુઓ છેવટે એક પછી એક જવા લાગી. બધે દિવસ સુધી તેને અપવાસ કરવા પડતા હતા. મંગળાની આવી ખરાબ સ્થિતિ થઈ હતી. સરસ્વતીએ પોતાની શક્તિ અનુસાર તેને સહાય કરવામાં બાકી

રાખ્યું નહોતું. પણ મંગળાને પછી તેની પાસે માગતાં પણ શરમ લાગવા માંડી. છેવટે બીજે ત્રીજે વિચાર નહિ કરતાં મંગળા પોતાનાં છોકરાંને લઈને પોતાના ભાઈને ગામ ચાલી ગઈ. તેની આવી દુર્દશા જોઈને તેની માની આંખમાં પાણી આવ્યાં. પરંતુ તેની સ્થિતિ કશું સારી નહોતી. તેનો એકનો એક પુત્ર માધવલાલ મુખત્યારી કરવામાં મહિને દહાડે પંદર વીસ રૂપિયા પાડીને જેમ તેમ પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરતો હતો. પણ કમનસીબથી માધવલાલ કેદમાં પડવાથી તેના કુટુંબની સ્થિતિ પણ છેક ખરાબ થઈ હતી.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?

વિઠ્ઠલરાય અને મંગળાને પોતાનાં ઘેર પાપોતું પ્રાયશ્ચિત ભોગવતાં હોડીને, વાંચક ! આપણે પેલી તોફાનમાં સપડાયેલી આગ-બોટથી છોળોના તડાકાથી અચાનક અલગ થયેલી હોડીની શી દશા થઈ તે જોઈએ. આવી મોટી ગંજાવર આગબોટનું જ્યાં કંઈ ચાલ્યું નહિ, ત્યાં આવી નાની હોડી તે કેમ ટકી શકશે, એમ ધણા ધારતા હશે. તે કપારનીએ રૂબી જઈને સમુદ્રને તળાંબે જઈને બેડી હશે, એમ પણ કેટલાકે તર્ક કર્યો હશે. ત્યારે હવે આ હોડીની શી સ્થિતિ થઈ તે જોઈએ, તો વાંચકો અન્યમથ થશે. એ ખરું, પણ ઈશ્વરી લીલા કેવી અગાધ છે, એનો જો આપણે જરાક વાર વિચાર કરીએ તો જણાશે કે આપણી મતિ કેવી સંકુચિત છે ? પ્રથમ અમત્કારિક

લાગતી કેટલીક વાતોનું શુભ, તે જગતપિતાના અદ્ભુત લીલાસત્રથી કેવું ગંઠાયધું હોય છે?—તે હોડીની વાત પણ એવી જ યદ. તેમાં કાંઈ ખલાસી નહોતો. ફક્ત બે મનુષ્યો અને તે પણ બેબાન પડેલાં. પર્વતના જેવી પ્રચંડ ઊંચાઈથી વિશાળ સાગર ઉપર તે હોડી ઝાલ્યાં ખાતી હતી. પણ “જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?” એ કહેવત અહીં આ ખરી પડી. આવડી મોટી ગંજવર આગબોટ તે તોફાની મહાસાગરમાં મોજાં સાથે આથડતાં આખરે તળાવે જઈને બેડી, તેજ મહાસાગરની ઉપર આ નાની હોડી અત્યાર સુધી ટકી રહી હતી ! ઊંચો જ્યાં લઈ જાય ત્યાં તણાતી ચાલી જતી હતી.

ધીમે ધીમે પવનનું જેર ધીમું પડતું ગયું. સમુદ્ર શાંત થવા લાગ્યો. રાત પુરી થઈને સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશવા લાગ્યાં. પ્રભાતનો મંદ અને શીતળ વાયુના સુખમય સ્પર્શથી તે હોડીમાંનાં મનુષ્યોમાંથી એક જણ પહેલાં શુદ્ધીમાં આવ્યો, અને આંખ ઉઘાડીને ચોતરફ જોવા લાગ્યો. હમણાં તોફાન વિગેરે કાંઈ પણ નહોતું, અને દરિયાએ શાંત અને ગંભીર રૂપ ધારણ કર્યું હતું આકાશ પણ સ્વચ્છ હતું. એ જોઈને તે મનુષ્યને અતિશય આનંદ થયો. હોડીમાંના બીજા મનુષ્યને તે જાગ્રત કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ. તેણે તેને કેટલી બધી બૂમ પાડી, પોતાના હાથથી તે સોજતીને હલાવી જોયો, પણ તે જાગ્રત થયો જ નહિ. એ જોઈને તપાસી જોયું તો તે જીવતો છે કે બીકથી મૃત્યુને શરણ થયો છે, તે પણ તેને સમજાયું નહિ. પણ એટલામાં આ અનિદ્ર સંશય દૂર કરવાને માટે કે શું—તે પેલા બેબાન પડેલા માણસે જરા આંખ ઉઘાડી અને આમ તેમ ચોમેર જોવા માંડ્યું. જોકે તરત જ તેણે પાછી આંખ બીજી દીધી તોપણ એ જોઈને તેના સોજતીને ધીરજ

આવી. અને તેણે પછી તેને ફરીથી શુદ્ધિમાં લાવવાના પ્રયત્ન છોડી-
દમને હવે આગળ શું કરવું, તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. આ
વિશાળ મહાસાગરમાંથી આપણે જમીન ઉપર સુખરૂપ કેમ પહોં-
ચીશું ? હોડી ચલાવવાને કોઈ ખલાસી પણ નથી, તો પછી આપણી
શી દયા થશે ?-આ બધા વિચારથી તેનું મન વ્યાકુળ થયું હતું.
કેટલીક વાર મુઠ્ઠી તેણે વિચાર કીધાં કર્યો. આપણે હમણા ક્યાં
છઈએ, આપણી તે આગખોટનું પછી શું થયું હશે, આ મહાસાગરમાં
આપણી તરફ કોઈનું ધ્યાન જશે કે કેમ એવા અનેક વિચાર એક
પછી એક એના મગજમાં આવવા લાગ્યા. પણ છેવટે અત્યાર સુધી
જેણે આપણું રક્ષણ કર્યું, તેજ સર્વોત્તમ પરામાત્મા અગાડી પણ
આપણું રક્ષણ કરશે, એ શ્રદ્ધા તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવાથી તેને ધીરજ
આવી. અને તે જમનિયંતા 'પરમેશ્વરનું' ધ્યાન ધરવામાં લીન થયો.

કેટલીક વાર પછી તેણે હોડીમાંથી ચોતરફ નજર કરી. પણ
નીચે પાણી અને ઉપર આકાશ શિવાય બીજું કંઈ દેખાયું નહિ.
આખરે તેને એક વિચાર થઈ આવ્યો. જતી આવતી એકાદ આગ-
ખોટનું આપણી તરફ ધ્યાન જાય, એવી કંઈ પણ યુક્તિ કરવી
જોઈએ પણ તે યુક્તિ કઈ કરવી એજ તેને સુઝે નહિ. છેવટે
પોતાનો કોટ કાઢીને તે હોડીમાંથી હાથમાં આવેલી એક લાકડી
ઉપર બાંધ્યો અને એવી રીતે તૈયાર કરેલું તે નીશાન હોડીની એક
બાજુએ લઈ જઈને ઉભું કર્યું. આ કામ પૂરું થયું એટલામાં જ
સામા કેટલાક અંતર ઉપર કાંઈ દેખાયું. તેની જ સાથે હર્ષના
ઉભરામાં પોતે ક્યાં છે તેનું જ્ઞાન તે કમનસીબ મનુષ્યને નહિ રહે-
વાથી તે તરત જ ઉઠીને ઉભો થયો, અને એક ચિત્તે જોવા લાગ્યો.
સામેથી આવનારી તે આગખોટ જ હશે એમ તેને લાગ્યું. હવે

આપણે નક્કી બચવાના એ વિચારથી તેને અતિથય આનંદ થયો. પણ તે આનંદ જ તેના મૃત્યુનું કારણ બનવાનું હતું, તે એ બિચારાને શું ખબર ? તેનું સઘળું ધ્યાન તે સામેથી આવનારી આગ-બોટ તરફ હતું. હર્ષના ઉભરામાં તે વધારે ચોખ્ખી જોવાને માટે પ્રગ અસ્થિર કરીને દૂર જોવા લાગ્યો, એટલામાં જ એક મ્હોટા મોજનો હોડીને ધક્કે લાગવાથી એકદમ ઉછળી પડીને તે કમનસીબ માણસ મહાસાગરમાં અદૃશ્ય થયો ! તેને કોઈ પ્રકારે મદદ કરવાને તથા બચાવવાને કોઈ પણ નહોતું. તે હોડીમાં તેનો સોખતી હતો ખરો, પણ તે બિચારો પણ હતો નહિ હતો સરખોજ હતો. કારણ કે, તેને પોતાની જાતનું જ ભાન નહોતું, તો પછી તે બીજાને મદદ શી રીતે કરે ! એનું પોતાનું કાંઈ સાઈં માહું યાત તો તેની પણ તેને કંઈ પણ ખબર પડત નહિ.

જતી આવતી એકાદ આગબોટની પોતાની હોડી તરફ નજર પડે, એ હેતુથી પેલા માણસે ઉભા કરેલા નીથાનનો ઉપયોગ થયો. ખરેખર, સામેથી એક આગબોટ આવતી હતી. તેની ઉપરના લોકોએ તે નીથાન જોયું. તરત જ તે શું હશે એમ વિચાર કરીને દુર્ભાગીની જોવા લાગ્યા. અને તે એક હોડી છે એમ દેખાતાં જ કેપટને આગબોટ તે તરફ વાળી, અને પોતાની એક હોડી છોડીને તે હોડી તરફ મોકલી. આમ તેમ ભ્રમણ કરતી તે હોડીને ઘણીજ મહેનતે બીજી હોડીના ખલાસીએ પકડી. તેમાં એક બેભાન પડેલો માણસ તેને જણાયો. હોડીમાં બીજું કોઈ પણ નહોતું. તે ખલાસી આથી અતિથય આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે તે મનુષ્યને પોતાની હોડીમાં લીધો. અને તે ફરીથી પોતાની આગબોટ ઉપર આવ્યો. આગબોટ પણ પછી પોતાને રસ્તે પડી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

શુભ શુકન.

આ વાતને ત્રણ મહિના થઈ ગયા હતા. સ્માધલ સાહેબે અને જયંતિલાલે તે આગળોટમાંનું કોઈ બચ્ચું છે કે કેમ તેની પુષ્ટિ તપાસ કરી જોઈ. પણ હજી સુધી કાંઈ પણ જણાયું નહોતું. વિનાયકનું શું થયું હશે એનો વિચાર કરવાને કાંઈ પણ સાધન રહ્યું નહોતું. તોપણ જયંતિલાલને હજી વિનાયકને માટે આશા હતી. સરસ્વતીના ઉપર ઇશ્વર આટલો બધો નિર્દય નહિ થશે, ગમે ત્યારે પણ વિનાયક અરેખર ઘેર આવશે, એમ એના મનને લાગતું હતું. વિકૃલરાય અને મંગળાનાં પાપોનો ઘડો ભરાતાં જ તેના રાક્ષસી કર્મોને માટે તેને યોગ્ય શિક્ષા થઈ, તેવી જ રીતે વિનાયક અને સરસ્વતીને પણ તેમના સહયુજોનું તથા તેઓની સહનશીલતાનું યોગ્ય ફળ મળ્યા વગર રહેવાનું નથી, એમ એને હજી સુધી પણ લાગતું હતું. જયંતિલાલની ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, અને તેને લાગે જ તેનું મન કહેતું હતું કે, સરસ્વતીના જેથી નિરપરાધી અખળા ઉપર જગન્નિયંતા પરમેશ્વર આવો નકામો કોપ કદિ પણ કરે નહિ. તે ન્યાયી પરમેશ્વરને ઘેર આવો અન્યાય કદિ પણ થાય નહિ. પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલાં આ દુઃખો જતાં રહીને, ઇશ્વરકૃપાથી વિનાયક અને સરસ્વતીના મેળાપનો શુભ દિવસ ગમે ત્યારે પણ આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. સરસ્વતીનો સૌભાગ્ય સૂર્ય ફરીથી પ્રકાસશે, અને તે જ દિવસે આપણા મિત્રધર્મનું પણ સાર્થક થશે, એમ તે દૃઢશ્રદ્ધાથી માનતો હતો.

“ તે આનંદમય દિવસ ક્યારે આવશે ? ” એમ જયંતિલાલ તેની ઉત્સુકતાથી રાહ જોતો હતો. પણ એક પછી એક દિવસ જવા લાગ્યા. જેમ જેમ દિવસ પસાર થતા હતા તેમ તેમ તેની અધીરતા પણ વધતી જતી હતી એક-એક-ત્રણ-મહિના વહી ગયા, તોપણ વિનાયકનો કાંઈ જ પતો લાગ્યો નહિ, ત્યારે જરાક તેનું મન નિરાશ થવા લાગ્યું. તે આગમોટમાંના મનુષ્યો કયાંય પણ બધ્યાં હોત તો તો આટલા વખતમાં તેની કાંઈ પણ ખાતમી મળી હોત, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. તેણે મુખાધ આવીને ફરીથી પોતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. પરીક્ષા પાસે આવી હતી, પરંતુ અભ્યાસ તરફ તેનું ખીલકુલ મન જ લાગે નહિ.

તેની ઉપર સંભાષણ સાહેબના અવારનવાર પત્રો આવતા હતા. પણ તેમાં એટલું જ જાણવા જેવું હોય કે “ હજુ સુધી કાંઈ પણ ખાતમી મળતી નથી. ” આજે પણ તેની ઉપર એ જ અર્થનો કાગળ આવ્યો. અને તેથી જયંતિલાલ વધુ નિરાશ થયો હતો. પોતાની ઓરડીમાં ખિન્ન અંતઃકરણે આમ તેમ ફેરા મારતો હતો. એટલામાં તારનો સિપાઈ તેના નામનો એક તાર લઈને આવ્યો. તાર જોતાં જ તેના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. તે ફેડીને જોવાની પણ તેને હીંમત આવે નહિ.

સરસ્વતીની પ્રકૃતિ દિવસે દિવસે ખરાબ થતી જતી હતી. તેની પ્રકૃતિને તેણે ખીલકુલ નહિ સંભાળવાથી છેક ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તેને લીધે તેનો પ્રેસવ થવાનો વખત જેમ જેમ પાસે આવવા માંડ્યો, તેમ તેમ તેને સુખરૂપ છુટાછેડા થશે કે કેમ, તેની બધાને શ્રીકર હતી. તેને તેને પિયર રહેવાનું અથવા પોતાને ઘેર રહેવાનું જયંતિલાલે ધણું કહ્યું, પણ તે કાંઈ કબૂલ થઈ નહિ. જયંતિલાલે

છેવટે નાઇલાજથી તે વિચાર છોડી દીધો. અને વિનાયકને ઘેર જ તેની બરોબર તજવીજ કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પણ આ તેના વિચારમાં તેની પત્નીની સંમતિ મળી નહિ. અહીંઆ એની જેવી જોઇએ તેવી તજવીજ થશે નહિ, એમ તેને લાગતું હતું. તેથી જયંતિલાલને મુંબાઇથી બોલાવીને તેણે સરસ્વતીનું મન ફેરવવાનો ઉદ્દેશ રચ્યો. શારદાના અતિથય આગ્રહથી છેવટે કંટાળીને સરસ્વતીએ તેની સાથે જવાનું એક વખત કબૂલ કર્યું. તેથી બીજે જ દિવસે શારદા સરસ્વતીને લઇને આનંદથી પોતાને ગામ આવી.

સરસ્વતીને હવે પૂરા દિવસ થયા હતા. અને તે હવે સુખરૂપ ક્યારે છુટે એ ચિંતામાં જયંતિલાલનું અંતઃકરણ ઉદ્વિગ્ન બન્યું હતું. તેને લીધે તાર જોનાં જ તે ધર તરફનો હોવો જોઇએ, અને તેથી કાંઇ પણ અનિષ્ટ પ્રકાર બન્યો હોવો જોઇએ, એમ પણ તેને લાગી આવવાથી, તેના પેટમાં મ્હોટો ડ્રાસકો પડ્યો.

આવો જરૂરનો તાર અને હું આટલી ઉતાવળ કરીને દોડતો દોડતો લાગ્યો, અને આ વિલક્ષણ ગૃહસ્થ તેને વાંચી પણ જોતા નથી, એથી તે તાર લઇને આવેલા સિપાઇને અતિથય નવાઇ લાગી. કારણકે, તેમાં કાંઇ પણ આનંદની ખબર હોય તો તેને બક્ષીસ મળે એ આશાથી તે હજી સુધી ઉભો હતો, પણ તે જયંતિલાલની આવી વિલક્ષણ સ્થિતિ જોઇને ધીમે ધીમે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

તે હજી જો થોડો વધારે વખત ઉભો રહ્યો હોત તો જયંતિલાલ તેને જરૂર ખુશ કર્યા વગર જવા દેત નહિ. કારણકે, મન જરાક સ્થિર થતાં જ તેણે તે તાર ઉઘાડીને આતુરતાથી વાંચી જોયો. અને તરત જ તે ધણો જ આનંદી દેખાવા લાગ્યો તેની પ્રથમની દિલગીરી અને ઉદ્વિગ્નતા ચાલી ગઈ. તેણે એકદમ કપડાં

પહેલો, અને તે તાર ખીસામાં મુકીને તે બહાર જવા નીકળ્યો. તે ઝોરડીની બહાર જાય છે, એટલામાં સામેથી પોસ્ટનો સીપાર્ક આવ્યો, અને તેણે તેના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો. જ્યંતિલાલે તે પત્ર ક્યાંથી આવ્યો તે તરત જ જાણ્યું, અને તે ઉઘાડીને પાછો પોતાની ઝોરડીમાં આવ્યો. ઝોરડીમાં એક ખુરશી ઉપર બેસીને તે પત્ર વાંચી જોયો, અને તરત જ “અંહ! હવે સંશય કરવાનું કારણ જ નથી. આ શુભ શુકન તરીકે જ માનવું જોઈએ !” આ ઉદ્ગાર એકદમ તેના મોઢામાંથી બહાર પડ્યા.

જ્યંતિલાલની દિલગીરી અને ઉદ્વિગ્નતા એકદમ જતી રહેવા લાગી આ તારમાં તે શું હતું, અને તે જ પ્રમાણે આવા શુભ શુકન માનવા જેવો તે પત્ર કાણે મોકલ્યો હશે, એને માટે વાંચકોને નકામા સંશયમાં રાખીને તેમના મનની ઉત્સુકતા વધારવાને અમને હવે બીજાકુલ વખત રહ્યો નથી. સમાધાન સાહેબ તરફનો તે તાર આવ્યો હતો: “હુબેલી આગબોટમાંનો એક માણસ અઢી મહિના યયાં જાપાનની ઇસ્પતાલમાં માંદગીને બીજાને પડ્યો હતો; તે સારો થઈને હમણાં જ મુંબઈ જનારી આગબોટમાં બેસીને આવ્યો ગયો, એવી ખબર જાપાન ગયેલા મહારા એક સ્ટેડી તરફથી મળી છે. તેથી હવે જાપાનથી મેલ લઈને આવતી આગબોટ ઉપર તપાસ કરીને મહેને તરત જ ખબર આપજો.” એમ તારમાં લખ્યું હતું. વિનાયક હવે આપણને મળશે, એમ જ્યંતિલાલને લાગવાથી, આ ઇસ્પતાલમાંથી સારો થઈને આવનાર માણસ વિનાયક જ હોવો જોઈએ, એવી આશા એના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેથી તેને અતિશય આનંદ થયો. જાપાનની આગબોટ ક્યારે આવવાની છે, તેની તપાસ કરવાને તે બહાર જવા નીકળ્યો—એટલે જ પાછળ કહ્યું.

તેમ તેને પત્ર મળ્યો. તે પત્ર તેની પ્રિય પત્ની તરફથી આવ્યો હતો અને ઈશ્વરકૃપાથી સરસ્વતીને સુખરૂપ પ્રસવ થઇને પુત્ર અવતર્યો હતો, આ આનંદજનક ખબર તેમાં હતી. આ વિલક્ષણ યોગાયોગ જોઇને જયંતિલાલને પોતાના પ્રિય મિત્રના આગમનને માટે સંશય જ રહ્યો નહિ. એના હૃદયમાં પૂર આનંદનો ઉમરો ઉછળી આવ્યો. વિનાયકના મેળાપનો આ શુભ શુકન માનવો એમ એને લાગ્યું.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

શશિકાંત !

સરસ્વતી અને શારદા એ બંને વચ્ચે આજે વાદવિવાદ થતો હતો. સરસ્વતીને પુત્ર અવતર્યાને આજે આઠ દિવસ થયા હતા. છોકરાનું નામ પાડવાનો દિવસ જેમ જેમ પાસે આવવા માંડ્યો, તેમ તેમ તેનું નામ શું પાડવું, એ બાબતને માટે બંને તકરાર કરવા લાગ્યાં. પુત્ર અવતર્યો તે દિવસથી સરસ્વતી તે અપાર દુઃખસાગરમાં પણ જરાક સુખનો અનુભવ લેતી હતી. તોપણ તેની આંખમાંથી અત્યુ તો વહાં જ કરતાં હતી. આ છોકરો ધણોજ અભાગી હોવો જોઈએ, એવી સ્ત્રી જાતીની સ્વાભાવિક વૃત્તિને લીધે સરસ્વતી પણ એમ જ સમજતી હતી. તે છોકરો ગર્ભમાં આવ્યો તે દિવસથી તે બિચારી ઉપર અનેક જાતનાં સંકટો આવ્યાં હતાં. સરસ્વતીની આવી સમજથી જ તેની અને શારદા વચ્ચે તકરાર થતી હતી.

શારદાના મનમાં આ છોકરાનું નામ ‘શશિકાંત’ પાડવાનું હતું. તેને લાગતું હતું કે ઈશ્વરકૃપાથી જો આ પુત્ર જીવીને મોટો

ચશે તો સરસ્વતી પોતાનું આ અસલ દુઃખ ધીમે ધીમે ભૂલી જશે. તેનું સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયેલું મન પણ પાછું સંસારમાં લાગશે.

શારદાનું આ ધારવું કાંઈ ખોટું નહોતું. પણ સરસ્વતીને તે અશક્ય લાગતું હતું. તે કહેતી કે: “ મારું આ દુઃખ આ જન્મમાં તો જવાનું નથી. મ્હને આ પુત્રને જોઈને ખીલકુલ આનંદ થતો નથી. હું એનું નામ ‘ કાગચંદ્ર ’ પાડવાની છજ ! ”

આથી શારદાએ રોડમાં સરસ્વતીને કહ્યું: “ હું તારું કહ્યું એ બાબતમાં ખીલકુલ સાંભળવાની નથી. હું આ છોકરાનું નામ ‘ શશિકાંત ’ પાડવાની છજ. તે જો તને નહિ ગમે તો તને જે શવે તે તું તેને બોલાવજો. પણ બારમે વાસે હું આવા સુંદર છોકરાનું અપશુકનીયું નામ પાડવા દેવાની નથી ! ”

આ સાંભળીને સરસ્વતી સ્તબ્ધ રહી. પણ તે સ્તબ્ધ બેઠી એ શારદાને ગમ્યું નહિ. તે બોલી: “ સરસ્વતી, તું આમ નહિ કર. આ નિરપરાધી બાળકને તું અભાગી એમ શા ઉપરથી કહે છે ? વિનાયકભાઈ હજી નહિ આવશે એમ કેમ કહેવાય ? તેની હજી કંઈ ખરી ખબર આપણને ક્યાં મળી છે ? ”

“ તે હજી મળવાની ક્યારે ? ”

“ એ કેમ કહેવાય ! સરસ્વતી; તે દયાળુ પરમેશ્વરની કૃપા ચશે તો વિનાયકભાઈ સુખરૂપ અહીં આવી પહોંચશે. ‘ રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ? એ કહેવત કાંઈ તદ્દન ખોટી છે કે ? ”

સરસ્વતી કાંઈ જ બોલી નહિ. વિનાયકની વાત નીકળતાં તેની આંખમાં પાણી આવતાં હતાં. શારદા કદિ પણ એ વાત તેની આગળ કાઢતી નહોતી. પણ આજે સવારે જ તેને જ્યંતિલાલ તરફનો પત્ર મળ્યો હતો. કાંઈ પણ વાત પોતાના પતિને જણાવ્યા

વગર રહેવું નહિ એવો એનો નિયમ હતો. તેથી સરસ્વતીના પુત્રનું નામ પાડવાની બાબતમાં જે વાદવિવાદ ચાલતો હતો તે પણ તેણે જયંતિલાલને જણાવ્યો હતો, અને તેનો આ બાબતમાં શો અભિપ્રાય છે તે તેણે પૂછાવ્યું હતું. આ તેના પત્રનો આજે જ જવાબ આવ્યો હતો. તેમાં સ્માધલ સાહેબ તરફના આવેલા તારની હઠી-કત લખીને જયંતિલાલે વિનોદથી લખ્યું હતું કે: “જો સદ્બાગ્યથી વિનાયક આવશે, તો તે જ તમારા વાદવિવાદનો નીકાલ કરશે. હમણું જ હું મ્હારો અભિપ્રાય આપું તો સરસ્વતી મ્હારા ઉપર ગુસ્સે થશે. પાંચ દિવસ રહીને તે આગબોટ આવવાની છે, ત્યાં લગણુ ધીરજ રાખવી એ સાઈ. સરસ્વતીને હમણું આ બાબતની ખબર આપતી નહિ કારણકે, વખતે એ વાત ખોટી પડે, તો એ ખિચારીને આશાની નિરાશા કરવા જેવું થાય. હમણું છોકરાનું નામ પાડવાનું મ્હારા આવતા સુધી મુલતવી રાખજો. ”

આ પત્ર વાંચીને વિનાયક સુખરૂપ હશે, અને હવે તે અહીંઆ થોડા વખતમાં આવી પહોંચશે, એ આશા જયંતિલાલની પેઠે જ શારદાના અંતઃકરણમાં પણ ઉદ્ભવી હતી. અને તેથી જ તેણે આ વાત કાઢીને સરસ્વતીની સાથે વાદવિવાદ કરવાનું સાહસ કર્યું હતું.

ખિચારી સરસ્વતી કંઈ જ ખોલી નહિ. શારદા જ અગાડી ખોલી: “ જો સરસ્વતી, ઈશ્વરકૃપાથી તારો આ છોકરો મોટો થશે તો એ જ તારું દુઃખ ટાળશે. અને વિનાયકભાઈનું પણ નામ રાખશે. તારા સસરાએ તને મરતી વખતે શું કહ્યું તે તને યાદ છે કે? પંડિતજીના ઘરનું નામ રાખવા વિષે તને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું હતું ને? આ છોકરાની બરોબર સંભાળ લેઈશ તો મ્હને લાગે છે કે તારા સસરાનો છેવટનો ઇચ્છા હજી પણ તું પુરી કરી ચકરીશ. ”

શારદાનાં આ વચનનો ખરેખર ઉપયોગ થયો. સરસ્વતી કેટલીક વાર સુધી વિચાર કરતી બેસી હતી. છેવટે એક નિસાસો નાંખીને તે બોલી: “હા, શારદા, હવે એ જ આશા રાખવામાં માલ છે. પરમેશ્વર એટલી પણ મહારી આશા પુરી કરે એટલે મહારા મનને સંતોષ થશે.”

“પૂરી કરશે, એટલો બધો કાંઈ ભગવાન નિર્દય નથી !” એમ કહીને શારદાએ તેનું સમાધાન કરવા માંડ્યું.

કૃષ્ણ ખરેખર એટલો બધો નિર્દય થયો નહોતો, અને સરસ્વતીનું પ્રારબ્ધ પણ હવે અનુકૂળ થયું હતું. તેનો પુત્ર તેના કહેવા પ્રમાણે અભાગી હતો કે શારદાના કહેવા પ્રમાણે ભાગ્યશાળી હતો. તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવાને માટે જ શું પણ વિનાયક, ખરેખર જ તે જાપાનની આગબોટમાં બેસીને મુઝાઈ મુખરૂપ આવતો હતો. આગબોટ બંદરમાં આવીને તે નીચે ઉતરે છે, એટલામાં જયંતિલાલ હર્ષથી તેને બેઠ્યા. તેને આનંદની સાથે જ જયંતિલાલ પોતાને મળવાને આગબોટ ઉપર કેવી રીતે આવ્યો તેનું તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. જયંતિલાલે આ બાબતનો ખુલાસો કર્યો. કેમાઈલ સાહેબ તરફથી આવેલા તારની હકીકત તેણે પોતાનો ઓરડીએ જતાં રસ્તામાં કહી તે સાંભળીને વિનાયક કૃતજ્ઞતાથી બોલ્યો: “ત્યારે, શું સાહેબ મહેને હજી ભૂલી ગયા નથી ?”

“અરે, તારા તે સાહેબના જેવા દયાળુ અને ઉદાર મનના માણસ મેં હજી સુધી જોયા નથી. પણ વિનાયક, તું ફક્ત તેને અને અમને બધાને ભૂલી ગયો હતો ?”

વિનાયક કાંઈ જ બોલ્યો નહિ. તે રૂમાલવતી આંખ લુંછવા લાગ્યો. તે દિવસ મુઝાઈમાં કાઢીને બીજે દિવસે જયંતિલાલ

વિનાયકને લઈને પોતાને ઘેર આવ્યો. વિનાયકને સુખરૂપ આવેલો જોઈને શારદા અતિશય ખુશી થઈ. તે સરસ્વતીને આ ખબર આપવાને જવા લાગી, પણ તેને જવા નહિ દેતાં જયંતિલાલ જાતે જ સરસ્વતીના ઓરડામાં ગયો. અને હસતાં પૂછ્યું: “ સરસ્વતી, છોકરાનું નામ પાડવાને માટે તમે જાને શું તકરાર કરતાં હતાં ? ”

“ તકરાર કેવી ? એ તો અમથી જ ગમે તેમ બોલે છે ! ભાઈ, કોઈ પણ દિવસ શારદાની સાથે તકરાર કરવામાં મહારી જીત થઈ છે કે ? મેં ગાંડાની માફક તેને કાંઈ કહ્યું હશે. પણ માઈ તમે હજી આવીને હાથ મેળો પણ ધોયાં નથી, અને એટલામાં આ ભાંજગડમાં ક્યાં પડ્યા ? ”

“ શું કરવું ? તમે બેરાંઓ અમને ચહેન પડવા ક્યાં દો છો ? પણ સરસ્વતી, તારું કહેવું શું છે તે તો કહે ? એમાં નીકાલ કરવા જેવું હશે તો હું કરી નાંખીશ. ”

“ તમે પણ શું શારદાની પેઠે જ બોલો છો ? મારું કહેવાનું શું હોય, અને નીકાલ કરવાનો પણ શું હોય ? ”

“ ઠીક, ત્યારે તે રહેવા દે. પણ તું આ છોકરાને શા ઉપરથી અભાગી કહે છે તે તો એકવાર કહે ? ”

“ અભાગી નહિ તો બીજું શું ? ”

સરસ્વતીની આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં. એ જોઈને જયંતિલાલ બોલ્યો: “ સરસ્વતી, હું વિનાયકને તેડી લાવું છું, એટલે તે જ આ તકરારનો નીકાલ કરશે, ”

એમ કહીને જયંતિલાલ બહાર ગયા. અને વિનાયકનો હાથ પકડીને તેને ઓરડામાં લાવ્યો.

વિનાયકને પોતાના ઘરની એકંદર હકીકત સમજાઇ હતી. સરસ્વતીને મળવાને તે અતિથય અધીરો થયો હતો. પરંતુ સરસ્વતીને એ બાબતની કાંઇ પણ ખબર નહોતી. તેને લીધે જયંતિલાલનું તે કહેવું તેને કાંઇ જુદું જ લાગ્યું. જયંતિલાલ આજે આવતાં વારને આવી મસ્કરી કેમ કરે છે, એજ તેને આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. એટલામાં વિનાયકને જયંતિલાલની સાથે ઝોરડામાં આવતાં જોયો. તેને અતિથય આનંદ થયો. હું જાગતી છડ', કે સ્વપ્નમાં જોઉં છું, એજ તેને સમજાય નહિ. અને આ સુખદાયક સ્વપ્નનો ભંગ થાય નહિ, તે માટે કે શું પણ સરસ્વતીએ પોતાની બંને આંખ મીંચી દીધી. એ જોઇને શારદા ત્યાં ગંભીર જોવા આવી હતી તે હસતાં હસતાં બોલી: “ સરસ્વતી, હવે કેમ આંખ મીંચી દીધી ! બરોબર આંખ ઉઘાડ, અને આ તારા પ્રિય પતિની તરફ જોઇને મહેને એક વાર કહે કે તારો. પુત્ર બાગ્યશાળી છે કે નહિ ? ”

સરસ્વતીએ આંખ ઉઘાડી અને એકવાર વિનાયકની સામે જોયું, અને તેની નજર તરત જ નીચે ગઇ ! તેની સ્વાભાવિક શરમાળ વૃત્તિને લીધે તેના મોઝાડમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર પડ્યો નહિ. તો પછી શારદાના પ્રશ્નનો જવાબ તે કેવી રીતે આપે ?

આવી રીતે અકસ્માત મજેઝાં તે પતિ પત્નીને ખુદલા દીધે એક બીજા સાથે વાત કરવાનું ફાવે, એમ જાણીને જયંતિલાલ અને શારદા ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. આ અપૂર્વ પ્રસંગનું વર્ણન કરવાનું અમારી ક્ષમમાં સામર્થ્ય નથી. તેથી તેની ખટપટમાં નહિ પડતાં આપણે પણ જયંતિલાલ અને શારદાનું અનુકરણ કરીએ તેજ સાફ.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

ઉપસંહાર.

વિનાયકની આગખોટ ડુબી ગયા પછી સરસ્વતીના ઉપર દુઃખની પરમાવધિ થઈ હતી. બીજા બધાને વિનાયક પાછો આવશે એમ આશા હતી, પણ સરસ્વતી તો પતિના મેળાપ વિશે તદ્દન નિરાશ થઈને બેઠી હતી. બિચારી તે દિવસથી વૈધવ્યનું અમલ દુઃખ ભોગવતી હતી. આવી સ્થિતિમાં વિનાયક સુખરૂપ આવીને તેને મળ્યો, ત્યારે તે પ્રેમાળ સાધ્વીને કેટલો આનંદ થયો હશે, એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. આજ લગણુ ભોગવેલાં અસહ્ય દુઃખોને, તે આ ઘડીના આનંદમાં ભૂલી ગઈ.

શારદાએ તે દિવસે સરસ્વતીને અતિથય બનાવી હતી; “સરસ્વતી, હવે તું આ છોકરાનું નામ કાળચંદ્ર પાડવાની છે કે શું પાડવાની છે? હા, બહેન, તું એની મા! તું તેનું ગમે તે નામ પાડે, તેમાં બીજાથી કંઈ બોલાવવાનું છે કે?”

“શારદા, તું બહેન, જોઈએ તેટલી મસ્કરી કર. તમે બંનેએ મહારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યા છે, તેને લીધે તમે જે કહો તે અમારે કબુલ છે. તો પછી છોકરાનું નામ પાડવાનું પણ તમારે જ માથે છે. પણ ખરેખર ઇશ્વર કંઈ આ જગતમાંથી ગયો નથી. તેથી જ હવે મુખ્ય ભોગવવાનો પણ વખત મળે પરમેશ્વરે આપ્યો.

આ પ્રમાણે સરસ્વતી અને વિનાયક એ બંનેનો ઇશ્વરકૃપાથી ફરીથી મેળાપ થયો. અને ચોતરફ આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો. સુશીલ

સરસ્વતીનાં દુઃખોનું આવું અકલ્પિત રીતે છેવટ આવ્યું. આપણી વાર્તા પણ અહીંઆંથી સમાપ્ત થઈ. હવે ફક્ત બાકીનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રો વિષે જાણવા લાયક વાત કહીને વાંચકોની રજા લઈશું.

વિનાયક જાપાનમાં કેવી રીતે ગયો, એનું વાંચકોએ થોડું ઘણું અનુમાન તો કર્યું હશે જ. હુબી ગયેલી આગબોટની પાસેથી કુટેલી હોડી એક બીજી આગબોટને મળી હતી. એ વાંચકોને યાદ હશે જ. તે હોડીમાં ફક્ત એકજ માણસ એમાન સ્થિતિમાં પડ્યો હતો. તે જ માણસ આપણો વિનાયક હતો. કેપ્ટને તેને આગબોટ ઉપર લઈને તેને સાવધ કરવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા હતા. ઘણી વખતે વિનાયક સાવધ થયો. પણ તે તરતનો જ ગંભીર માંદગી-માંથી ઉઠ્યો હતો, તેનામાં અશક્તિ પણ ઘણી જ હતી, આથી તે બચંકર તોફાન જોઈને આપણે એમાંથી બચવાના નથી, એમજ તેને લાગ્યું. અને તેથી તેના હૃદયને એકદમ ધક્કો લાગ્યો, તથા તેની નબળી તબિયત ઉપર ઘણી જ ખરાબ અસર થઈ હતી. તે આગબોટ જાપાનમાં જતાં જ કેપ્ટને તેને એક સારી ઈસ્પિતાલમાં મુક્યો. ત્યાં એ મહિના સુધી તો તે બચશે એમ કોઈને પણ આશા નહોતી. પણ સરસ્વતીનું સૌભાગ્ય બળવાન હતું, તેથી વિનાયકની તબિયત તે પછી સુધરવા માંડી. તે લાંબા વખત સુધી તો શુદ્ધિમાં પણ નહોતો. એટલે હું અહીંઆં છઉં, એ બાબતની પણ ખબર કેવી રીતે આપે ? તબિયત સુધરતાં જ તે બધાનો ઉપકાર માનીને મુ'બારક જવા નીકળ્યો. ત્યાંના લોકોએ તેની સારી માવજત કરી હતી. જાપાનમાંના સ્માધલ સાહેબના સ્નેહીતે હુબેલી આગબોટમાંથી એક માણસ બચ્યો છે અને તે ઈસ્પિતાલ હતો એમ ખબર પડી

હતી. પણ તે વિનાયકના આગખોટમાં બેસીને નીકળ્યા પછી પડી હતી. તરત જ તેણે તે હકીકત સ્માધલ સાહેબને જણાવી. સ્માધલ-આહેમ તરફથી જ્યંતિલાલને તે ખબર પડી. અને તેથી વિનાયક આગખોટમાંથી બંદર ઉપર ઉતરતાં જ જ્યંતિલાલ તેને મળ્યો હતો.

x x x x x x

હવે આપણે મંગળાને જોઈએ. પીયેરમાં તેનો ઘણા દિવસ નિભાવ થયો નહિ. તેની સ્થિતિ છેક જ ખરાબ થઈ હતી. ધરમાર તથા જંગીન વિગેરે શાહુકારે જપ્ત કર્યું. જ્યંતિલાલે વિઠ્ઠલરાયની સહજા મિલકત સરસ્વતીને માટે પોતાના પૈસાથી કેટલાય થયેલા લીલામમાંથી ખરીદી લીધી હતી. આ મિલકતની દેખરેખ સરસ્વતીના કહેવાથી ગોવિંદરાય રાખતો હતો. ગોવિંદરાયે પોતાની નિશાળ ફરીથી ઉઘાડી હતી, અને સદ્માગ્યથી તે હવે સારી ચાલતી હતી. તોપણ ગુલામને સહજો આધાર સરસ્વતીનો હતો. તેની બંને છોકરીઓના વિનાયકે જ લગ્ન કરી આપ્યાં હતાં. ગોવિંદરાયને બધી બાબતમાં વિનાયક મદદ કરતો હતો.

માધવલાલે મંગળાને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મુક્યા પછી તેણે લોકોને ઘેર રસોઈચણુની નોકરી કરવા માંડી. પરંતુ પોતાના સ્વભાવને લીધે કાંઈ પણ કેકાણે તે ઝાઝો વખત રહી નહિ. તેથી છેવટે સરસ્વતીના આગ્રહને લીધે તે તેની પાસે જ રહેવા લાગી. મુદત પુરી થતાં જ વિઠ્ઠલરાય જ્વેલમાંથી છુટીને આવ્યો. વિનાયકે તેને આદરપૂર્વક પોતાને ઘેર રાખ્યો. પણ મંગળાની સાથે તેને ખીલકુલ ફાવે નહિ. મંગળાને જુએ કે તે કાવરો બાવરો થઈ જાય “મેં જ અતિથય પાપકર્મો કર્યા તે આ આંડાળણીને લીધે જ!”

એમ તે હમેશાં બબડતો હતો. આખરે એક દિવસે કોઈ પાસે નહિ હતું ત્યારે તેણે મંગળાને મારી નાંખી. વિકૃલરાય હમણાં થાણાની ગાંડાની ઈસ્પતાલમાં છે !

x x x x x x

માધુ પાંચ વર્ષ પછી ઉદ્યોગશાળામાંથી છુટીને ઘેર આવ્યો. પોતાના કાકાની મદદથી મુંબાઈમાં રહીને તે હમણાં પ્રમાણિકપણે વેપાર કરે છે. ઉદ્યોગશાળામાં ગયા પછી તેનો સ્વભાવ સુધરી ગયો હતો અને તે ઉદ્યોગ કરતાં પણ શીખ્યો હતો. નાનુ કાકીની પાસે રહીને વિદ્યાભ્યાસ કરે છે.

x x x x x x

વિનાયકને ફરીથી અલ્લદેશમાં જવું પડ્યું નહિ. તે સુખરૂપ પાછા આવ્યાની ખબર પડતાં જ ઉદાર, મનના સ્માઈલ સાહેબને અતિશય આનંદ થયો. વિનાયકે એક એ મહિના આરામ લેવામાં પસાર કર્યા, એટલામાં સ્માઈલ સાહેબ જાતે મુંબાઈ આવ્યા, અને તેણે પોતાના વેપારની એક શાખા મુંબાઈમાં સ્થાપન કરી. વિનાયકને એ શાખાના મેનેજર તરીકે નિમ્ણે. હમણાં તો તે સ્માઈલ સાહેબનો બાગીદાર થયો છે. વેપારમાં તેણે સારી કાર્તિ મેળવી છે. ગયે વર્ષે તો તેને સરકાર તરફથી મુંબાઈના શેરીફને માટે હોદ્દા નિમવામાં આવ્યો હતો. વડિલોપાશ્રિત મિલકતમાં પણ તેણે અતિ શ્રય વધારો કર્યો છે. પોતાના ગામમાં એક મોટું મકાન બાંધીને તેમાં પોતાની માતા મણિલક્ષ્મીના નામે એક છોકરીઓની નિશાળ ખુલ્લી મુકી છે અને પોતાના પરમ પૂજ્ય પિતા જતાઈન પંડિતના નામથી એક ધર્મદા દવાખાનું સ્થાપીને ઉત્તમ રીતે ચલાવે છે.

સન્નિત્ર

સુન્દરી સુખોધ.

કોઈ પણ નિર્દોષ બાલિકા અથવા યુવાનને પૂર્ણ ખાત્રીથી
વાંચવા આપી શકાય, એવું—

માસિક પત્ર.

દરેક અંકમાં શું આવે છે ?

૧. વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર ચિત્રો-છબીઓ.
૨. સુખોધક, રસીલી વાર્તાઓ-નવલકથાઓ.
૩. વિદ્યાકલા-વૈદિક: પાઠશાસ્ત્ર-ગૂંથણકલા.
૪. ગૃહ-ધર્મ-સાહિત્ય-વિજ્ઞાનને લગતા વિષયો.
૫. કાવ્યો-ગીતો-ગરબા-ગરબીઓ.
૬. બાળકો માટે વાર્તા-કવિતા-કથાઓ-રમુજ.
૭. યાત્રા-પ્રવાસ-વર્ણન. મંચમંત્રનાં લખાણ.
૮. જ્ઞાન વધે એવી હકીકત-ખાતો-ચર્ચાઓ.
૯. અંતર સાંસારિક બનવાની ઉપયોગી નોંધ.

દર વર્ષે ઉત્તમ લેખકથી લખાયેલું, વાંચવા લાયક, સુખોધક,
કેટકપંકે પુસ્તક એટલે આપવામાં આવે છે.

સચિત્ર

સુન્દરી સુખોધ.

સારી માતા, સદગુણી પુત્રી, સ્નેહાળ લગિની, પ
વિત પત્ની અને પદોપકારી દેશ પ્રેમી સ્ત્રીઓ: નિરોગી
ઉભાળી, ધર્મશીલ, બળવાન અને તેજસ્વી બાલકો: તથા
સુખ સન્તોષી, આનન્દી અને ઉત્સાહી કુટુંબી જન:—
એવી ઉત્કર્ષક પ્રજાનો દેશમાં વધારો થાય, એમ ઇચ્છતા
હો તો ત્હેમને સારી કેળવણી આપો. અને ત્હેમને માટે
તેમજ કૃત્રવી ઉપર સહુ દિશામાં જાણારી, આરોગ્ય અને
ઉત્સાહ, આનન્દ, ઉત્કર્ષ અને કસ્યાણુ વધે, એમ કરવા
રહસ્ય હો તો ત્હેમને (“સુન્દરી સુખોધ” જેવાં) નિદોષ,
હિતકારક અને પ્રોત્સાહક યત્રો તથા પુસ્તકો વાંચવા આપો.
